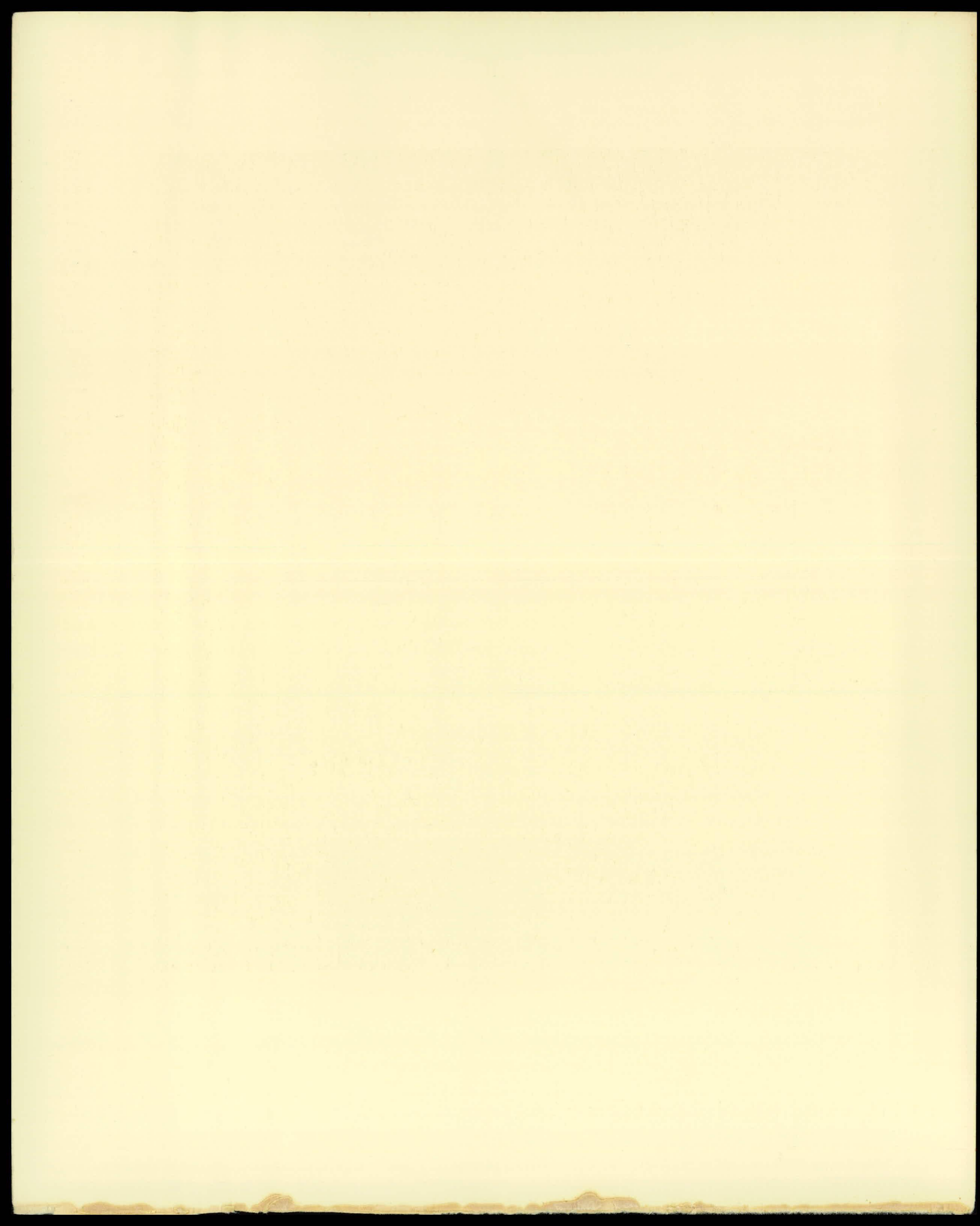


CENTRAAL MUSEUM UTRECHT
29 april – 25 juni 1978



NEDERLANDSE TEKENINGEN UIT DRIE EEUWEN



NEDERLANDSE TEKENINGEN UIT DRIE EEUWEN

CENTRAAL MUSEUM UTRECHT

29 april – 25 juni 1978

BIBLIOTHEEK UTRECHT
CENTRAAL MUSEUM

RL 159

Voorwoord

Reeds vijf jaar geleden leefde in het Centraal Museum het plan een tentoonstelling te maken van tekeningen uit de privé-verzameling van de heer H. van Leeuwen. Gedane toezeggingen door de verzamelaar aan het Rijksmuseum te Amsterdam maakten een realisering van onze plannen toen echter niet mogelijk.

Thans zijn wij verheugd een keuze van 120 tekeningen uit zijn collectie te kunnen tonen, waarbij getracht is niet in een duidelijke doublure met de tentoonstelling in het Rijksprentenkabinet te vervallen. Daarom zijn wij allereerst bij de selectie uitgegaan van werken van Utrechtse kunstenaars, Utrechtse topografische voorstellingen en tekeningen van de met Utrecht zo nauw verbonden Italianisanten en Maniëristen. Om echter te voorkomen dat door deze keuze een al te eenzijdig licht op de verzameling van de heer Van Leeuwen zou worden geworpen is daarnaast een aantal van zijn beste tekeningen opgenomen, zoals werk van Esaias van de Velde, Simon de Vlieger, Josua de Grave, Claes Jansz. Visscher, Govaert Flinck en Leonard Bramer.

De keuze van de tekeningen en de samenstelling van de catalogus werden verzorgd door mevrouw dr. L. Brozek-Dolezal, conservatrice van de afdeling tekeningen en prenten van het Centraal Museum, in nauw overleg en in prettige samenwerking met de verzamelaar, die zijn gegevens royaal ter beschikking stelde. Zij dankt hem daarvoor gaarne, evenals al degenen, die haar op de meest collegiale wijze geholpen hebben. Daarnaast verzorgde mevrouw J.C. de Graaf-Oorthuys de biografieën en mevrouw drs. M.J. Veldkamp de redactie van de catalogus. Bijzondere dank zijn wij ook verschuldigd aan mevrouw L.C.J. Frerichs en de heer drs. P. Schatborn, werkzaam bij het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, die ons toestemming verleenden de door hen geschreven teksten bij een aantal tekeningen integraal over te nemen.

Expositie en catalogus werden de heer Van Leeuwen bij zijn afscheid als directeur van het Utrechts Symphonie Orkest door het gemeentebestuur van Utrecht aangeboden. Een hommage aan een op een breed cultureel vlak wezenlijk geïnteresseerd mens.

Adeline M. Janssens

In de tekst bij de catalogusnummers wordt literatuur verkort vermeld; achterin bevindt zich een lijst met de volledige titels daarvan; catalogi van tentoonstellingen staan apart gerangschikt.

De met * gemerkte catalogusnummers zijn geheel overgenomen uit de catalogus 'De verzameling van H. van Leeuwen', Rijksprentenkabinet, Amsterdam 1975-1976. Van de nummers 3*, 4*, 7*, 11*, 14*, 17*, 21*, 22*, 25*, 26*, 34*, 36*, 49*, 54*, 62*, 80*, 88*, 95*, 114*, 117* en 120* is de auteur L.C.J. Frerichs; van de nummers 28*, 33*, 39*, 46*, 48*, 50*, 65*, 66*, 82*, 97*, 102*, 106*, 107* en 119* is de auteur P. Schatborn.



A. Waterloo: Berglandschap, Cat. nr. 112

Jan Theodorus Abels

Amsterdam 1803 - 1866 Abcoude

Landschapschilder en tekenaar; leerling van de dierenschilder J. van Ravenswaay. Maakte in 1826 een studiereis naar Duitsland en vestigde zich achtereenvolgens te Hilversum, Baarn, Den Haag, Haarlem en Arnhem. Abels huwde de dochter van P.G. van Os en werd bekend door zijn maanlandschappen, die soms door zijn schoonvader gestoffeerd werden. Hij was lid van de Koninklijke Academie te Amsterdam.



1 Breukelen bij maanlicht

Aquarel, blauw papier; 208 x 259 mm. Rechts onder gesigineerd in potlood: *Abels*; op de oude opzet geannoteerd: *Breukelen*.

Herkomst: Kunsthandel P. de Dood, Amsterdam (1956). Inv.nr.: A 616.

Tentoonstellingen: Zeist 1960, nr. 1.

J.T. Abels had niet die voorliefde voor landschappen met vee als zijn leermeester Jan van Ravenswaay en zijn schoonvader, de dierenschilder P.G. van Os, die ook een vriend was van Van Ravenswaay. Hij was meer gesteld op de romantische maanlandschappen.

Het effect van het licht tussen de wolken verdubbelde hij meestal door het in het water te laten weerspiegelen. Zijn maanlandschappen missen de geheimzinnigheid van soortgelijke voorstellingen van Aart van der Neer, die zijn grote voorbeeld is geweest. Ze zijn ook niet te vergelijken met de suggestieve dramatiek in de schilderijen van de slechts zestien jaar jongere J.B. Jongkind, waarin het maanlicht expressieve effecten teweeg brengt. Abels bleef een 'kleinmeester'. Zijn maanlandschappen doen warm en idyllisch aan.

Jan van Aken

Amsterdam, werkzaam omstreeks 1650

Tekenaar en etser van landschappen over wiens leven weinig bekend is. Thematisch schijnt hij onder invloed van H. Saftleven te zijn geweest (Rijngezichten). Voor de, in zijn tekeningen waarneembare, zuidelijke lichteffecten en contrasten werd hij zeker beïnvloed door het werk van de italianiserende meesters. Er is slechts één schilderij van hem bekend.



2 Berglandschap met dorp en rivier

Pen en penseel in zwart en bruin, gewassen in grijs en bruin over schets in zwart krijt; 215 x 225 mm. Midden onderaan, later met pen bijgeschreven: *v. Achen*.

Herkomst: Kunsthandel P. en C. Colnaghi, Londen (1955). Inv.nr.: A 624.

Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.2; Bonn 1968, nr.2.

Jan van Aken heeft deze tekening vermoedelijk gemaakt tijdens een reis, die hij naar het Bovenrijnse gebied zou hebben ondernomen. De diepte in de tekening wordt gesuggereerd door een diagonaalsgewijs verlopende verkleining, vanuit het repoussoir links op de voorgrond naar rechtsboven. Een dergelijke opbouw wordt in de 17de eeuw heel veel door landschapstekenaars toegepast, bijvoorbeeld in de Rijn- en Moezel-

landschappen door Herman Saftleven, in de zuidelijke landschappen door Jan Both en door diverse andere Italianisanten.

Bepaalde details van Van Aken's tekening zijn later door hem gebruikt in zijn serie 'Diverse landschappen', tien landschappelijke etsen (Hollstein I, nrs.7 t/m 16).

Jan Apeldoorn

Amersfoort 1765 - 1838 Amersfoort

Schilder en tekenaar; leerling van J. Hoorn. Vestigde zich als tekenmeester te Utrecht, waar hij bijna 50 jaar woonde. Hij tekende en aquarelleerde landschappen in Gelderland en Utrecht en schilderde miniatuurportretten. J.C. Martens van Sevenhoven en C.D. Schuyt van der Does waren onder zijn leerlingen.



3* Gezicht op het buiten Randenbroek

Aquarel; 415 x 555 mm. Op de keerzijde geannoteerd: *In Randenbroek*

Herkomst: Veiling Amsterdam 8.V.1900, nr.1352; Kunsthandel B. Houthakker, Amsterdam (1969). Inv.nr.: A 1289.

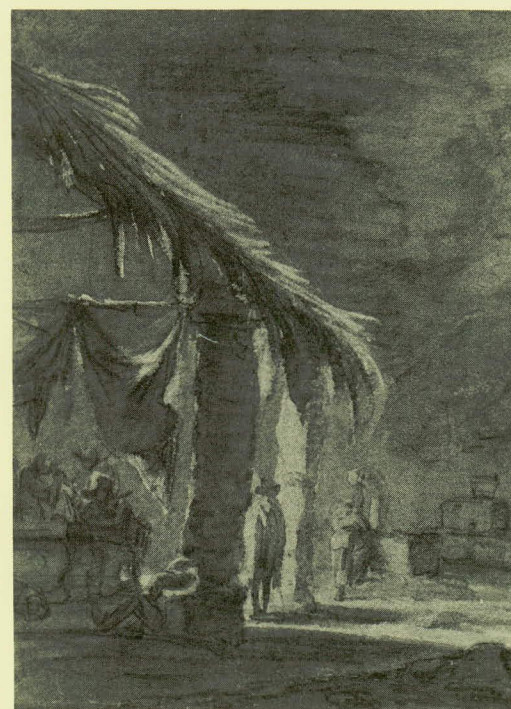
Tentoonstellingen: Amsterdam 1975-1976, nr.7.

In de verzameling J. Knoef bevond zich een pendant van deze voorstelling, een tweede 'Gezicht op Randenbroek', met enkele groepen wandelaars op een bosweg, dat 1816 gedateerd is (J. Knoef, *Van Romantiek tot Realisme*, 's-Gravenhage 1947, t.o.p. 47). Knoef noemt de aquarel een voorbeeld van beginnend realisme, zuiver afwegen der kleurwaarden, goede karakteristiek der boomsoorten en een begin van atmosfeer. De heerlijkheid 'Randenbroek' of 'Ramsbroek', in Eemland, was sinds 1425 in het bezit van het Haarlemse adellijke geslacht De Grebber. Van zijn moeder Gerritje Berents, vrouwe van Randenbroek, erfde de bouwmeester Jacob van Campen in 1626 de heerlijkheid en het huis. Tot zijn dood in 1657 heeft hij er gewoond en illustere vrienden ontvangen. De heerlijkheid vererfde aan zijn ongetrouwde zuster Margaretha, die later in een klooster is gegaan. In later tijd waren o.m. eigenaar W.G. van Oosten de Bruyn en Jhr.W.P. van Iddekinge. Na de Tweede Wereldoorlog werd het landgoed aangekocht door de Gemeente Amersfoort, die het huis zoveel mogelijk in de oude toestand herstelde en het park voor het publiek heeft opengesteld.

Jan Asselijn

Diemen of Dieppe na 1610 - 1652 Amsterdam

Schilder en tekenaar; waarschijnlijk leerling van J.M. de Jonge. Tussen 1635 en 1644 verbleef hij te Rome, waar hij lid was van de 'Bentveughels' onder de bentnaam 'Crabbetje'. Hij keerde over Frankrijk naar Holland terug en vestigde zich te Amsterdam. Aanvankelijk schilderde Asselijn ruitergevechten in de trant van E. van de Velde, later voornamelijk italianiserende landschappen en ruïnes met genrefiguren en vee. F. de Moucheron was zijn leerling.



4* Interieur van een grot

Zwart krijt, penseel in bruin op blauw papier; 284 x 224 mm. Op de keerzijde in verbleekte inkt de signatuur(?): *Asselijn*

Herkomst: Kunsthandel B. Houthakker, Amsterdam (1972). Inv.nr.: A 1468.

Tentoonstellingen: Amsterdam 1975-1976, nr.9.

In een overkoepelde ruimte, waarvan het gewelf door een antieke zuil wordt gesteund, bevindt zich een aantal mannen om en bij een geïmproviseerde kraam, waarin een wijnvat staat. Door een poort valt zonlicht op een binnentredende man, en op een vrouw die water put.

In zijn zwartkrijtschetsen op blauw papier, waarin hij een voorkeur ontwikkelde voor sterke lichtdonkercontrasten, toont Asselijn de invloed van Pieter van Laer (die tot 1639 in Rome was) te hebben ondergaan. Deze invloed is hier tweeledig en blijkt allereerst uit de keuze van het thema: een geïmproviseerde herbergscène in een monumentale ruimte met dwars invallend licht. Maar ook in het gebruik van de technische middelen toont Asselijn de tekeningen te hebben gekend van Pieter van Laer, wiens nachtelijke uitritten in de Campagna in het gezelschap van Claude Lorrain en Joachim van Sandrart (die ze heeft beschreven in zijn 'Teutsche Akademie') dienden om studies te maken van belichtingseffecten in de natuur.

In dezelfde techniek is een studie van een nachtelijk belichtingseffect — herders die een kampvuur stoken bij maanlicht, in de Campagna — uitgevoerd in het Rijksprentenkabinet (inv.nr.A 3519; afb. Miscellanea J.Q. van Regteren Altena, Amsterdam 1969, p.330, afb.26). Deze tekening is precies als deze op de keerzijde gesigneerd; een latere, maar nog wel 17de-eeuwse hand heeft er aan toegevoegd: 'of de Laer'.

Alexander Hugo Bakker Korff

Den Haag 1824 - 1882 Leiden

Genreschilder en tekenaar; leerling van C. Kruseman en J.E.J. van den Berg en van 1845 tot 1848 te Antwerpen van G. Wappers en N. de Keyser. Daarna woonde en werkte hij te Oegstgeest, Den Haag en Leiden. J.H. van Rossum du Chattel en J.J. Zuidema Broos waren zijn leerlingen.



5 Ochtendlectuur

Pen in bruin, gewassen met penseel in bruin over schets in zwart krijt; 218 x 178 mm. Rechts onder gemonogrammeerd met pen: *BK*; links onder geannoteerd: *Lecture du matin, mr Lindsen Utrecht*.

Herkomst: Verzameling Dr. J. den Hartogh, Zeist (1970). Inv.nr.: A 1605.

A.H. Bakker Korff was schilder van huiselijke burgerlijkheid. Hij gaf zijn motieven in kleine, verstilde schilderijen weer. Op enkele stillevens na, beeldde hij meestal oude vrouwtjes in hun huiskamers uit. De kamers waren ingericht volgens de 18de eeuwse smaak en gestoffeerd met kostbaar porselein, textiel en Chinees lakwerk.

De vrouw die voorgesteld wordt in deze tekening komt kennelijk (zie de annotatie) uit een met Bakker Korff bevriende Utrechtse familie. Een onderwerp uit Utrecht is uitzondering in zijn werk. Hij werkte voornamelijk in Den Haag, Leiden en Oegstgeest. De lezeres is waargenomen na het ontbijt met haar ochtendmuts nog op. De lectuur waarin ze verdiept is, lijkt een romantische inhoud te hebben. De fraaie stoffen van haar kleding en de voorwerpen in de kamer zijn slechts aangeduid met een fijne penlijn en schaars licht penseelwerk.

De verfijning van de tekening doet aan de tekenkunst van het Verre Oosten denken. In de jaren '60-'70 van de vorige eeuw, waarin de tekening te dateren is, begon deze tekenkunst in Europa grote waardering te krijgen.

Willem van Bommel

Utrecht 1630 - 1708 Wöhrd

Schilder en tekenaar, leerling van C. Saftleven. Reisde op zijn 17de jaar naar Italië (Venetië, Rome en Napels). Daarna kwam hij via Engeland naar Kassel, waar hij van 1653 tot 1661 in dienst was van de landgraaf van Hessen. Na een jaar in Augsburg vestigde hij zich in Nürnberg. Daar werd hij de stamvader van een grote kunstenaarsfamilie. Van Bommel schilderde uitsluitend landschappen; het werk uit zijn late periode werd gestoffeerd door zijn zoon Johan Georg, J. Murrer en H. Roos.



6 Landschap met ruïnes en twee wandelaars

Pen in zwart, gewassen met penseel in grijs; 265 x 215 mm. Rechts onder met andere hand in bruine inkt: *W. van Bommel*; rechts onder in de omlijsting met pen: verzamelmerk *P. V.*; onder de zwarte inkt van de omlijsting: *dessin n°* en verder onleesbaar; rechts onder in de bladrand: *n° 1946*. Herkomst: Verzameling P. Visscher, Basel (L.2115 en L.2116); Verzameling J. Dupan, Genève (L.1440). Kunstantiquariaat H. Marcus, Amsterdam-Düsseldorf (1968). Inv.nr.: A 1259.

Willem van Bommel is als schilder tamelijk onopvallend gebleven. Tekeningen van zijn hand komt men in verzamelingen meermalen tegen; in Wurzbach (I,p.79) en Hollstein (I, p.243-248, nrs.1-8) zijn acht landschapetsen geregistreerd. Zijn zuidelijke en noordelijke landschappen met stoffage doen sereen en idyllisch aan.

Dit blad beeldt een soortgelijk landschap uit als de tekening van Van Bommel in het bezit van het Centraal Museum (Utrecht, inv.nr.6195, Cat. 1952, p.176, nr.374). In beide tekeningen ligt het zwaartepunt van de compositie aan de rechterkant door een opeenstapeling van compacte vormen. In alle twee de tekeningen slingert zich een weg door het landschap; in deze tekening van links naar rechts, in de tekening van het Centraal Museum juist omgekeerd. De laatstgenoemde tekening doet door de toepassing van een brede penseelstreek schilderachtig aan. De tentoongestelde tekening is slechts licht gewassen, daarom zijn de fijne penlijnen zichtbaar.

Nicolaas Berchem

Haarlem 1620 - 1683 Amsterdam

Schilder, tekenaar en etser; volgens Houbraken leerling van zijn vader Pieter Claesz., J. van Goyen, N. Moeyaert, P. de Grebber, J. Wils (die in 1646 zijn schoonvader werd) en J.B. Weenix. Trad in 1642 in het Haarlemse Gilde. Berchem verbleef waarschijnlijk van 1642 tot 1645 en van 1653 tot 1656 in Italië. In 1677 verhuisde hij van Haarlem naar Amsterdam. Zijn omvangrijke werk bestaat voornamelijk uit italianiserende landschappen, rijk gestoffeerd met figuren en dieren. Daarnaast schilderde hij winterlandschappen, jachtstukken en landschappen met mythologische en bijbelse onderwerpen en allegorieën. Onder zijn leerlingen en navolgers bevonden zich onder andere: A. Begeyn, J. van der Meer de J. en D. Maes.



7* Venus en Adonis

Rood krijt; 285 x 235 mm. Gesigneerd en gedateerd rechts boven: *Berchem f. 1648*.

Herkomst: Kunsthandel B. Houthakker, Amsterdam, cat. 1953, nr. 8 (1962). Inv. nr.: A 1128.

Tentoonstellingen: Oude Kunst, Amsterdam 1929 (als Diana en Actaeon); Leeuwarden 1966, nr. 20 (als Venus en Adonis); Bonn 1968, nr. 11; Rheydt 1971, nr. 4; Amsterdam 1975-1976, nr. 11.

Venus zit op een zoden bank, waarover haar mantel is uitgespreid en tracht Adonis te weerhouden, die, met de jachtpies in de hand, naast haar staat.

De zeer complete en mooie tekening maakt de indruk een ontwerp te zijn voor een geschilderde compositie, die echter niet bekend is. Juist uit het einde van de veertiger

jaren zijn van Berchem's hand een aantal schilderijen met mythologische onderwerpen bekend, bijvoorbeeld het 1648 gedateerde schilderij met de '*Opvoeding van Jupiter*' (thans Mauritshuis). De compositie is hier duidelijk geïnspireerd door een schilderij van Rubens met ditzelfde gegeven, dat, in zijn meest verwante versie, reeds vóór 1633 in het bezit van de Winterkoning in zijn Paleis te Rhenen is geweest (thans Düsseldorf; cf. J.G. van Gelder, 'Rubens in Holland in de zeventiende eeuw', *Kunsthistorisch Jaarboek* 1951, p. 122, afb. 16). In 1642 had Christiaan van Couwenberg, één van de schilders van de Oranjezaal, ditzelfde onderwerp, dat men zou kunnen beschouwen als een allegorie op het meest geliefde vorstelijke tijdverdrijf 'De Jacht', uitgevoerd voor het Huis te Nieuburgh te Rijswijk (J.G. van Gelder, 'De schilders van de Oranjezaal', *Kunsthistorisch Jaarboek* 1948/49, p. 158, nr. 19). Ook al werd Nicolaes Berchem, hoewel hij in 1647 wél door Jacob van Campen op de lijst der aan te trekken kunstenaars werd gezet, niet met een opdracht voor de Oranjezaal vereerd, dan is het toch niet onmogelijk dat hij hoopte wel in aanmerking te komen voor een schilderij in één van de woonvertrekken van Amalia (cf. Th.H. Lunsingh Scheurleer, *De woonvertrekken in Amalia's Huis in het Bosch*, Oud-Holland 1969, pp. 29 ss.). Het staande formaat, voor Berchem ongewoon, zou hierop kunnen wijzen.



8 Landschap met ruiters en wandelaars bij een bron — toegeschreven Verso: schets van het bouwsel bij de bron in spiegelbeeld

Zwart krijt, gewassen met penseel in grijs; verso: rood krijt; 189 x 309 mm. Verso: in andere hand met zwart krijt: *W. Schellings* 30; in weer andere handen: *No. 180; 182*; met pen: *No. 182*.

Watermerk: zotskap, lijkt op Churchill, nr. 350 uit 1645.

Herkomst: Verzameling Dr. J. den Hartogh, Zeist (1960). Inv. nr.: A 1216.

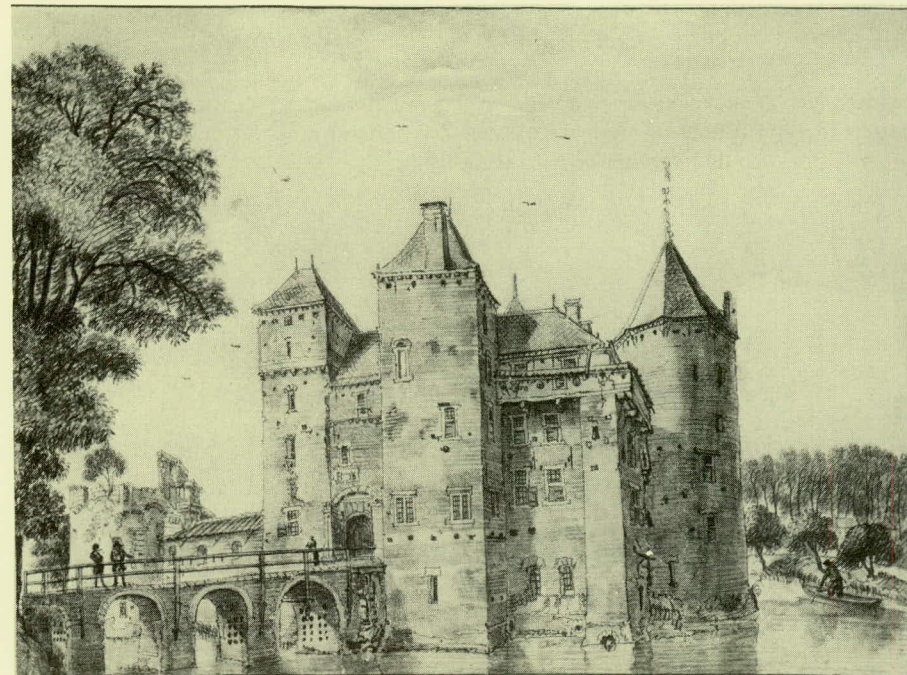
De tekening is opgebouwd uit drie elementen die wij in veel tekeningen, schilderijen en prenten van Nicolaes Berchem terug kunnen vinden: landschap, stoffage en architectuur.

Het landschap doet Italiaans aan en is bevolkt met wandelaars, ruiters, paarden en honden. Zij komen samen bij een geprofileerd, begroeid stenen blok op een voetstuk, dat bij een waterbron staat. Een bijna identiek blok komen wij tegen op een ets van Berchem uit 1680 (Hollstein II, p.249, nr. 1): ook daar is het in het landschap geplaatst ter aanduiding van een bron, waaruit herders hun koeien en geiten laten drinken. Het landschap is gevoelig en enigszins schetsmatig getekend. De stoffage vertoont een vlotte, krachtige en brede tekenstijl. Het verkorten van de figuren en het summier aanduiden van het landschap wijzen in de richting van de latere tekenstijl van de kunstenaar, zoals bijvoorbeeld zijn tekeningen in de verzameling Fondation Custodia en in Leiden laten zien (cat. Brussel 1968-1969, p.10, nr.10, pl.159 en Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, inv.nr.118; De Gelder, p.33, nr.90). De compositie van het landschap lijkt op die in het schilderij van N. Berchem 'De wandelende musicus' uit 1657 (particuliere verzameling, Indianapolis; Stechow, afb.307).

Jan de Beyer

Arau 1703 - omstreeks 1785 Kleef

Schilder en tekenaar; leerling van C. Pronk te Amsterdam en later van J.M. Quinkhard te Utrecht. De Beyer tekende veel gekleurde en ongekleurde gezichten van Nederlandse (Amsterdam en Utrecht), Belgische en Kleefse steden, dorpen en kastelen. Deze waren deels bestemd voor handelaren en verzamelaars, deels als etsvoorbeld voor uitgevers; zijn werken werden onder andere door H. Spilman en P. van Liender in prent gebracht. Van 1751 tot 1769 werkte en woonde hij voornamelijk in Amsterdam, waar hij een tekenschool stichtte.



9 Kasteel De Haar te Haarzuilens

Pen en penseel in bruin en grijs, gewassen in bruin, grijs en blauw; 136 x 187 mm. Verso: gemonogrammeerd, geannoteerd en gedateerd met pen: *JDB* (ineen); *Het Hujs de Haar. den: 5. October. 1744.* Watermerk (afgesneden door de bovenrand): *Pro patria, Churchill, nrs.127-153* uit 1683-1799.

Herkomst: Kunsthandel, Baarn (1964). Inv.nr.: A 1008.

Het huis De Haar ligt in de gemeente Haarzuilens, in de provincie Utrecht, noordwestelijk van de stad. Het kasteel werd in 1162 gebouwd. In 1672 werd het bij de Franse inval zwaar beschadigd, waarna het langzamerhand in een verwaarloosde toestand geraakte. In het begin van de 19de eeuw was het een schilderachtige, middeleeuwse ruïne geworden. Tussen 1891-1906 heeft de eigenaar, Etienne Baron van Zuylen van Nijvelt het door de architect P.J.H. Cuypers laten herbouwen.

Jan de Beyer werkte sinds 1736 zo nu en dan in de provincie Utrecht. In oktober 1744 maakte hij verschillende tekeningen van het kasteel De Haar, dat toen nog, althans van buiten, in een tamelijk goede toestand lijkt te zijn geweest. Twee van deze tekeningen, respectievelijk op 4 en 5 oktober ontstaan, bevinden zich in het Koninklijk Huisarchief te Den Haag (Romers, p.52, nrs.418, 419).

De ingekleurde tekening die we hier zien geeft het motief helder en zakelijk weer. De stoffage, waarmee J. de Beyer bijna altijd zijn topografische voorstellingen verlevendigde, is ook hier aanwezig. Zij draagt onder andere bij aan de verduidelijking van de ruimtelijke verhoudingen. Evenals vele andere tekeningen van J. de Beyer diende dit blad als ontwerp voor een ets door H. Spilman (1721-1784) (afgebeeld bij Tirion, VII, p.85).

In deze catalogus komt nog een andere tekening van het kasteel te voorschijn. Ze is gemaakt door Dirk van der Burg (cat. nr. 30).

Albert Gerard Bilders

Utrecht 1838 - 1865 Amsterdam

Landschapschilder, tekenaar en etser; leerling van zijn vader Johannes W. Bilders. Hij maakte in zijn korte leven twee reizen naar Zwitserland, waar hij onder andere werkte onder leiding van de dierenschilder C. Humbert.



10 Hulsthorst bij Lochem

Zwart krijt, geel papier; 462 x 383 mm. Links onder geannoteerd in zwart krijt: *Hulsthorst bij Lochem*; rechts onder: *Atelier A.G. Bilders*.

Herkomst: Veiling Mak van Waay, Amsterdam (1973). Inv.nr.: A 1423.

De tekening komt uit de nalatenschap van de jong overleden kunstenaar. Slechts een beperkt aantal landschaptekeningen is van hem bekend. Hij begon landschappen te tekenen rond 1856, maar al eerder hield hij zich bezig met dierentekeningen. Zijn landschaptekeningen moeten beschouwd worden als begeleidend materiaal bij zijn schilderijen. In zijn landschapschilderijen zocht de jonge Bilders naar een grijze toon 'een toon dien wij gekleurd grijs noemen, dat is alle kleuren, hoe sterk ook, zodanig tot een geheel gebracht, dat ze dan indruk geven van een geurig, warm grijs. . .', zoals hij zijn streven beschreven heeft in een brief, die gericht was aan zijn Haagse beschermer Jan Kneppelhout (Marius, p.99). Ook met andere middelen werkte hij in zijn tekeningen systematisch aan het bereiken van ditzelfde ideaal.

Onze tekening ligt tussen zijn zwartkrijttekening 'Wilgenweitje' (Jeltes, afb.43 op p.72) en zijn potloodtekening 'Bij Zoeterwoude' (Jeltes, afb.47 op p.79; Knoef, Maandblad, afb. op p.338). 'Wilgenweitje' moet rond 1856 ontstaan zijn; 'Bij Zoeterwoude' dateert Knoef 1859. De voorstelling van 'Hulsthorst' is geen sierlijke tekening, meer een studieblad. Wat hij zag is gedetailleerd en gedifferentieerd weergegeven, de soorten gebladerte strikt onderscheiden, de stijfheid van de grashalmen geaccentueerd. Kleuraanduiding door middel van grijze toonwaarden en lichtbehandeling is er al wel, maar staat toch nog niet voorop, zoals in zijn latere tekeningen wel het geval is. Net als zijn vader maakt de jonge Bilders gebruik van de horizontale opbouw achter het middenplan van de tekening, die de compositie stabiliteit verleent (tekst bij nr. 11 van deze catalogus en Knoef, Compositie-element, p. 59-73).

Johannes Warnardus Bilders

Utrecht 1811 - 1890 Oosterbeek

Schilder en tekenaar van stadsgezichten en landschappen. Ontving aanvankelijk enig tekenonderwijs van J.L. Jonxis, vormde daarna zichzelf. Reisde door België en langs de Rijn door Duitsland en vestigde zich achtereenvolgens te Utrecht, Amsterdam (waar hij lid was van de Koninklijke Academie en 'Arti et Amicitiae') en Oosterbeek. Daar werd hij de mentor van een groep jonge schilders, die — zoals de Franse landschapschilders naar Barbizon — naar Oosterbeek trokken om er het landschap te leren kennen: G.G. Haanen, Ch. Rochussen, A. Mauve, W. Roelofs (stoffeerden allen wel eens schilderijen van Bilders), P.J.C. Gabriël, de Marissen en zijn zoon Gerard.



11* Gelders landschap

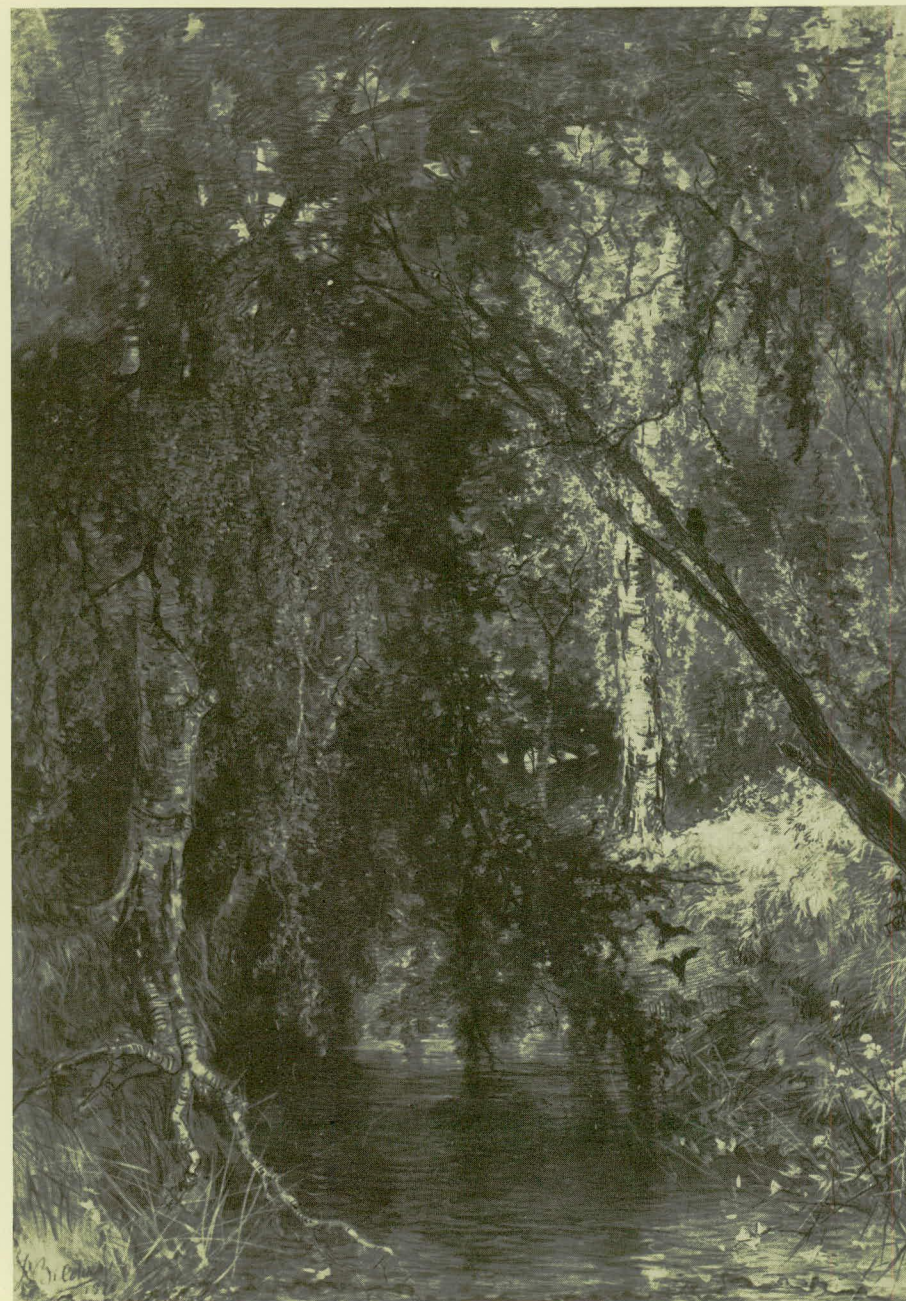
Penseel in bruin over potloodschets; 184 x 233 mm. Gesigneerd rechts beneden: *J.W. Bilders* en gedateerd: 1841.

Herkomst: Verzameling C. van Rosendaal, Dordrecht (1956). Inv.nr.: A 481.

Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.14; Utrecht 1959-1960, nr.6; Zeist 1960, nr.5; Nijmegen 1965, nr.102; Leeuwarden 1966, nr.94; Amsterdam 1975-1976, nr.13.

Een zandweg leidt van de voorgrond naar boerderijen op de achtergrond, die door bomen zijn omgeven.

J. Knoef heeft, in *Oud Holland* 1953, een artikel gewijd aan het optreden van de horizontale in de Hollandse landschapschilderkunst van het midden van de 19de eeuw. Deze horizontale, die hij vanaf omstreeks 1850 signaleert (Een compositie element in onze midden-19de-eeuwse schilderkunst, *Oud Holland* 1953, pp.59/73) ligt achter het middenplan, waar het een geïsoleerde strook vormt, die een grote vastheid aan de compositie geeft. Knoef ging de herkomst van dit schema niet na, maar wees erop dat het niet voortkomt uit de Romantici, zoals Nuyten en Koekkoek. Hij signaleert het allereerst bij P.J.C. Gabriël, J.H. Weissenbruch en W. Roelofs. Deze 1841 gedateerde tekening geeft duidelijk aan dat J.W. Bilders een belangrijke stoot tot deze ontwikkeling heeft gegeven. Toch is hij hier bovendien, zoals uit meerdere details blijkt, sterk geïnspireerd door de schilders van Barbizon, met name door Th. Rousseau.



12 In het bos bij Wolfheze

Houtskool, gehoogd in wit, geel papier; 910 x 450 mm. Links onder gesigneerd en gedateerd in houtskool: *JW Bilders* 1870.

Herkomst: Verzameling H. van Leeuwen Sr., Voorburg (1954). Inv.nr.: A 1597.

J.W. Bilders' eerste verblijf in Oosterbeek eindigde in 1858. Hij woonde hierna in Amsterdam, Den Haag en Vorden. In 1865 heeft hij zijn zoon verloren, daarna zijn

echtgenote. Hij hertrouwde en in 1880 keerde hij voorgoed terug naar Oosterbeek, tien jaar voor zijn dood. Meer nog dan daarvoor heeft hij zich in die tijd toegelegd op het afbeelden van het bos. Zijn benadering van dit onderwerp was anders dan de oudere generatie romantici, bijvoorbeeld B.C. Koekkoek. Deze romantici zagen de natuur als een teken van schoonheid en macht, die buiten hun bereik bleef. Bilders wordt door de natuur aangesproken als door een vertrouwelijk element. Hij is gevoelig voor haar wisselende stemmingen, waarin hij zijn eigen zielstoestand projecteert.

Reeds vóór 1880 — tijdens zijn zomervakanties in Oosterbeek — werd zijn benadering ten opzichte van het bos steeds intiemer. Hij ontdekte een nieuw tekenmiddel dat hij zelf uit in het bos gevonden hout vervaardigde: houtskool.

Dit soepele materiaal leende zich goed voor het aanbrengen van een lichte toets en maakte het mogelijk grote, ingewikkelde tekeningen te componeren van uit licht en schaduw geweven bosinterieurs. Deze gezichten, die de stilte van het bos met diepe wijding weergeven, werden door de kunstenaar waargenomen op verschillende plaatsen tussen Oosterbeek en Wolfheze.

Deze tekening geeft waarschijnlijk de bosbeek in Wolfheze weer. Een soortgelijke tekening, getiteld: 'De oude Berk, Wolfhezen', was vroeger eigendom van de tweede echtgenote van Bilders, de schilderes Marie van Bosse (Loffelt, afb. op p.74).

Jan de Bisschop

Amsterdam 1628 - 1671 Den Haag

Tekenaar, etser en advocaat. Waarschijnlijk autodidact, hoewel het niet uitgesloten is dat hij les kreeg van B. Breenbergh. Na zijn studie te Leiden vestigde hij zich als advocaat in Den Haag, maar wijdde zich later geheel aan de tekenkunst. Was zeer bevriend met Constantijn Huygens, zowel met de vader als met de zoon. Tussen 1653 en 1657 maakte hij een reis naar Italië, waar hij landschappen schetste, maar ook antieke beelden, schilderijen, en fresco's copieerde. Karakteristiek is zijn gebruik van het penseel met roestbruine inkt (Bisschops inkt), waar hij zelf het recept van vond. Bisschop's tekentrant is verwant aan die van C. Huygens Jr. en J. van der Ulft. Zijn monogram J.E. duidt op de Latijnse vorm van zijn naam: Johannes Episcopus.



13 Schetsblad met putto's

Pen en penseel in bruin, gewassen in bruin; 281 x 189 mm. Verso: gedateerd en geannoteerd in andere hand: 19. März 1665; *Glastrine. für Abgüsse zu halten.*
Herkomst: Verzameling Bergman, De Bilt (1970). Inv.nr.: A 1495.

Jan de Bisschop was een van de meest productieve amateurs onder de Hollandse tekenaars van de 17de eeuw. Naast een groot aantal landschaptekeningen, met onder andere voorstellingen van Nederlandse en Italiaanse landschappen, waarin De Bisschop zich een scherpzinnig waarnemer toont, maakte hij ook portretten en figuren. In zijn werk vormen de figuren die hij zonder voorbeeld tekende slechts een kleine groep. De meeste tekeningen met figuren zijn gemaakt naar schilderijen, tekeningen, gravures of etsen en naar beeldhouwwerken van andere kunstenaars. Zelf noemde De Bisschop deze tekeningen 'nabootsing'. Zij vormen een persoonlijk getinte weergave van het werk van Italiaanse, Vlaamse, Hollandse, Duitse en Franse schilders, graveurs en beeldhouwers, zowel van vóór zijn tijd, als van tijdgenoten. Ook nam hij Griekse en Romeinse sculptuur tot voorbeeld. Veel werken die in de loop der tijden verloren zijn gegaan, zijn op die manier in getekende versie bekend gebleven.

Dit blad, waarschijnlijk een fragment van een grotere tekening, behoort zeker tot de laatstgenoemde groep tekeningen. Het is moeilijk vast te stellen welke tekening of gravure, welk schilderij of beeldhouwwerk hiervoor als voorbeeld heeft gediend. De tekening is niet opgenomen in 'Paradigmata' (Hollstein II, p.44, nr.6; Amsterdam, Rijksprentenkabinet, nr.329-C-22); dit is een serie etsen die is gemaakt naar een groot aantal speciaal hiervoor door De Bisschop getekende voorbeelden.

Voorstellingen met putto's komen in het werk van Jan de Bisschop vaker voor. Twee dergelijke tekeningen, naar sculpturen van Duquesnoy, bevinden zich in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam (inv.nr.1960:53 en inv.nr.1913:90; Van Gelder, p.273, afb.42, 43). Deze tekeningen hebben echter een definitiever karakter dan onze tekening, die meer schetsmatig is.

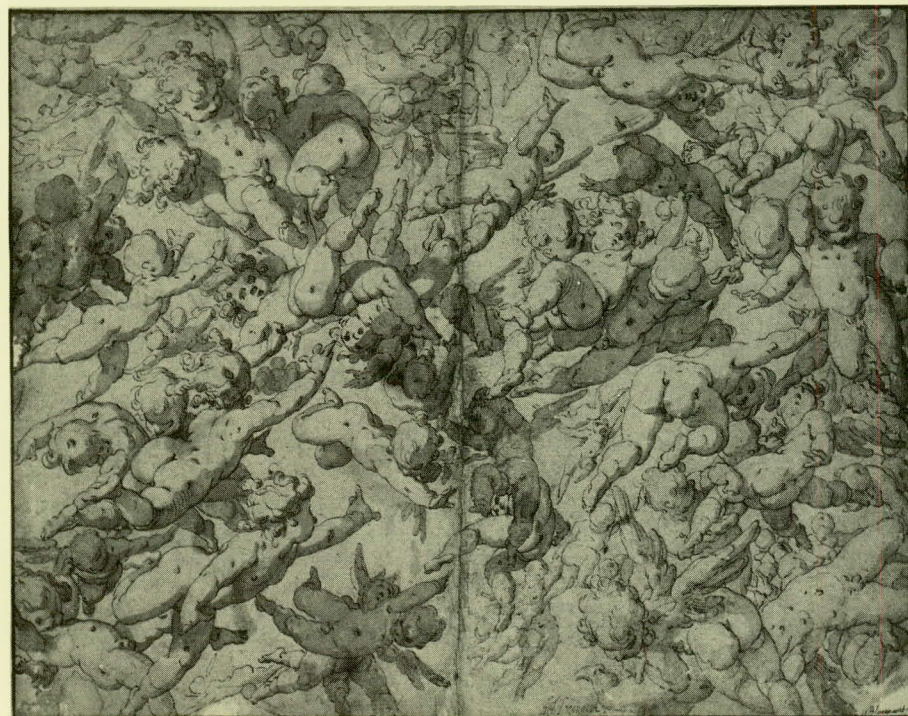
Dichter bij de laatste staat een etsje met putto's en cherubijnen naar Cornelis van Poelenburgh, ook in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam (inv.nr.04:253). Evenals onze tekening wekt deze ets de indruk een uitsnede te zijn uit een grotere compositie.

Abraham Bloemaert

Gorkum 1564 - 1651 Utrecht

Tekenaar en schilder; leerling van zijn vader Cornelis Bloemaert en van J. de Beer te Utrecht. Tussen 1580 en 1583 studeerde hij in Parijs bij onder andere H. Francken en onderging hij de invloed van de School van Fontainebleau. Na zijn terugkeer vestigde Bloemaert zich te Utrecht, waar hij, op een verblijf van 1591 tot 1593 te Amsterdam

na, tot zijn dood bleef wonen. In 1611 werd hij deken van het St. Lucasgilde. Bloemaert vertegenwoordigde met J. Wtewael en C. van Haarlem het maniërisme in de Noordelijke Nederlanden. Hij vervaardigde bijbelse en mythologische taferelen, enkele portretten, dierstudies en voornamelijk landschappen. Onder zijn leerlingen waren zijn vier zonen, J. en A. Both, C. van Poelenburgh, J.B. Weenix en W. en G. Honthorst.



14* Studieblad met vliegende kindertjes

Pen in bruine inkt, gewassen op getint papier; 290 x 390 mm. In het midden onder met de pen de signatuur: *A. Bloemaert*. Geannoteerd rechts beneden met de pen door latere hand: *Bloemaert fecit*. De tekening is opgeplakt op een 18de-eeuwse Franse montuur. Het blad is gevouwen geweest.

Herkomst: Kunsthandel Broekema, Amsterdam (1954). Inv.nr.:A 289.

Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.15; Utrecht 1959-1960, nr.7; Nijmegen 1965, nr.4 (met afb.); Leeuwarden 1966, nr.2; Bonn 1968, nr.16 (met afb.); Rheydt 1971, nr.7; Amsterdam 1975-1976, nr.14.

Verwante studiebladen van Bloemaert komen voor in de door zijn zoon Frederik in prent gebrachte 'Tekenvoorbeelden' die in 1740 door Bernard Picart zijn uitgegeven onder de titel 'Oorspronkelijk en vermaard konstrijk Tekenboek van Abraham Bloemaert'. Het bestaat uit acht delen; het vijfde deel bevat 'kindertjes'. Vooral de bladen 109 en 117 geven kinderen in verwante zwevende en buitelandse houdingen. Bloemaert paste dergelijke studiebladen toe in grotere getekende composities, zoals bijvoorbeeld een door engelen ten hemel gedragen Dode Christus in het Prentenkabinet te Berlijn (E. Bock und J. Rosenberg, Beschreibendes Verzeichnis sämtlicher Zeichnungen, Die Niederländischen Meister, Berlin 1930, no.1409; 511 x 380 mm). J. Bolten dateert dit blad tussen 1590 en 1600.



15 De Transfiguratie van Christus

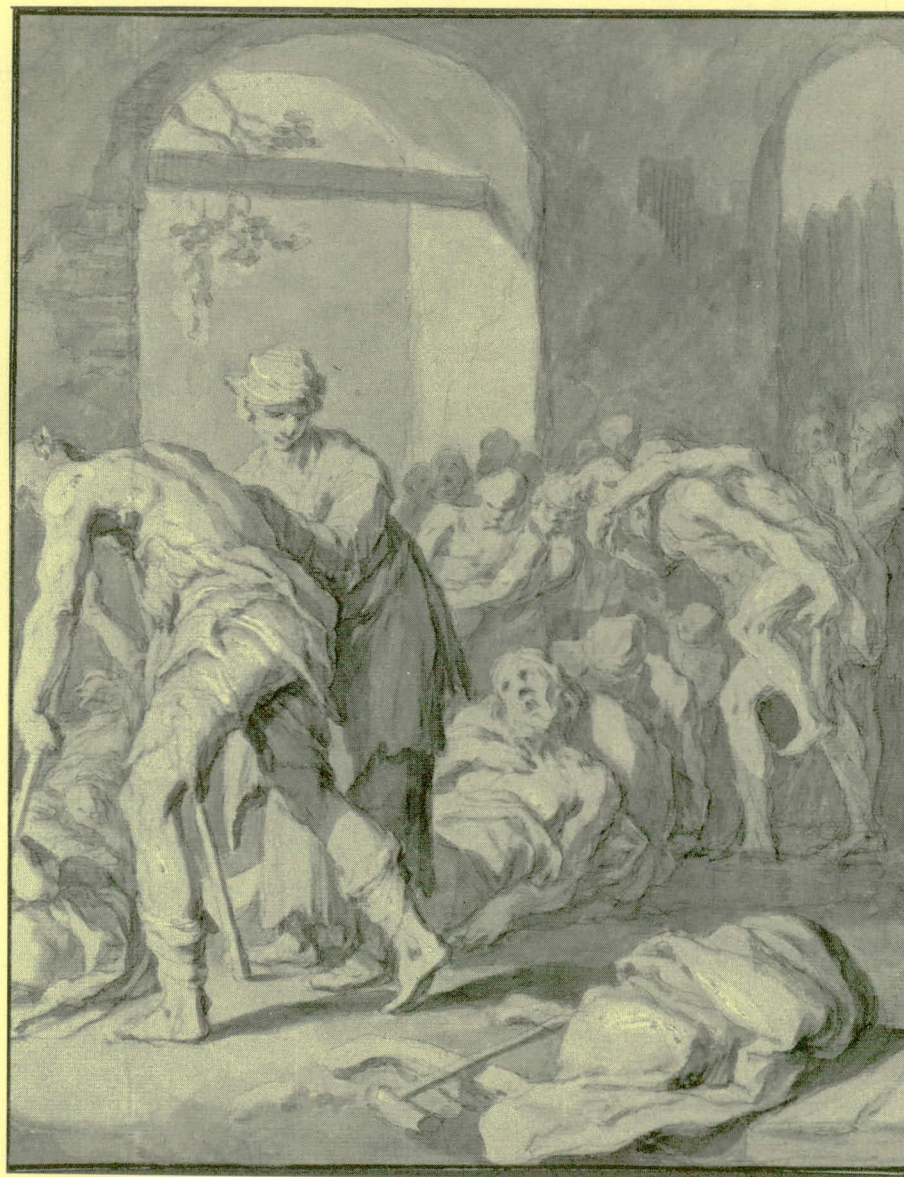
Pen en penseel in bruin, gewassen in bruin, gehoogd in wit over schets in zwart krijt; 154 x 212 mm. Links onder in andere hand met potlood: *Bloemaert*. Verso: in andere hand met pen: *Bloemaert*.

Herkomst: Particuliere verzameling, Bad Honnef (1966). Inv.nr.:A 1421.

De gedaanteverandering van Jezus op de berg, waarbij zijn goddelijkheid aan zijn leerlingen werd geopenbaard, wordt in de drie synoptieke evangeliën in bijna dezelfde termen beschreven. Deze gebeurtenis wordt beschouwd als een prefiguratie van de Hemelvaart. In het Oude Testament wordt hierop vooruitgelopen door de gedaanteverandering van Mozes, die van de berg Sinai daalt. De samenhang tussen deze verschillende prefiguraties wordt duidelijk door de aanwezigheid van Mozes en Elias, zoals in deze tekening te zien is. Deze beiden symboliseren 'de Wet' en 'de Profeten'; ze worden beschouwd als 'uit de hemel ontrukten'.

Abraham Bloemaert heeft deze bewogen scène in een summiere, vlotte tekening weergegeven. Door oxydatie van de witte hoogsels is het effect van de tekening waarschijnlijk anders dan oorspronkelijk bedoeld; ze doen nu wat vreemd en onwezenlijk aan. Een tekening met een soortgelijke voorstelling, waarin eveneens veel witte dekverf werd gebruikt, bevindt zich in Berlijn (Kupferstichkabinett, inv.nr.1409; Bock-Rosenberg, afb. op p.11).

Een dergelijke vlotte lijnvoering komt vaker voor in kleinere, schetsmatige studies van Bloemaert (Wenen, Albertina, inv.nr.8105, Benesch, p.41, pl.112, afb.444 en Leningrad, Hermitage, inv.nr.14931, Kamenskaja, p.148, afb.2 en p.162, cat.nr.16). Kamenskaja dateert de laatstgenoemde tekening in de eerste jaren van de 17de eeuw. Dezelfde datering kan aangenomen worden voor de tekening, die wij hier voor ons zien.



16 Zieken en verlamden voor een kloosterpoort

Penseel in bruin, gewassen in bruin, gehoogd in wit over schets in zwart krijt, gedoubleerd; 261 x 206 mm.

Herkomst: Verzameling Reitlinger; Kunsthandel G. Meyer, Abbenbroek (1976). Inv.nr.:A 1583.

De voorstelling op de tekening doet denken aan scènes uit het Nieuwe Testament en legenden, waarin Christus of een heilige een zieke geneest. De hoofdpersoon, de genezer, ontbreekt echter in dit tafereel. De tekening schijnt ook geen daad van Barmhartigheid uit de reeks 'Zeven daden van Barmhartigheid' (ontleend aan de beschrijving van het Laatste Oordeel in Matt. 25:35-40) voor te stellen. We moeten dan ook aannemen dat Bloemaert hier een scène 'uit de werkelijkheid' heeft weergegeven, na-

melijk zieken en verlamden voor de poort van een klooster of gasthuis. Een tekening die hieraan thematisch verwant is, bevindt zich in Wenen (Albertina, inv.nr.8125, Benesch, p.42, nr.457, pl.114, afb.457).

Links op de voorgrond helpt een vrouw een man op krukken. Dergelijke types vrouwen zijn terug te vinden in alle pastorale tekeningen van Bloemaert, evenals in de prenten die door zijn zonen Cornelis en Frederik en door B.A. Bolswert naar deze tekeningen werden gemaakt.

De 'pastorale mode', volgens welke de vrouw op de tekening is gekleed, ontstond naar aanleiding van het herdersspel 'Granida' dat in 1605 door P.C. Hooft werd voltooid, doch pas in 1615 aan het publiek werd getoond. De voor ons liggende tekening is dus waarschijnlijk pas na deze datum vervaardigd.



17* Boerenhuis

Pen in bruin, penseel in bruin en rood op getint papier; 142 x 191 mm. Blad uit een schetsboek, links boven: *nr.4*. De tekening is opgeplakt.

Herkomst: Kunsthandel B. Houthakker, cat.1957, nr.34 (1962). Inv.nr.:A 1172.

Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.3; Leeuwarden 1966, nr.4; Bonn 1968, nr.15; Amsterdam 1975-1976, nr.15.

Tekeningen met landelijke motieven komen in het getekend oeuvre van Bloemaert veelvuldig voor: bruggetjes, studies van bomen, bergformaties en vooral vervallen boerenhuizen en buitenbuurtjes. Naar aanleiding van een aan deze tekening verwante studie in het Prentenkabinet te Berlijn heeft Wolfgang Schulz erop gewezen dat Bloemaert dergelijke studies min of meer gemaakt heeft als 'zetstukken', d.w.z. om ze te gebruiken op de achtergronden van geschilderde bijbelse composities, zoals bijvoorbeeld 'De Rust op de Vlucht'. Hij was dus eigenlijk geen landschaptekenaar in de volle betekenis van het woord, en er is ook geen ontwikkeling in dergelijke detail-

studies vast te stellen (W. Schulz, *Die Holländische Landschaftszeichnung 1600-1740*, Ausstellung im Kupferstichkabinett der Staatlichen Museen Berlin 1974, nr.20).

Guillam du Bois

Haarlem 1625 - 1680 Haarlem

Landschapschilder en tekenaar, over wiens leven weinig bekend is. In 1646 trad hij tot het Haarlemse Gilde toe. Van 1652 tot 1653 maakte hij in gezelschap van D. Helmbreker, C. Bega en V.L. van der Vinne een lange reis door Duitsland. Zijn zeldzame tekeningen staan, wat onderwerp en opvatting betreft, dicht bij het werk van Salomon en Jacob Ruisdael.



18 Dorpsweg

Zwart en rood krijt; 134 x 189 mm.

Herkomst: Veiling verzameling J. de Vos en J.A.G. Weigel, Amsterdam (1883); Particuliere verzameling, Amsterdam (1967). Inv. nr. A 1327.

Guillam du Bois was geen opvallende kunstenaar, maar heeft toch een bepaalde rol gespeeld in de wijziging van de landschapsschilderkunst omstreeks 1645-1650 (Giltay, p.144-163). Zijn tekeningen zijn soms moeilijk te onderscheiden van die van Jacob van Ruisdael. Onder deze naam is zijn werk dan ook vaak in verzamelingen verscho- len geweest.

Dit blad komt uit een groep van enkele verwante tekeningen uit de vroege periode van de kunstenaar. Eén van deze tekeningen bevindt zich in Berlijn (Kupferstichkabinett, 'Dorpsgezicht met kerk', Giltay, afb.8), een andere was vroeger in de verzameling C.F. Deiker te Kassel ('Dorpsgezicht met kerk', Giltay, afb.9). Dit laatste werk was oorspronkelijk aan Jacob van Ruisdael toegeschreven. Tot de groep behoren ook aan elkaar verwante schilderijen. Onze tekening (Giltay, afb.11) onderscheidt zich daar- van door de combinatie van zwart en rood krijt. Giltay dateert deze omstreeks 1647, op grond van een vergelijking met het schilderij 'Duinlandschap' (Berlijn, Staatliche Museen, Gemäldegalerie; Giltay, afb.10) dat 1646 gedateerd is.

De tekening heeft een voor Du Bois typerende compositie met links een lage boerde- rij, die door de rand van de tekening wordt oversneden. Ook de bomen zijn in zijn te- keningen laag, ze lijken veeleer op struiken. In de meeste bladen is de horizon laag geplaatst; zo blijft er veel ruimte over voor de lucht. In onze tekening is deze verde- ling niet zo opvallend. Typerend voor Du Bois zijn ook de korte zig-zag arceringen en de slingerende lijnen, waaruit hij meestal de bomen opbouwt.

Ferdinand Bol

Dordrecht 1616 - 1680 Amsterdam

Schilder, tekenaar en etser. Kwam kort na 1631 naar Amsterdam en werd leerling van de tien jaar oudere Rembrandt, in wiens atelier hij tot 1637 bleef. Vooral in zijn vroege periode stonden zijn historische- en bijbelse voorstellingen zeer dicht bij Rem- brandt. Onafhankelijker was hij als portretschilder. Omstreeks 1650 kwam Bol zeer in trek bij de Amsterdamse burgerij, vooral door zijn portretten. Na 1669 is er van hem geen werk meer bekend.



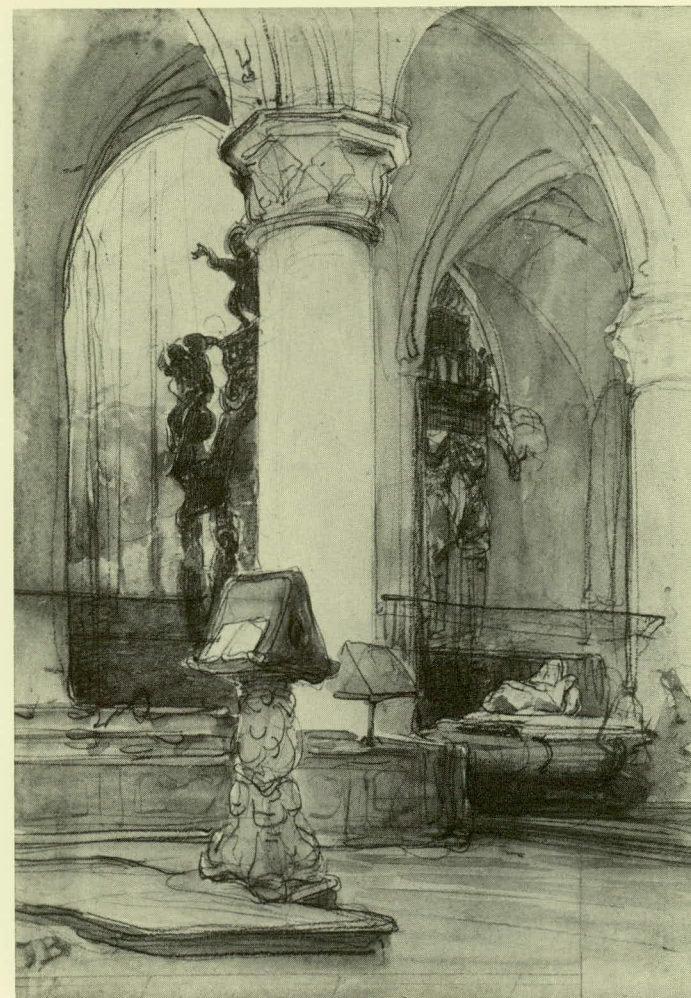
19 Jozef vertelt zijn dromen aan zijn ouders en broers

Zwart en bruin krijt, penseel in zwart, gewassen in grijs, bruinachtig papier, aan de achterkant hersteld; 508 x 419 mm.

Herkomst: Kunsthandel G. Meyer, Abbenbroek (1975). Inv.nr.:A 1598.

In het atelier van Rembrandt behoorde het kopiëren of het vrij navolgen van het werk van de leermeester tot de taken van de leerlingen. Ook deze tekening is een na- volging van een schilderij van Rembrandt uit de jaren dertig van de 17de eeuw (Am- sterdam, Rijksmuseum, inv.nr.A 3477, All the paintings, p.468). Het schilderij heeft het karakter van een olieverfschets door het kleine formaat (51 x 39 cm) en de grisail- letechniek waarmee de kunstenaar op basis van een tweetonig kleurenscale werkte. Bol paste zijn tekentechniek hierbij aan. Hij bereikte een soortgelijk effect als in het

schilderij met behulp van tweekleurenkrijt en door een penseeltechniek in zwart en grijs toe te passen. Hij heeft vrij nauwkeurig het formaat van het voorbeeld aangehouden; de tekening is wat hoger en een paar centimeter breder dan de grisaille. Ondanks al deze overeenkomsten heeft Bol slechts het uiterlijk van deze scène, die hij met bedrevenheid en levensgetrouw uitbeeldt, weergegeven. Het gaat om een bekend verhaal uit de bijbel, de geschiedenis van Jozef, zoon van Jacob. Dit is een van de meest bewogen verhalen uit het Oude Testament. De dromen van Jozef speelden in zijn leven een zeer belangrijke rol; onder verschillende omstandigheden vertelde hij van zijn dromen en gaf er een interpretatie van. Deze gebeurtenissen vormden een geliefd onderwerp van beeldende kunstenaars sinds de vroege Middeleeuwen. Rembrandt heeft dit thema ook nog verwerkt in een ets uit 1638 (Hollstein XVIII, p.18, B.37 en Hollstein XIX, p.24, afb.B.37/I en B.37/III). De compositie van de ets verschilt geheel van die in de grisaille en in de tekening van Ferdinand Bol.



20 Kerkinterieur

Zwart krijt en aquarel; 337 x 238 mm. Links onder gemonogrammeerd in zwart krijt: JB.
Herkomst: Kunsthandel P.G. Scheen, Den Haag (1956). Inv.nr.: A 586.
Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.17; Delft 1958-1959, nr.49; Utrecht 1959-1960, nr.11.

In de catalogus van de tentoonstelling van Johannes Bosboom (Delft, 1958-1959, nr. 49, p.17) wordt deze tekening omstreeks 1858 gedateerd. Mogelijk is ze nog iets eerder ontstaan, omdat Bosboom in 1856 in België is geweest. De voorstelling geeft namelijk het interieur weer van een katholieke Belgische kerk met een gotisch gewelf, maar met barokke altaren. Ook de poot van de lessenaar links op de voorgrond is sierlijk en uitbundig gevormd, wat kenmerkend is voor de barok.

Bosboom heeft tekeningen van uiteenlopende aard gemaakt; deze tekening moet gerekend worden tot de groep schetsen. Het beperkte kleurengamma met veel grijs en bruin is slechts met wat blauw verlevendigd. Vergeleken met twee andere kerkinterieurs in deze tentoonstelling, respectievelijk cat.nr.51 (G.G. Haanen) en cat.nr.78 (G.W. Nieuwenhuysen) is het werk van Bosboom niet alleen beschrijvend, maar geeft een persoonlijke visie en emotie van de kunstenaar weer.

Johannes Bosboom

Den Haag 1817 - 1891 Den Haag

Schilder, tekenaar, etser en lithograaf; op zijn 14de jaar leerling van B.J. van Hove, later van de Academie van Beeldende Kunsten; kreeg raadgevingen van W.J.J. Nuyten. Assisteerde Van Hove bij decorschilderingen voor de Haagse Schouwburg en ontwikkelde daar zijn voorliefde voor de architectuurschildering. Bosboom werd bekend door zijn kerkinterieurs (veel aquarellen en tekeningen in sepia), waarbij hij uitging van de 17de-eeuwse traditie, ook voor de figuren. Maakte studiereizen naar Duitsland, België en Frankrijk (onder andere met S.L. Verveer en C. Kruseman). Werd in 1845 lid van de Koninklijke Academie te Amsterdam en huwde in 1851 de roman-schrijfster G. Toussaint. W.P. de Haas was één van zijn leerlingen.

Andries Both

Utrecht 1612-13 - 1641 Venetië

Schilder, tekenaar en etser; oudere broer van Jan Both, leerling van zijn vader, de glasschilder Dirck Both, en van A. Bloemaert (omstreeks 1624). Reisde via Frankrijk naar Italië en kwam hoogstwaarschijnlijk in 1634 in Rome aan. Hij was figuurschilder; in Rome sloot hij zich aan bij de kring van P. van Laer (alias Bamboots), wiens invloed hij onderging voor de 'bambocciade', een genreschildering van volkstypen in een Romeinse omgeving. Op de terugreis naar het noorden verdrong hij in Venetië.



21* Straattaferaal in een Italiaanse stad

Penseel in bruin over schets in zwart krijt; 178 x 142 mm. Gesigneerd rechts beneden op een steen: *Bo*. Op de keerzijde in later handschrift (Duits) met de pen: A. Both. Oudere annotatie in rood krijt: *No.-d-H*.

Herkomst: H.C. Valkema Blouw, veiling Amsterdam 2.III.1954, nr.52. Inv.nr.: A 743.

Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.21; Utrecht 1959-1960, nr.12; Leeuwarden 1966, nr.22; Bonn 1968, nr.22; Rheydt 1971, nr.10; Amsterdam 1975-1976, nr.19.

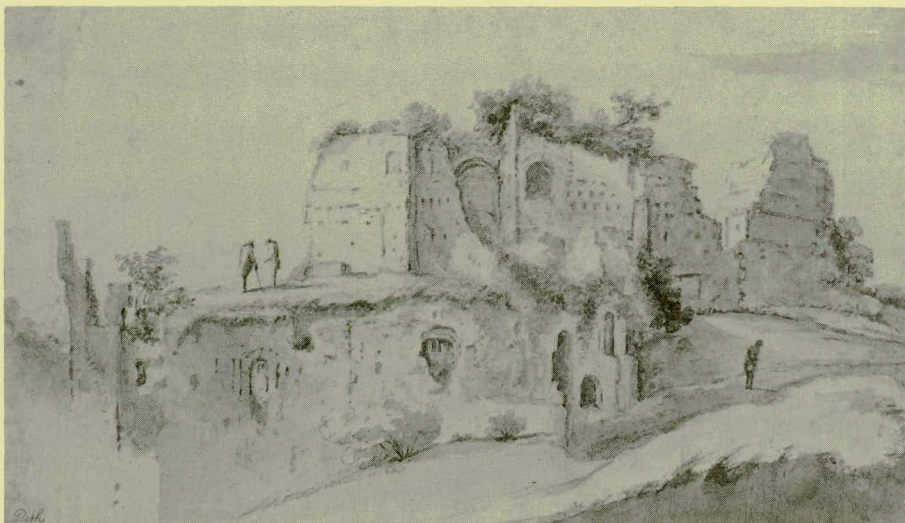
Op een weg die langs Romeinse ruïnes voert zit en staat een groep mannen in have-loze kledij. Vrouwen en kinderen kijken toe.

De zeer complete tekening, misschien een ontwerp voor een schilderij, is een treffend getuigenis voor de invloeden die Andries Both in Italië onderging: de compositie is hier duidelijk geïnspireerd op schilderijen van Pieter van Laer, die ook figurengroepen binnen de omgrenzing van een architectuur met een sterk verticaal accent op de achtergrond, laat uitvloeien naar rechts met een silhouetfiguur tegen de verte. Het gevoel voor de zuidelijke atmosfeer, knap opgeroepen door de accenten van het penseel, dankt Both, zoals Waddingham heeft opgemerkt (1964) aan invloeden van Poelenburgh en Breenbergh. De tekenstijl is nog geëvolueerd ten opzichte van de 'Spijzingen aan de Kloosterpoort' in het Rijksprentenkabinet (Inv. '05:52, zwart krijt), die 1636 gedateerd is. Een verwante groep, maar tegen een landschapachtergrond, komt voor op een tekening in de Albertina (E. Knab, Claude Lorrain und die Meister der römischen Landschaft im XVII. Jahrhundert, tentoonstelling 1964-1965, no.277, afb.35) met een oud opschrift *Pieter de Laer*, die door Joseph Meder aan Andries Both is toegeschreven.

Jan Both

Utrecht omstreeks 1615 - 1652 Utrecht

Landschapschilder, tekenaar en etser; jongere broer van Andries Both, leerling van zijn vader, de glasschilder Dirck Both, en van A. Bloemaert. Reisde via Frankrijk naar Italië en verbleef van 1635 tot 1641 te Rome. Woonde en werkte de rest van zijn leven te Utrecht, waar hij in 1649 overman van het Gilde was. Zijn schilderijen zijn bijna allen op Italiaanse motieven geïnspireerd; zijn tekeningen doen soms veel aan die van C. Lorrain denken. Both's stijl werd veel nagevolgd, onder andere door J. Hackaert en W. de Heusch. Onder zijn leerlingen waren H. Verschuring en J. Wils.



22* Ruïnes op de Palatijn in Rome, met enkele wandelaars

Penseel in grijsbruin over schets in krijt; 223 x 408 mm. Links beneden later (?) opschrift: *J. Both* (de letters J en B als monogram).

Herkomst: Kunsthandel B. Houthakker, Amsterdam (1964). Inv.nr.: A 1273.

Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.25; Leeuwarden 1966, nr. 32; Bonn 1968, nr.23 (met afb.); Rheydt 1971, nr.11; Amsterdam 1975-1976, nr.20.

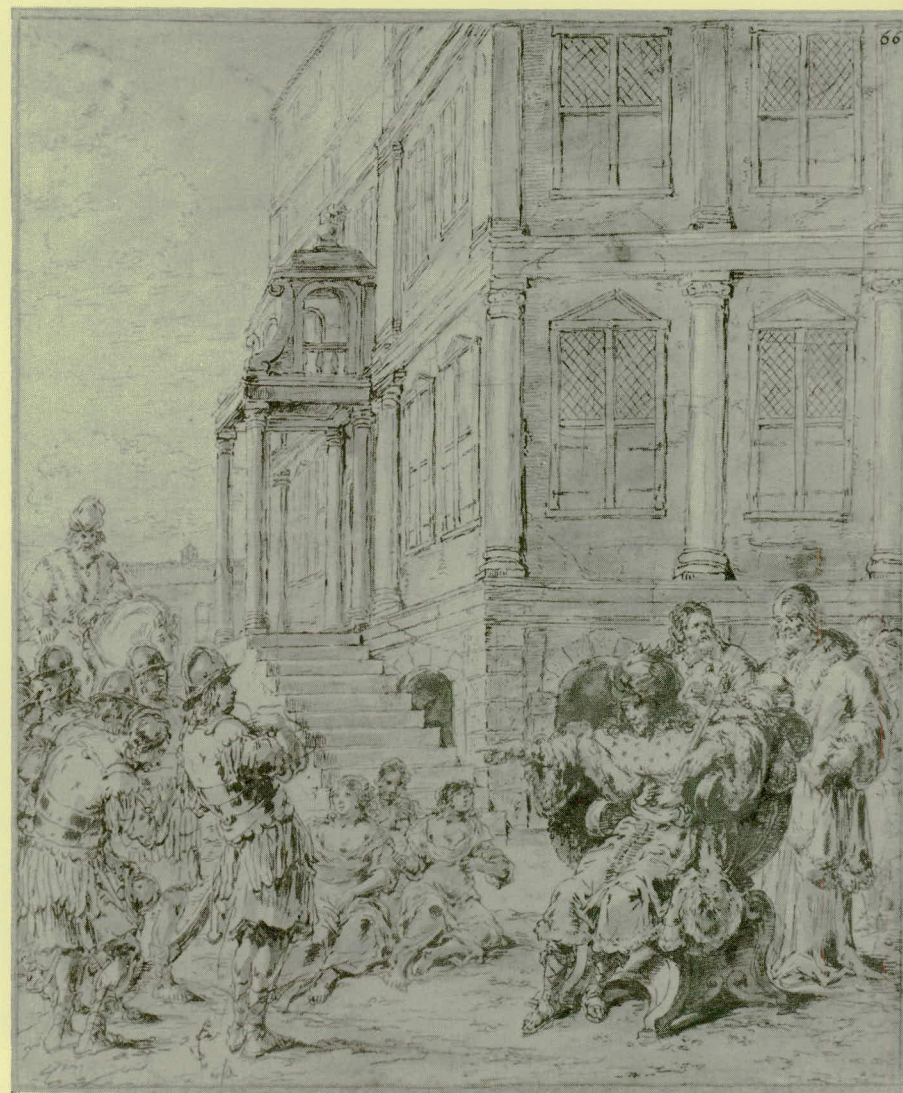
De tekening is technisch en stylistisch verwant met een Gezicht op de ronde tempel (ook wel genoemd San Teodoro) aan de voet van de helling van de Palatijn te Rome. Deze tekening, thans in het Prentenkabinet te Leiden, afgebeeld bij J.Q. van Regteren Altena, *De vereeuwigde stad*, 1964, no.16, draagt hetzelfde opschrift en heeft nagenoeg dezelfde afmetingen als dit blad. Daardoor werd het waarschijnlijk dat de hier weergegeven ruïne met zijn uitgebreide substructuren ook op de Palatijn gelegen zou zijn. Inderdaad komt de situatie van deze tekening bijna ongewijzigd voor op een tekening van Willem Romeyn in de Albertina (afb. bij H. Egger, *Römische Veduten II*, Wenen 1932, T.111). Het is hierdoor mogelijk deze ruïne te situeren op de zuidoostelijke helling van de Palatijn, waar keizer Septimius Severus (193-211 na Chr.) zijn thermen bouwde. Een tekening van Jan de Bisschop in het Courtauld Institute of Art, geinscribeerd *Mons Palatinus hodie Palazzo Maggiore* is vanaf de eerste hellingen van de Celius genomen en toont de weg die onder de ruïnes langs liep (neg.nr.501.20.4).

Leonard Bramer

Delft 1596 - 1674 Delft

Schilder en tekenaar; leermeester onbekend. Reisde van 1614 tot 1629 door Frankrijk en Italië, waar hij de invloed van A. Elsheimer, D. Fetti en F. en L. Bassano on-

derging. In 1629 werd hij lid van het Gilde te Delft. Bramer voerde opdrachten uit voor Frederik Hendrik en Johan Maurits van Nassau voor slot Rijswijk. Deze werken zijn niet bewaard gebleven, evenmin als de frëscos die hij naar Italiaanse trant in Delft vervaardigde. Hij schilderde historische-, bijbelse-, mythologische- en allegorische taferelen. Ook ontwierp hij verschillende series illustraties; onder andere voor de Bijbel en Tijn Uilenspiegel.



23 Alexander en de vrouwen van Darius

Pen in zwart, gewassen met penseel in grijs; 337 x 283 mm. Rechtsboven genummerd met pen: 66. Watermerk: zotskap, lijkt op Churchill nr.340 uit 1644 (zonder letters).

Herkomst: Veiling R.W.P. de Vries, Amsterdam van de verzamelingen graaf Van Suchtelen en L.X. Lannoy (mei 1925, cat.nr.96); Particuliere verzameling, Amsterdam (1956). Inv.nr.: A 225. Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.24; Utrecht 1960, nr.15; Laren 1963; Nijmegen 1965, nr. 12; Leeuwarden 1966, nr.9; Bonn 1968, nr.24.

Deze tekening is een goed voorbeeld van de beschrijvende en illustratieve trant van tekenen van Bramer. De scène met de vele figuren stelt het ogenblik voor waarop de Persische koning Darius III de slag bij Issus en Gaugamela heeft verloren. Als gevolg daarvan ziet hij zijn moeder, zijn echtgenote en zijn dochters in handen vallen van de overwinnaar, Alexander de Grote.

De kunstenaar tracht de kleding van de figuren historisch juist weer te geven, hetgeen hem slechts gedeeltelijk lukt: de kostuums doen eerder toneelmatig aan dan historisch authentiek. Het koninklijk paleis, waarvoor de handeling plaatsvindt, heeft alle kenmerken van gebouwen uit Bramer's eigen tijd: het is een fraai, stevig gebouw uit de 17de eeuw dat aan het stadhuis in Maastricht doet denken.



24 Sara brengt Hagar bij Abraham

Pen in zwart, gewassen met penseel in grijs, gehoogd in wit, bruin papier; 395 x 290 mm. In de tekening gemonogrammeerd: LB.

Herkomst: Verzameling Richard de la Faille de Waerloos, veiling F. Muller, Amsterdam (januari 1904, cat.nr.58); Verzameling A.W.M. Mensing, veiling F. Muller, Amsterdam (april 1937, cat.nr. 90); Kunsthandel 'De Pampiere Waereld', Den Haag (1972). Inv.nr.:A 1515.

De tekening kan geslaagd genoemd worden, zowel in de lijnvoering als in de weergave van het perspectief. Soms zijn deze aspecten bij Bramer een zwak punt. Enkele van zijn tekeningen doen wat nerveus aan en zijn in het perspectief onzeker. Deze compositie echter vormt door de juiste verdeling van de ruimte en de goed gekarakteriseerde figuren een harmonieus geheel, dat tegelijk ook dramatisch is.

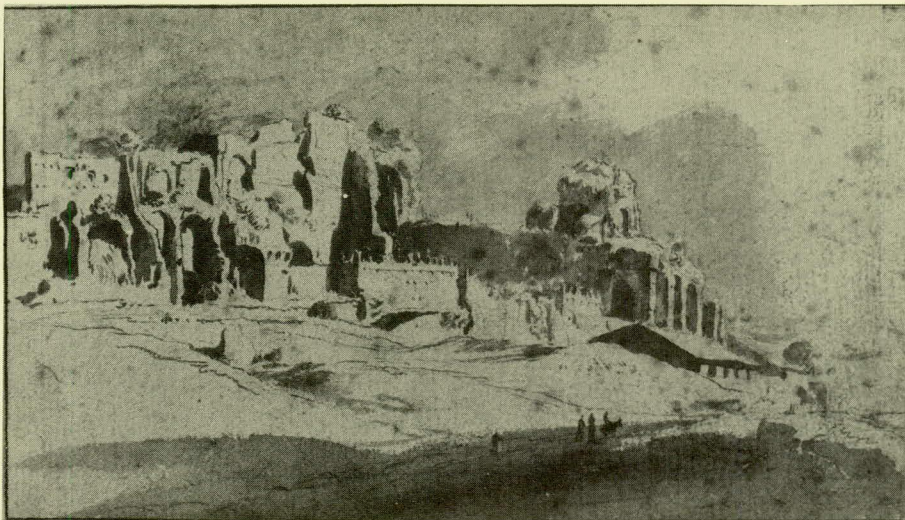
De lichtproblematiek, waarmee Leonard Bramer in Italië bij de beide Bassanos, Domenico Fetti en Caravaggio geconfronteerd werd, had zijn grote belangstelling.

De echtgenote van de vijfentachtigjarige Abraham, Sara, was onvruchtbaar en zij brengt de Egyptische slavin Hagar als concubine bij haar man; hij verwekt dan zijn zoon Ismaël. Dit bijbelse verhaal is voor de kunstenaar een goede gelegenheid geweest om in een nachtelijke scène gebruik te kunnen maken van 'licht-donker' effecten.

Bartholomeus Breenbergh

Delft 1599 - 1657 Amsterdam

Schilder, tekenaar en etser; waarschijnlijk leerling van A. Bloemaert te Utrecht. Reisde in 1619 naar Rome waar hij in 1623 één der stichters was van de Schildersbent. Bentnaam 'Het Fret'. In Rome werd hij eerst beïnvloed door J. Pynas, daarna door P. Bril en C. van Poelenburgh, met wie hij samenwerkte. In 1633 was hij in Amsterdam, waar hij tot zijn dood bleef wonen. Breenbergh's werk bestond voornamelijk uit Italiaanse landschappen met bouwwerken of met bijbelse- of mythologische stof-fage en is van invloed geweest op de latere Italianisanten en C. Lorrain.



25* De bouwvallen van de keizerlijke paleizen op de Palatijn, vanuit het zuidwesten gezien.

Penseel in bruin, over schets in krijt; 81 x 149 mm. Op de keerzijde links boven (half afgesneden) rest van een 17de-eeuws opschrift: *Palatium major*. Links beneden op een opgeplakt stuk papier: *Pallazzo Maggiore*. Op de 19de-eeuwse opzet met de pen: *Breenberg*.

Herkomst: Kunsthandel Marcus, Amsterdam/Düsseldorf (1963). Inv.nr.: A 1278.

Literatuur: C. van Hasselt & A. Blankert, *Artisti olandesi e fiamminghi in Italia*, tent. Florence 1966, p.26, sub.nr.13; M. Roethlisberger, *Bartholomäus Breenbergh, Handzeichnungen*, Berlin 1969, nr.139.

Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.14; Bonn 1968, nr.25; Rheydt 1971, nr.13; Amsterdam 1975-1976, nr.21.

De tekening is, zoals het opschrift aangeeft, een gezicht op de Palatijn, één van de zeven heuvelen waarop Rome gebouwd is, en waarop de keizers — te beginnen met Augustus — hun paleizen bouwden. Onze tekening geeft een blik op de zuidwest hoek van de enigszins quadraatvormige heuvel, aan de zuidelijke voet waarvan zich in de keizertijd het z.g. 'Circus Maximus' bevond. In het midden en links verheft zich de bouwval van het zogenaamde 'Domus Augustiana', terwijl meer naar rechts de zuilen-gangen vóór de subconstructies van het Paleis van Septimius Severus zichtbaar zijn. De kleine tekening — eigenlijk een schetsboekblad — behoort wat de afmetingen en de techniek betreft bij een reeks gewassen krijttekeningen (waarvan het Rijksprentenkabinet er drie bezit), die allen Romeinse ruïnes weergeven, en die ten grondslag liggen aan de etsenreeks 'Verscheyden vervallen gebouwen soo binnen als buyten Romen', die in 1640, dus na de terugkeer in Holland, verschenen. Het is bekend dat deze gezichten niet topografisch betrouwbaar zijn.

Breenbergh heeft dit schetsboekblad gebruikt voor de iets grotere tekening in de verzameling Lugt, Fondation Custodia, (Roethlisberger, op.cit., 140) die hetzelfde panorama van de keizerpaleizen geeft met als voorgrond de eerste hellingen van de Aventijn. Dit blad is 1635, dus na de terugkeer in Holland, gedateerd. Het feit waarop Roethlisberger wijst, dat de achtergrond gebruikt is in Breenbergh's schilderij 'De marteling van Stefanus' in een Amerikaanse particuliere collectie, dat 1632 gedateerd is, wijst erop, dat de onderhavige tekening nog wél in de Romeinse tijd is ontstaan.



26* Op de weg naar Bracciano

Penseel in grijsbruin; 90 x 148 mm. Rechts boven oud nummer 22 (verbleekt). Op de keerzijde later handschrift met de pen: *Strada di Bracciano*.

Herkomst: Particuliere verzameling, Amsterdam (1965). Inv.nr.: A 1355.

Tentoonstellingen: Bonn 1968, nr.26; Amsterdam 1975-1976, nr.22.

Rechts in het verschiert een eikebos en de zijgevel van een hooggelegen villa. Dit zeer mooie schetsboekblaadje behoort tot een groep genummerde schetsboekblaadjes, die door Roethlisberger, die er vier afbeeldt (op.cit.nrs.63-66) in de late Romeinse tijd gedateerd worden. Twee ervan, in Frankfurt en Berlin, hebben hetzelfde opschrift op de keerzijde: *Strada di Bracciano*. De tekening in Frankfurt is met het monogram gesigineerd. De Berlijnse tekening, in de catalogus Bock-Rosenberg (1930) als J. de Bisschop opgenomen (nr.310, zonder afb.), staat stylistisch het dichtst bij ons blad. Het toont de weg van Bracciano (de antieke via Claudia, die later de Via Cassia kruist) lopend door een bijna vlak terrein met veel struikgewas en rotsblokken. De sterkere bebossing, vooral in de verte, maken het niet onmogelijk dat op deze tekening het tweede gedeelte van de weg is weergegeven met de kruising van Via Claudia en Via Cassia, in de verte, waar een eikebos ligt dat vanouds de naam 'Le Quercie d'Orlando' draagt.

Breenbergh onderhield al vroeg relaties met Bracciano, de zomerresidentie van de kunstzinnige hertog Paolo Giordano II Orsini (1591-1655), in wiens dienst hij heeft gestaan. Een uitvoerig geannoteerde tekening in het Rijksprentenkabinet (Roethlisberger 107; Inv. Rijksprentenkabinet 1967:73) die 1627 gedateerd is, vertoont Breenbergh als tekenaar aan de oever van het meer, waarin de hertog en enige vrienden baden.

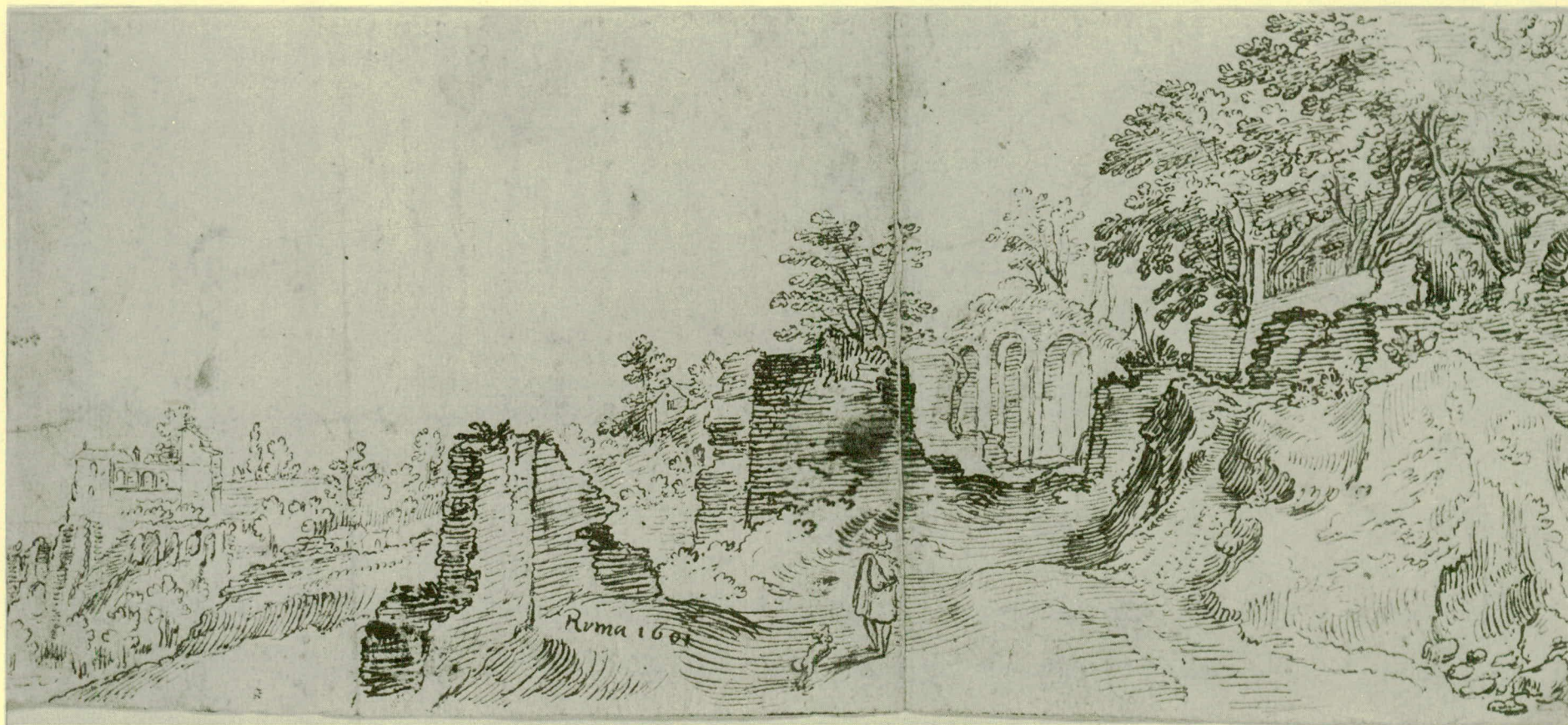
Paulus Brill

Antwerpen 1554 - 1626 Rome

Schilder en tekenaar; leerling van D. Wortelmans en zijn oudere broer Mattheus die hem onderrichtte in de fresco-techniek. In 1574 reisde hij via Frankrijk naar Rome, waar hij onder andere door A. Elsheimer beïnvloed werd. In Rome onderging zijn stijl verschillende veranderingen. Behalve landschappen en topografische tekeningen vervaardigde Brill veel ontwerpen voor gravures en omstreeks 1590 ook enige etsen. Door de vele prenten, naar zijn werk gemaakt, oefende Brill een belangrijke invloed op de ontwikkeling van het landschap in de 17de eeuw uit. Onder zijn leerlingen bevond zich W. van Nieulandt.

naar de natuur tekende of dat hij zijn tekeningen met nauwkeurige en krachtige details uit zijn hoofd maakte.

In de periode 1600-1605 hield hij zich intensief bezig met het tekenen van Romeinse ruïnes. Gedateerde tekeningen uit deze periode komen vrij vaak voor. Eén jaar nadat deze tekening is gemaakt, is een soortgelijke tekening 'Ruïnes van Colosseum' ontstaan (Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, geannoteerd en gedateerd *Roma 1602*; Faggin, afb.21, p.21-35) en de tekening 'Ruïnes' uit Florence (Uffizi, geannoteerd en gedateerd *Roma 1602*, foto 4844 van het Gabinetto Fotografico, Florence). Enkele jaren voor zijn dood vatte Brill het thema 'bouwwallen van het Oude Rome' weer op ('Gezicht op Rome', getekend en gedateerd *P. Brill a.d. 29 septemb 1620*, oorspronkelijk in de verzameling Defer-Dumesnil L.739, later in de verzameling E. Perman, Stockholm, Cat. Laren 1962, p.10, nr. 24).



27 Ruïnes van Rome met wandelaar en hond

Pen in bruin; 131 x 307 mm. Onder links van het midden geannoteerd en gedateerd: *Roma 1601*.

Herkomst: Verzameling Dr. J. den Hartogh, Zeist (1961). Inv.nr.: A 1121.

Tentoonstellingen: Laren 1963; Nijmegen 1965, nr.2, afb.3; Bonn 1968, nr.28.

De voorstelling in deze tekening vertoont enige overeenkomst met de Palatijnse heuvel in Rome. We moeten echter aannemen dat de kunstenaar niet alles precies zó heeft getekend als hij het voor zich zag. Het is moeilijk te raden of Brill onmiddellijk

Hermanus van Brussel

Haarlem 1763 - 1815 Utrecht

Landschaptekenaar en etser; leerling van J.B. Brandhoff, C. Henning en mogelijk ook W. Hendriks. Van Brussel vervaardigde ook toneeldecors en behangsels, onder andere voor het Amsterdams Theater en voor paleis Het Loo.



28* Bosgezicht bij Haarlem

Zwart krijt, penseel met grijsbruin; 338 x 471 mm. Op de keerzijde gesigneerd: *Hv Brussel adv. buiten haarlem.*

Herkomst: Particuliere verzameling, Amsterdam (1956). Inv.nr.: A 334.

Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.28; Utrecht 1959-1960, nr.17; Nijmegen 1965, nr.84; Bonn 1968, nr.29; Amsterdam 1975-1976, nr.24.

Van Brussel tekende vooral de bossen en duinen rondom Haarlem. Zijn stijl en techniek sluiten zich bij de Nederlandse landschaptekeningen van de 17de eeuw aan. Dit geldt ook voor Van Brussels landschapetsen. Hij tekende ook figuren (K.Q. van Regteren Altena, Herman van Brussel als figuurschilder, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, 21, 1970, p.309/317), maar er zijn bijna geen schilderijen van hem bekend.



29 Tandentrekken

Zwart krijt, gehoogd in wit, grijs papier; 203 x 188 mm. Rechts onder gemonogrammeerd in potlood: *HvB*; rechts onder op de oude opzet in andere hand met potlood: *H. van Brussel del.*
Herkomst: Verzameling Dr. J. den Hartogh, Zeist (1960-1961). Inv.nr.: A 1123.

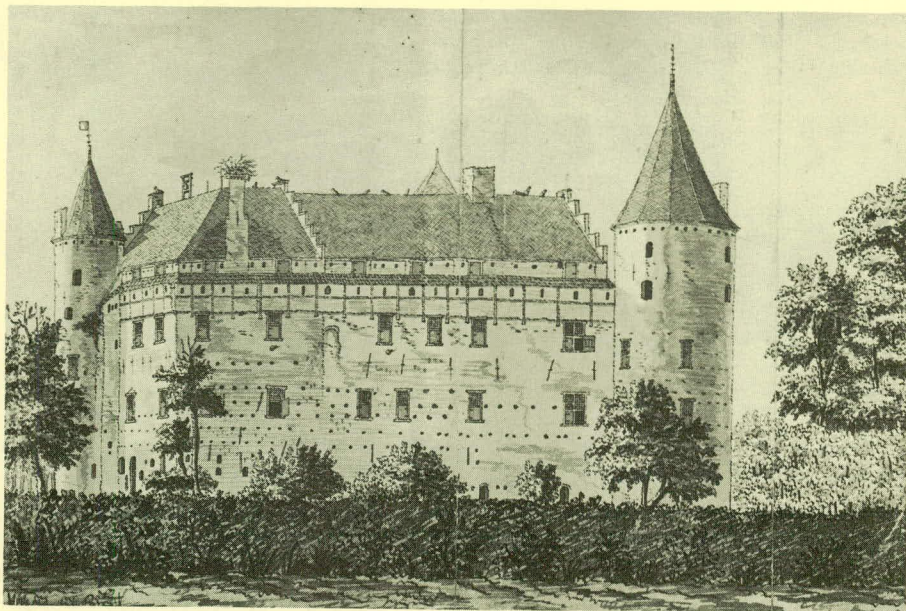
Deze figuurtekening sluit zich aan bij de groep tekeningen die Van Regteren Altena in zijn artikel heeft genoemd. Vooral twee figuurstudies uit zijn eigen bezit schijnen dicht bij bovenstaande tekening te staan, namelijk de 'Dienstmeid' en de 'Zittende jongen' (Van Regteren Altena, Herman van Brussel, p.315-316, afb.6 en 7).

De kleding van de voorgestelde figuren in deze tekening kan misschien een aanwijzing zijn voor de voorstelling. De figuur rechts draagt 18de eeuwse kleren, de figuur links heeft over zijn 'gewone pak' een soort Pierrot-kraag en draagt een fantasiehoed. Het zouden toneelkleren kunnen zijn, zodat het vermoeden ontstaat dat deze scène, het trekken van een tand, op komische wijze als straattoneel is voorgesteld.

Dirk van der Burg

Utrecht 1723 - 1773 Utrecht

Schilder en tekenaar van landschappen, gestoffeerd met figuren en vee, van dorpsgezichten en oude kastelen. Over zijn leven is weinig bekend.



30 Kasteel De Haar te Haarzuilens

Pen en penseel in bruin en grijs, gewassen in grijs, bruinig papier, aan de achterkant hersteld; 189 x 300 mm. Verso: geannoteerd, gedateerd en gesigneerd met pen in bruin: *'t Huijs de Haar del: ad viv: 10 Sept: 1749 D.v.B.* Watermerk onduidelijk door de aan de achterkant opgeplakte stukjes papier.

Herkomst: Kunsthandel Lohse, Den Haag (1965). Inv.nr.: A 1248.

Dit blad is vijf jaar later ontstaan dan de ingekleurde tekening door Jan de Beyer (nr.9 van deze catalogus). Jan de Beyer heeft het kasteel afgebeeld met zijn schilderachtige voorgevel en brug over de gracht; Dirk van den Burg daarentegen geeft de minder interessante en wat monotone achtergevel weer. Hier wordt de in de breedte verlopende vorm van het gebouw met haar uitgesproken horizontale, weinig ruimtelijke werking nog onderstreept door de consequent ermee evenwijdig lopende opbouw van de vegetatie op de voorgrond.

Huis De Haar werd ook later in zijn vervallen toestand dikwijls afgebeeld. In het Centraal Museum bevinden zich, behalve twee tekeningen door Cornelis van Hardenberg uit omstreeks 1800 (inv.nrs.18502-18503), twee tekeningen en een aquarel door J.C. Martens van Sevenhoven uit omstreeks 1820 (inv.nrs.9823-9825) en een olieverfschilderij door A.E. Grollmann uit 1891. Het laatstgenoemde stelt de ruïne van het kasteel voor, net voordat in hetzelfde jaar met de restauratie wordt begonnen (Utrecht, Centraal Museum, inv.nr.10057, Cat. 1952, p.48, nr.117).

Michiel Carré

Den Haag 1657 - 1727 Alkmaar

Landschap- en dierschilder en tekenaar. Leerling van zijn broer Hendrik I en van N. Berchem die hij ook navolgde. Kort na 1692 verbleef hij enige jaren in Engeland. Volgde in 1697 A. Begeyn op als hofschilder van Frederik I van Pruisen in Berlijn. Hij schilderde er veel grote landschappen met dieren. In 1713 keerde hij naar Holland terug; eerst naar Amsterdam en vervolgens naar Alkmaar, waar hij in 1725 lid van het Gilde werd. J. Visscher was zijn leerling.



31 Herten in het park van een buitenplaats

Verso: Studie van een tuinbeeld

Penseel in zwart en grijs, gewassen in grijs en bruin; verso: rood en zwart krijt; 213 x 298 mm. Rechts onder gesigneerd: *M. Carré*.

Herkomst: Kunsthandel B. Houthakker, Amsterdam (1964). Inv.nr.: A 1140.

Tentoonstellingen: Amsterdam 1961, nr.10.

De tekening stelt een Noord-europees parklandschap voor en is gestoffeerd met dieren. Vermoedelijk werden de bomen en de herten naar de natuur bestudeerd; het gehele tafereel is echter in het atelier samengesteld volgens bepaalde compositieregels. Carré was een geroutineerd tekenaar. Hij gebruikte steeds dezelfde motieven. Zo vertoont deze tekening veel overeenkomsten met de tekening 'Hertejacht' (Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Cat. Amsterdam 1968, nr.59) en met de tekening 'Damherten in het bos' (vroeger verzameling E. Perman, Stockholm; Bernt I, afb.144).

Reinier Craeyvanger

Utrecht 1812 - 1880 Amsterdam

Schilder, tekenaar, etser en lithograaf van landschappen, stadsgezichten en figuurstukken. Leerling van zijn oudere broer Gijsbertus, van het Utrechtse Tekengenootschap en later van J.W. Pieneman aan de Amsterdamse Academie. Hij was één der oprichters van 'Pulchri Studio' te Den Haag en lid van 'Arti et Amicitiae' te Amsterdam. Vanaf 1852 leraar aan de Amsterdamse Academie.

32 'Bezoek' van een officier aan een boerderij

Pen en penseel in zwart, gewassen in zwart en grijs; 268 x 374 mm. Rechts onder gesigneerd in pen: *R Craeyvanger*.

Herkomst: Kunsthandel, Amsterdam (1954). Inv.nr.: A 217.

'Bezoek van een soldaat of officier aan een dame' was in de 17de eeuwse Hollandse schilderkunst een veel voorkomend thema, waarin symbolische betekenissen verschoelen waren.

Deze tekening toont ditzelfde thema, overgenomen door een genre- en historieschilder.



der en tekenaar uit de 19de eeuw. De scène speelt zich af in een boerderij. De hoofdfiguren zijn een jonge boerin, die in het midden van het vertrek staat, en een in een elegante houding op een kruk zittende officier. De vrouw trekt een kaart uit de speelkaarten die de officier haar voorhoudt. Een achter de militair in burger geklede man, een oude vrouw — even met het snijden van koolstronken opgehouden — en zelfs een hondje kijken gespannen bij de handeling toe.

De academisch ingestelde kunstenaar werd kennelijk geboeid door de 17de eeuwse schilderkunst, waarvan hij ook diverse meesters, zoals Jan Steen, Gerard Dou en Frans van Mieris copieerde. Dit tafereel mist echter zowel de verborgen symboliek als de echte spontane dramatiek en levendigheid. Het is een scène, samengesteld uit nauwkeurig bestudeerde modellen, die hiervoor poseerden.

Petrus (Pieter) van Cranenburgh

Amsterdam 1792 - 1858 Maarsseveen

Amateurtekenaar; enige zoon van de uit de literatuur bekende landschaptekenaar Hendrik van Cranenburgh. Bij zijn huwelijk in 1826 was Petrus kassier, het beroep van zijn vader. Beiden behoorden tot de grote groep amateurkunstenaars, die in de 18de en 19de eeuw de tekenkunst beoefende.



33* Gezicht op 't huis Ter Haar en Woerden

Verso: Schets van hetzelfde landschap

Zwart krijt, gewassen met grijs-bruin; 240 x 380 mm. Op de oude opzet geannoteerd: *Gezigt van Maarseveen op 't Huis/ter Haar, Woerden/ geteekend door Pieter van Cranenburgh/ A° 1812.*

Herkomst: Particuliere verzameling, Den Haag (1955). Inv.nr.: A 646.

Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.32; Zeist 1960, nr.13; Amsterdam 1975-1976, nr.29.

Cranenburgh had waarschijnlijk in Maarsseveen een buitenhuis: de tekening werd daar in 1812 gemaakt en 46 jaar later sterft hij er, zoals blijkt uit de overlijdensregisters van Amsterdam, waar hij domicilie had. Gegevens over Pieter van Cranenburgh waren tot nu toe niet bekend, behalve de vermelding bij Kramm als zoon van Hendrik (vriendelijke mededeling van S.A.C. Dudok van Heel, Gemeente Archief, Amsterdam). De tekening vertoont op de voorgrond de rivier de Vecht van een hoog gezichtspunt gezien, zoals in de 17de eeuw bijvoorbeeld Roghman dat deed. Het kasteel op de horizon is het toen in verval geraakte De Haar (Haarzuylens), dat in 1893 door P.J.H. Cuypers geheel werd herbouwd. Waarschijnlijk maakte Van Cranenburgh de tekening vanuit zijn buitenhuis.

Jacob van der Does

Amsterdam 1623 - 1673 Sloten

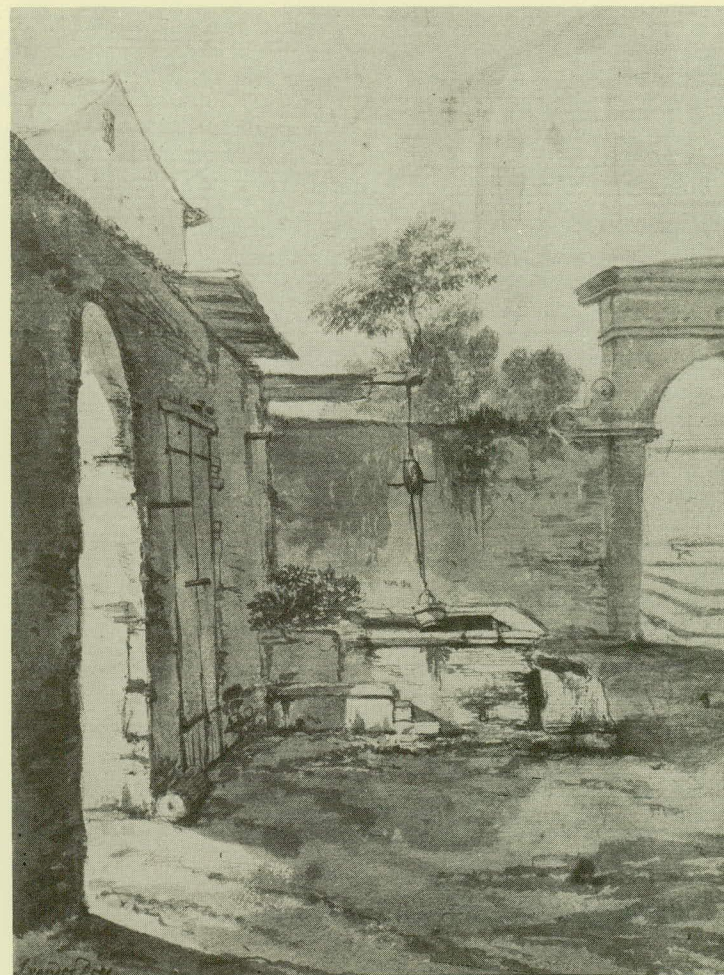
Schilder, tekenaar en etser; leerling van N. Moeyaert. In 1644 ging hij te voet, via Parijs, naar Rome, waar hij zich aansloot bij de 'Bentveughels' en de invloed onderging van P. van Laer. Zijn bentnaam was 'Tamboer'. Aan het eind van de veertiger jaren was hij weer in Amsterdam. In Den Haag was hij in 1656 medeoprichter van de schilders-confrerie, waarin hij verschillende functies bekleedde. Vanaf 1663 was hij secretaris in Sloten. Van der Does' werk bestaat voornamelijk uit italianiserende landschappen met Romeinse bouwwerken, herders en dieren. Hij was bevriend met N. Berchem en K. Dujardin, met wiens werk zijn onderwerpen overeenkomst vertonen. Zijn zonen, Simon en Jacob II, waren zijn leerlingen en volgden hem na.



34* Italiaans landschap met herder en kudde

Penseel, bruin en grijs gewassen over schets in zwart krijt; 202 x 168 mm. Gesigneerd en gedateerd rechts boven met penseel: *J. v Does 1670*. Op de keerzijde oud nummer: 764. Herkomst: Dr. J. den Hartogh, Zeist (1964). Inv.nr.: A 1333. Tentoonstellingen: Amsterdam 1975-1976, nr.31.

Na de terugkeer in Holland bleef Van der Does Italiaanse of Italiaans-geïnspireerde landschappen, waaraan hij vaak een allegorische strekking gaf, schilderen en tekenen. Hij was een zeer bekwaam penseeltekenaar. In later jaren vereenvoudigde zich de thematiek, zoals in deze tekening.



35 Waterput op de binnenplaats van een Italiaanse boerderij, toegeschreven Verso: Studie van twee boten

Penseel in grijs, gewassen in grijs, over schets in rood krijt; verso: rood krijt; 298 x 225 mm. Links onder waarschijnlijk in een andere hand met pen: *J. van der Does*. Herkomst: Verzameling Dr. J. den Hartogh, Zeist (1964). Inv.nr.: A 1165. Tentoonstellingen: Laren 1963; Nijmegen 1965, nr. 35.

De hier voor ons liggende tekening wijkt af van de meeste tekeningen van Jacob van der Does, waarvan de compositie zorgvuldig is uitgewerkt met schilderachtige details. Dit soort tekeningen, vaak voorzien van een calligrafische signatuur, waren bestemd voor de verkoop.

Onze tekening is waarschijnlijk te beschouwen als een vlotte notitie. De gebouwen zijn summier weergegeven, de vegetatie is schetsmatig aangeduid, de karakteristiek van de materialen blijft aan de oppervlakte.

Een soortgelijke tekening, echter uitvoeriger in de compositie en uitgewerkt in de details, bevindt zich in Londen en is gedateerd 1650 (British Museum, Hind III, p.76, nr.1, pl.XV). Het is een penseeltekening over een schets in zwart krijt, terwijl onze tekening over een roodkrijtschets is opgezet.

Christiaan Lodewijk Willem Dreiholtz

Utrecht 1799 - 1874 Utrecht

Schilder en tekenaar van zee- en riviergezichten, lithografeerde ook. Leerling van de zeeschilder J.C. Schotel. Werkzaam te Dordrecht van 1826-1842, te Den Haag (Scheveningen) van 1842-1866 en na 1868 te Utrecht. Dreiholtz maakte verschillende reizen langs de Engelse en Franse kusten en was lid van 'Arti Sacrum' te Rotterdam en de Koninklijke Academie te Amsterdam. W.M.C. Mittelholzer was zijn leerling.



36* Kustgezicht bij stormachtig weer

Pen en penseel in bruin op groenachtig papier; 143 x 198 mm. Links beneden gesigneerd: Dreiholtz.

Herkomst: Collectie C.J. van Rosendaal, Dordrecht (1962). Inv.nr.: A 1159.

Tentoonstellingen: Amsterdam 1975-1976, nr.32.

Op het strand een groep mensen die de nadering van vissersschepen afwachten. Er is in deze pittige aquarel enige invloed te signaleren van Schelfhout, die Dreiholtz in Den Haag goed gekend zal hebben, en misschien, via Schelfhout, van diens schoonzoon Nuyten.

Daniël Dupré

Amsterdam 1751 - 1817 Amsterdam

Landschapschilder, tekenaar en etser; leerling van J. van Dregt, de Amsterdamse Tekenenacademie en J. Andriessen. Na een reis naar Zwitserland en langs de Rijn in 1773, ging Dupré in 1786 via Duitsland naar Italië, waar hij ongeveer vijf jaar bleef. Hij schilderde en tekende ook nog na zijn terugkeer voornamelijk Italiaanse landschappen en stadsgezichten.



37 Gezicht op het Colosseum en de thermen van Titus in Rome

Zwart krijt, pen in bruin en zwart, gewassen met penseel in bruin; 261 x 370 mm. Verso: geannooteerd met pen: 1. *Ruïnes des Termes de Tite*; 2. *Partie du Colisée à Rome*; 3. *Fabrique de la poudre à Canon*.

Herkomst: Veiling P. Brandt, Amsterdam (april 1954). Inv.nr.: A 135.

De tekening heeft in vergelijking met een ander werk van Dupré uit deze verzameling (Cat. Amsterdam 1975-1976, nr.35, p.28) een meer bescheiden karakter. Op beide tekeningen is de voorstelling gelocaliseerd door een eigenhandige annotatie van de kunstenaar in het Frans op de achterzijde. In de voorgrond van onze tekening ziet men een hooioogst.

Het 18de eeuwse Rome was nog een idyllische stad met landelijke gedeelten. De voorstelling toont een gezicht vanuit het noordoosten naar het zuidwesten met de Monte Celio op de achtergrond.

Cornelis Dusart

Haarlem 1660 - 1704 Haarlem

Schilder, tekenaar en etser van het boerengenre. Leerling en navolger van A. van Ostade. Werd in 1679 lid van het Haarlems Gilde. Bezat een uitgebreide verzameling tekeningen en prenten.



38 De vioolles

Penseel in zwart en bruin, gewassen in grijs, gehoogd in wit over schets in zwart krijt; 133 x 127 mm. Rechts onder gemonogrammeerd: C.D.

Herkomst: Verzameling J. de Vos Jr. (L.1450); veiling, Amsterdam (22-26 mei 1883); Verzameling Dr. J. den Hartogh, Zeist (1966). Inv.nr.: A 1386.

Tentoonstellingen: Bonn 1968, nr.40.

De tekening is vermoedelijk in de vroege periode van de kunstenaar ontstaan, vanwege de overeenkomsten met zijn vroege etsen (Hollstein VI, p.45-49, nrs.1-6). Bovendien is invloed te onderkennen van Jan Steen (Jan Steen, 'De fluitles', Haarlem,

Teylersmuseum, Van Regteren Altena, p.102, afb.5), die naast Adriaan van Ostade in die tijd Dusart ook beïnvloedde. Zoals vaak in de tekeningen van Jan Steen, is het interieur achter de figuren slechts licht aangeduid. De achtergronden in latere tekeningen en etsen van Dusart zijn gedetailleerder en contrastrijker uitgewerkt.

Meester van de Egmont-albums

Tweede helft 16de eeuw



39* De aanbidding van de herders
Verso: Madonna en kind op de wolken

Zwart krijt op gelig papier; 367 x 264 mm. Op de keerzijde links onder geannoteerd: *Polidoor*.
Herkomst: Dr. J. Schouten, Delft; Kunsthandel C. Deirkauf, Utrecht. Inv.nr.: A 956.
Literatuur: E. Haverkamp Begemann en Anne-Marie S. Logan, *European Drawings and Watercolours in the Yale University Art Gallery, 1500-1900*, New Haven-Londen 1970, nrs.469-499, noot 6 (met voorafgaande literatuur).
Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.1; Leeuwarden 1966, nr.1; Bonn 1968, nr.97 (met afb.); Rheydt 1971, nr.54; Amsterdam 1975-1976, nr.155.

Deze tekening behoort tot een groep, waarvan de onbekende maker genoemd is naar de 18de eeuwse verzameling van de Earl of Egmont, waaruit enkele van deze tekeningen afkomstig zijn (thans in New Haven, Yale University Art Gallery). Het oeuvre, dat aan het eind van de 16de eeuw is ontstaan, wordt, in de catalogus van Yale, niet meer beschouwd als door één kunstenaar te zijn gemaakt. De hier getoonde Aanbidding zou, tesamen met de andere tekeningen die met krijt zijn gemaakt, ten onrechte aan deze anonieme meester zijn toegeschreven. In dit verband is ook de naam genoemd van Anthonie Blocklant van Montfoort (1533/4-1583), met wiens werk zeker overeenkomsten zijn aan te wijzen. Opmerkelijk bij deze Aanbidding is de renaissance naaktfiguur links, die wijst op Italiaanse invloed. Aan deze groep tekeningen kan er een worden toegevoegd, die in 1972 in Londen werd geveild (23 maart 1972, nr.91).

Jacob Esselens

Amsterdam 1626 - 1687 Amsterdam

Amateurschilder en tekenaar van landschappen, van beroep koopman en handelaar in fluweel en zijden stoffen. Vanwege zijn beroep heeft hij veel gereisd: Duitsland, Engeland, Schotland, Frankrijk en mogelijk zelfs Italië. Zijn tekenstijl, vooral in zijn bergen en rivierlandschappen, sluit aan bij die van G. van den Eeckhout, A. Furnerius en J. Lievens. Zijn zeegezichten komen meer overeen met die van S. de Vlieger; zijn boslandschappen met die van A. Waterloo.



40 Heuvelandschap met rustende wandelaars

Pen in bruin, gewassen met penseel in bruin en grijs over schets in zwart krijt, gedoubleerd; 228 x 236 mm.

Herkomst: Kunsthandel Sirag, Hilversum (1969). Inv.nr.: A 1452.

De amateurkunstenaar Jacob Esselens tekende waarschijnlijk vooral tijdens zijn buitenlandse handelsreizen. Heuvellandschappen en rivierlandschappen, bijna altijd met een wijd vergezicht en stoffage, vormen een belangrijk deel van zijn tekenwerk; ze zijn gemaakt met krachtige parallellijnen. De compositie ervan is zeer vrij opgevat; ze lijken aan de hand van een schets naar de natuur te zijn ontstaan. Sommige van deze tekeningen dienden als studies voor zijn schilderijen. Als schilder was Esselens echter minder origineel en minder spontaan.

Deze tekening kan met diverse andere tekeningen uit de nalatenschap van Esselens, die na zijn dood door Abraham Rutgers werd beheerd, vergeleken worden. Het 'Rivierlandschap met vissers' uit de verzameling Fondation Custodia (Cat. Brussel 1972-1973, p.55, nr.49, pl. 98) of 'Gezicht op Kleef' uit Leningrad (Hermitage; Cat. Brussel 1972-1973, p.22, nr.32, pl.33) doen minder schetsmatig aan dan de voor ons liggende tekening; het vrije handschrift en de spontane compositie van het 'Landschap' uit het Kupferstichkabinett te Berlijn (Bock-Rosenberg, p.97, nr.1389) is in overeenstemming met de brede opbouw van die tekening.

Allaert van Everdingen

Alkmaar 1621 - 1675 Amsterdam

Landschapschilder, tekenaar en etser. Aanvankelijk leerling van R. Savery te Utrecht, later van P. Molijn te Haarlem. Kort na 1640 maakte hij een reis naar Zweden en Noorwegen. Hierdoor deed het Scandinavische landschap met zijn rotsen, watervallen en hutten zijn intrede in de Nederlandse kunst (J. van Ruysdael kwam door hem met dergelijke onderwerpen in contact). Van Everdingen's zeegezichten zijn veelal vroeger ontstaan. Van deze kunstenaar is ook een groot aantal prenten bekend, waaronder opmerkelijke voorstellingen van dieren (tijgers, beren), die hij onder andere gebruikte als illustraties bij 'Reintje de Vos'. In 1645 trad hij tot het Haarlemse Gilde toe.



41 Winterlandschap met figuren

Pen en penseel in bruin, gewassen in bruin, over schets in zwart krijt; 118 x 150 mm. Links onder gemonogrammeerd: AVE; op de oude opzet in andere hand: A: Van Everdinge.

Herkomst: Verzameling Dr. J. den Hartogh, Zeist (1967). Inv.nr.: A 1270.

Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.32; Bonn 1968, nr.44.

In dit soort tekeningen is Allaert van Everdingen moeilijk te verwarren met andere kunstenaars. Toch kan men in deze idyllische Hollandse landschappen de invloed van zijn beide leermeesters, Roelant Savery en Pieter Molijn wel bespeuren. Een soortgelijke tekening bevindt zich in Berlijn (Kupferstichkabinett, inv.nr.2331; Bernt I, afb.226): een zomerlandschap met figuren, voorstellende de hooioogst. Deze Berlijnse tekening is er één van een serie van twaalf Hollandse landschappen, met stof-fage, die het Kupferstichkabinett in 1875 uit de verzameling J.D. Böhm und Haus-

mann heeft verworven. Ze zijn allemaal ongeveer even groot (119 x 165 mm) en uitgevoerd met pen en penseel, in bruin gewassen; links- of middenonder zijn ze AVE gesigneerd (inv.nrs.K.K.2325 t/m 2336; zie ook Bock-Rosenberg, p.97). Deze tekeningen worden in het Kupferstichkabinett, volgens de mededeling van Dr. H. Mielke, gehouden voor voorstellingen van de twaalf maanden. Een andere soortgelijke, maar veel kleinere (81 x 118 mm) tekening, afkomstig uit de verzameling C. Ploos van Amstel, is onlangs geveild bij Sotheby Mak van Waay in Amsterdam (cat.nr.276, nr. 86).

Willem de Famars Testas

Utrecht 1834 - 1896 Arnhem

Schilder, tekenaar en etser; leerling van de Haagse Academie en van J.E.J. van den Berg. Was werkzaam in Den Haag, later te Utrecht en tijdelijk te Brussel. Hij heeft veel gereisd; onder andere naar Egypte en het Heilige land. Hij schilderde landschappen en stadsgezichten met figuren, meestal uit het Oosten. Ook hield hij zich met boekillustratie bezig.



42 Avond in Haymarket, Londen

Aquarel; 131 x 230 mm. Verso: geannoteerd in potlood: *Haymarket in Londen 's avonds*.

Herkomst: Kunsthandel B. Israël, Arnhem (1952). Inv.nr.: A 33.

Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.114.

Op de tekening is de avondddruk op de Londense Haymarket weergegeven. Het is een ontwerp voor de illustratie in een Engels tijdschrift. De druk ervan, die op de tentoonstelling hangt, laat zien hoe de aquarelkleuren op een chromolithografische reproductie zijn overgekomen.

Willem de Famars Testas behoorde tot de kring der aquarellisten die deelnamen aan de kunstbeschuwingen in de 'Pulchri Studio' te Den Haag en in 'Arti et Amicitiae' te Amsterdam rond 1880. Zijn werk werd ook getoond op tentoonstellingen van aquarellen in Brussel.

Veel later dan bijvoorbeeld in Engeland, deed men in Holland in die tijd moeite om de aquarel als autonome kunstvorm erkenning te doen vinden; op dat ogenblik was het topografische belang van aquarellen al minder geworden.

De Famars Testas vertegenwoordigde de meer conservatieve groep van de aquarellisten, die zich hield aan uitvoerige beschrijvingen. Het ging hem om het precieze mozaïek van de kleuren, die hij heel gevoelig behandelde. Hij maakte een goed onderscheid tussen dekkende en transparante kleuren, het zuivere wit van het papier en de witte dekverf.

Paulus Constantijn La Fargue

Den Haag 1729 - 1782 Den Haag

Evenals zijn drie broers en zuster was hij voornamelijk topografisch tekenaar en maakte ontwerpen voor prenten, etsen en schilderijen. Hij trad in 1761 tot het Haagse Gilde toe en was in 1768 leerling aan de Haagse Academie. La Fargue tekende vooral gezichten in en om Den Haag en Leiden, vele in aquarel.



43 Dorpsstraat in Rijnsburg

Aquarel; 250 x 352 mm. Rechts onder met pen gesigneerd en gedateerd: *P.C. la Fargue del. 1764*.
Watermerk: lèlie.

Herkomst: Particuliere verzameling, Amsterdam (1951). Inv.nr.: A 10.

Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.42; Zeist 1960, nr.19.

P.C. La Fargue was één van de Hollandse 18de eeuwse navolgers van de manier waarop Jan van der Heyden met grote zorgvuldigheid stadsgezichten schilderde. Zo is ook deze tekening een zuiver topografische voorstelling uit de omgeving van Leiden, waar La Fargue als aquarellist, schilder en graficus voornamelijk bezig was.

De voorgestelde dorpsstraat heette destijds de Pijlsteeg, in de volksmond 'De Smaggel'. Haar huidige naam is Tramstraat. Rechts langs de straat loopt de ommuring van het Begijnhof, terwijl het Rentmeestershuis van de Ridderschap van Holland, dat rond 1800 afgebroken werd, op de achtergrond te zien is. De kerktoren rechts is de zuidelijke toren van de Abdijkerk uit de 12de eeuw, waarvan de noordelijke toren nog in de Middeleeuwen werd gesloopt. Tussen 1633 en 1660 werd de kerk, die sinds 1579 door de Nederlandse Hervormde Gemeente in gebruik was genomen, door de Haagse architect Pieter Post vergroot. De overgebleven toren kreeg in 1660 een hoge spits, die in het begin van de 18de eeuw werd veranderd. De 18de eeuwse vorm is hier weergegeven; in de 19de eeuw is de kerk afgebeeld door H.J. Weissenbruch in een houtskooltekening (zie nr.115 van deze catalogus).

Van deze aquarel is een copie bekend, getekend door de Leidse kunstenaar J.C. Janson (1763-1823). Zij bevindt zich in een particuliere verzameling te Rijnsburg.



44 'Paapeculle'

Zwart en wit krijt, blauw papier; 279 x 225 mm. Links onder opschrift: *Paapeculle*. Rechtsboven genummerd: *n^o 10*.

Herkomst: Verzameling E.J. Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren, Kasteel Fraeylemaborg; veiling Beijers, Utrecht (6 oktober 1971, lot nr.674); Kunsthandel G. Meyer, Abbenbroek (1971). Inv.nr.: A 1503.

Dit blad behoort tot een groep van twaalf tekeningen die in oktober 1971 bij Beijers in Utrecht werden geveild. Behalve 'Paapeculle' bevinden zich nog drie andere tekeningen van bovengenoemde groep in deze particuliere verzameling, waarvan er nog één in deze tentoonstelling is opgenomen: 'Staande virginaalspeelster' (cat.nr.45). Laatstgenoemde tekening is in 1975-1976 samen met de tekening 'Zittende fluitspe-

Govaert Flinck, toegeschreven

Kleef 1615 - 1660 Amsterdam

Schilder en tekenaar; was omstreeks 1630 samen met J. Backer in de leer bij L. Jacobsz. te Leeuwarden. Van 1632 tot 1635 werkte hij in het atelier van Rembrandt te Amsterdam. In deze stad bleef Flinck de rest van zijn leven wonen en werken. Hij schilderde veel portretten, schutterstukken, historische- en bijbelse taferelen. Tussen 1656 en 1659 had hij een belangrijk aandeel in de decoratie van het nieuwe stadhuis op de Dam.

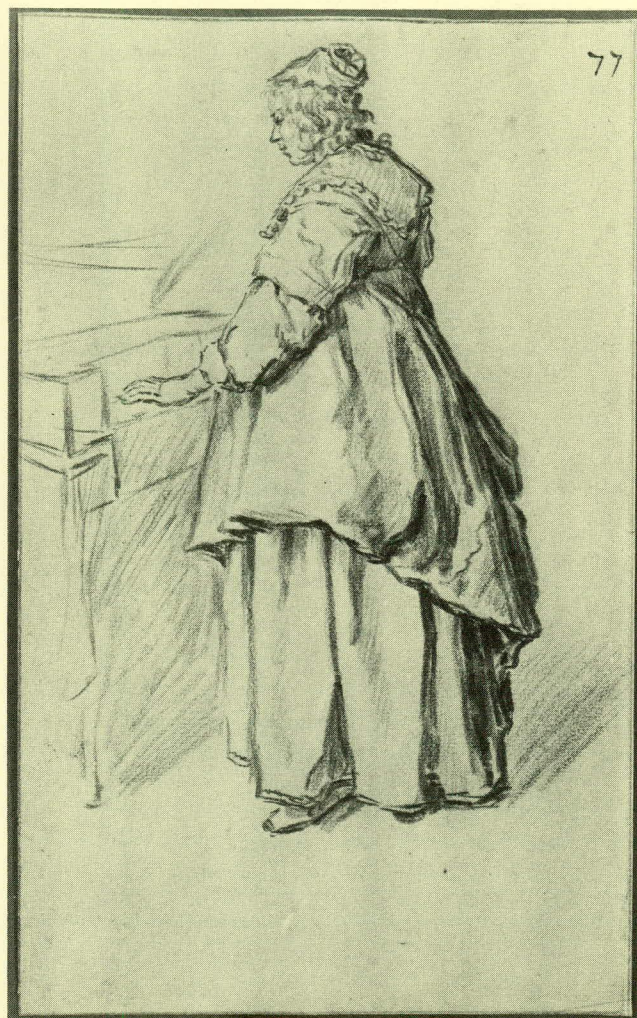
ler' op de tentoonstelling in het Rijksprentenkabinet in Amsterdam geweest (Cat. Amsterdam 1975-1976, nrs.39 en 40 op p.31).

Alle tekeningen zijn afgebeeld in het artikel van P. Schatborn (p.111-120).

In de groep van twaalf heeft 'Paapeculle' haar pendant in 'Bloemkool', een andere plantenstudie, die in het Rijksprentenkabinet terecht is gekomen (Schatborn, p.120, nr.4 en p.117, afb.111). De andere tekeningen van de groep stellen figuren voor.

'Paapeculle' is een volksbenaming voor een groep planten. In de Hortus Botanicus te Amsterdam werd door D.O. Wijnands vastgesteld dat de voorgestelde plant *Amaranthus Tricolor* L(innaeus) is en tot een plantensoort behoort die in 1584 vanuit Oost-Indië in Europa werd geïntroduceerd. Plantenstudies zijn uitzonderlijk in het tekenwerk van Govaert Flinck. In 1642 heeft hij echter drie gesigioneerde en gedateerde boomstudies vervaardigd (Schatborn, p.120, noot nr.10).

Op de schilderijen van Flinck komen planten soms voor als 'bijwerk'.



45 Staande virginaalspeelster

Zwart en wit krijt, grijs geprepareerd papier; 228 x 176 mm. Rechtsboven genummerd: 77. Herkomst: Verzameling E.J. Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren, Kasteel Fraeylemaborg; veiling Beijers, Utrecht (6 oktober 1971, lot nr.674); Kunsthandel G. Meyer, Abbenbroek (1971). Inv.nr.: A 1504.

Tentoonstellingen: Amsterdam 1975-1976, nr.39.

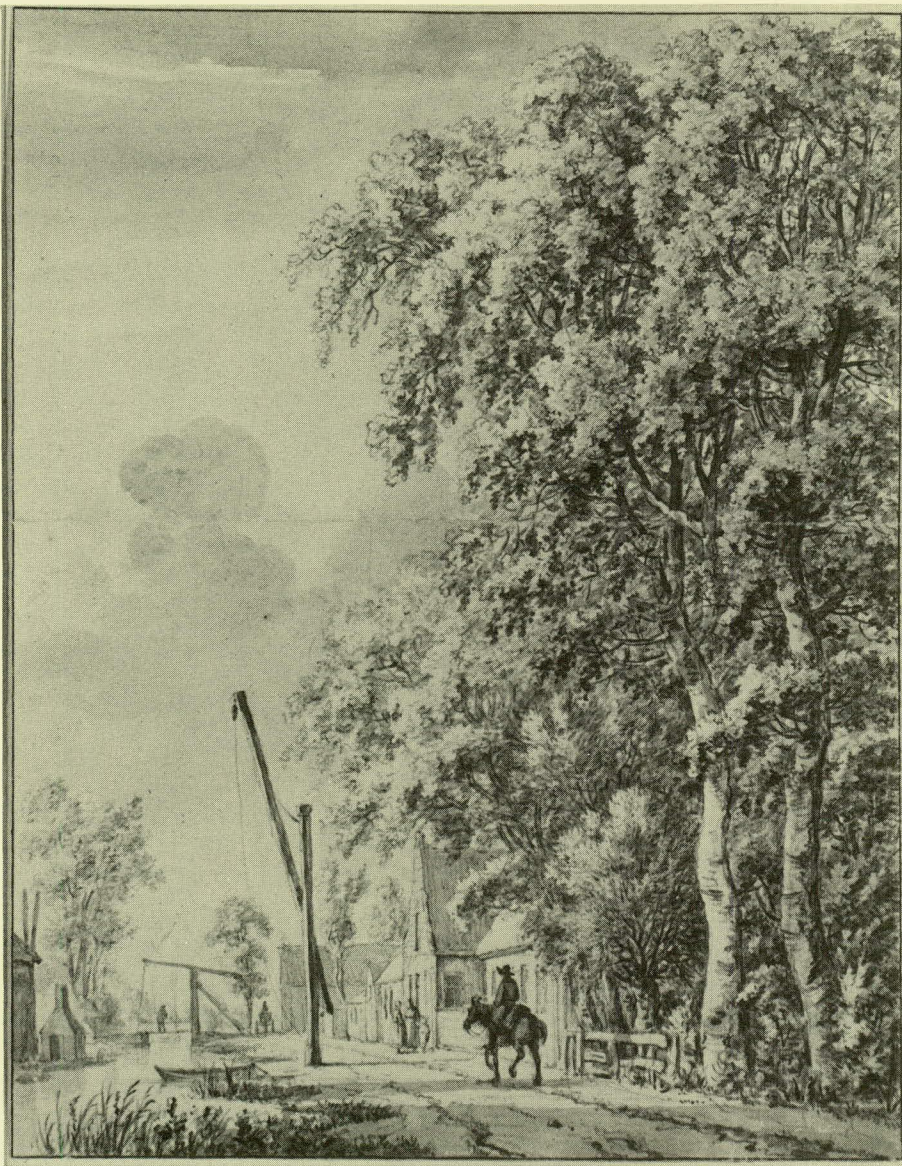
Evenals 'Paapeculle' behoort de tekening tot de groep van twaalf anonieme tekeningen, die in 1971 bij Beijers in Utrecht geveild werden. Vier ervan zijn in deze collectie terechtgekomen, de overige bevinden zich in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, de Fondation Custodia te Parijs en de verzameling J.Q. van Regteren Altena te Amsterdam.

De groep werd aan Govaert Flinck toegeschreven door P. Schatborn (p.111-120) op grond van een gesigioneerde tekening in Berlijn en een geannoteerde tekening te Wenen. Het papier van de tekening met de virginaalspeelster is enigszins donker gemaakt om het witte krijt, dat nu nauwelijks meer zichtbaar is, duidelijker te laten uitkomen. Om deze reden werden vele figuurstudies in de 17de eeuw gemaakt op blauw papier, waar- tegen het zwarte krijt minder en het witte krijt meer afsteekt (Cat. Amsterdam 1975-1976, p.31, nr.40).

Johann Goll van Franckenstein

Frankfurt a/Main 1722 - 1785 Velzen

Amateur landschaptekenaar. Kwam in 1742 uit Frankfurt a/Main naar Amsterdam, waar hij in 1750 firmant in een handelshuis werd. Behalve succesvol zakenman was hij een groot verzamelaar, die één van de belangrijkste collecties van vooral Nederlandse tekeningen bijeenbracht. Wegens zijn relaties met het hof te Wenen, werd hij in 1766 door keizerin Maria Theresia in de adelstand verheven. Zijn zoon Johann II was zijn leerling.



46* Gezicht in Loosdrecht

Zwart krijt, penseel in bruin; 411 x 329 mm. Op de oude opzet: *Loosdrecht*.

Herkomst: Veiling Amsterdam, 31.X/1.XI.1967, nr.1517; Kunsthandel Th. Laurentius, Voor-
schoten (1970). Inv.nr.: A 1339.

Tentoonstellingen: Rheydt 1971, nr.27; Amsterdam 1975-1976, nr.42.

Goll had zich gespecialiseerd in het tekenen van landschappen in de natuur, gezichten in de omgeving van Amsterdam of op zijn reizen langs de Rijn en de Donau. In een brief aan Markgravin Karoline Luise van Baden, die hij zakelijk adviseerde, schrijft hij hoe hij tekent: 'J'ai toujours l'usage de commencer mes paysages par une légère teinte d'encre de la chine; de cette manière j'ai pour ainsi dire proportionné le clair et brun,

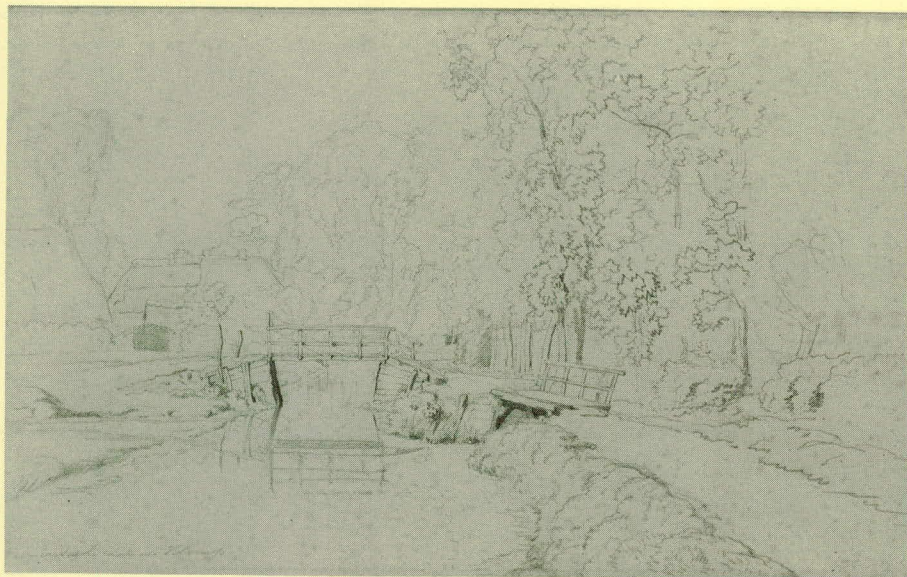
que mon dessin a du avoir. Ensuite après l'avoir bien fait sécher, j'ai travaillé avec mes couleurs. Cette manière est fort facile et même on peut l'appliquer a ces dessins, qui sont entièrement achevés a l'encre de chine'.

Hoewel het bekend is dat zijn zoon Johann ook landschaptekeningen maakte, is er slechts één uit 1790 vermeld. Daar de jonge Goll (J. Knoef, *De verzamelaar Goll van Franckenstein*, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, 1948/49, p.268-286) tekenles kreeg van de oude, staan mogelijk de tekeningen van beiden op naam van de vader.

Paul Joseph Constantin Gabriël

Amsterdam 1828 - 1903 Scheveningen

Schilder, tekenaar en etser; leerling van de Amsterdamse Academie, van C. Lieste te Haarlem en van B.C. Koekkoek te Kleef. Behalve in Amsterdam en Haarlem was Gabriël in 1854 werkzaam in Oosterbeek en woonde hij van 1860 tot 1883 in Brussel, waar W. Roelofs sr. hem in contact bracht met de School van Barbizon. Vanaf 1884 woonde hij in Scheveningen. Gabriël kwam voort uit de romantische landschapschool, maar ging later zijn eigen weg en werd één van de voorlopers van de Haagse School. Hij schilderde voornamelijk landschappen en een enkel stilleven. W.B. Tholen was zijn leerling.



47 Veenendaal aan de Klomp

Zwart krijt; 307 x 495 mm. Links onder geannoteerd in zwart krijt: *Veenendaal aan de Klomp*; rechts onder gesigneerd en gedateerd: *PJC (ineen) Gabriël Veenendaal 60*.

Herkomst: Veiling P. Brandt, Amsterdam (april 1953, lot nr.343). Inv.nr.: A 798. Tentoonstellingen: Zeist 1960, nr.20.

De tekening stelt een bepaald gedeelte van de streek tussen Utrecht en Arnhem voor. Gabriël had een voorkeur voor dergelijke motieven: sloten die door polders of weilanden lopen met hutten of bomen langs de oevers.

De kunstenaar heeft het landschap met schaarse, maar precies aangezette fijne lijnen weergegeven. De voorstelling doet helder en sereen aan. Gabriël vermeed dan ook in zijn werk de dramatiek. Hij zag af van gecompliceerde lichteffecten of een opeenstapeling van wolken en schilderde meestal met heldere en dunne verf.

Hendrick Goltzius

Mühlbracht 1558 - 1617 Haarlem

Schilder, tekenaar, etser en graveur van voornamelijk bijbelse en mythologische voorstellingen, portretten en landschappen. Leerling van zijn vader, de glasschilder Jan Goltzius en van D.V. Coornhert. Verhuisde in 1577 naar Haarlem, waar hij aanvankelijk vele prenten voor de uitgever Philips Galle maakte en in 1582 een eigen drukkerij begon. Met zijn vrienden C. van Mander en C. van Haarlem stichtte Goltzius de 'Academie' in Haarlem. In 1590-1591 reisde hij via Duitsland naar Italië, waar hij onder andere Rome, Venetië en Napels bezocht. Na onder invloed van B. Spanger geweest te zijn, betekende deze Italiaanse reis het begin van een meer op de 'klassieken' geïnspireerde kunst. Na 1600 legde hij zich voornamelijk op het schilderen toe. Onder zijn leerlingen waren J. de Gheyn en P. de Grebber.



48* Diana en Callisto

Zwart en wit krijt, enig lichtblauw en sporen van roze krijt, op lichtbruin papier; ca 387 x 507 mm. Midden onderaan twee kleine herstellingen. Links onderaan: 19.

Herkomst: E.J. Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren, Fraeylemaborg, veiling Utrecht, 6/7.X.1971, in lot nr.675; Kunsthandel G. Meyer, Abbenbroek (1971). Inv.nr.: A 1488. Literatuur: Peter Schatborn, 'Diana and Callisto' by Hendrick Goltzius, Master Drawings Vol. XIII, 2, 1975, pp.142-144, pl.8.

Tentoonstellingen: Amsterdam 1975-1976, nr.44.

De tekening is symmetrisch gecomponeerd met links Diana en rechts Callisto. De nymf wordt ontkleed om de door Zeus veroorzaakte zwangerschap aan Diana te tonen. Deze 'ordinantie' met een verschiet in het midden illustreert als het ware Karel van Mander's aanbevelingen in zijn 'Leerdicht' van 1604: . . . *Daerom moghen wy*

dan ook neder voeghen/Midden op den voorgrondt ons volck somwijlen/ En laten daer over sien een deel mijlen' (cap. V, 12, daarom kunnen wij dan ook midden op de voorgrond een figurengroep plaatsen vóór een diep verschiet).

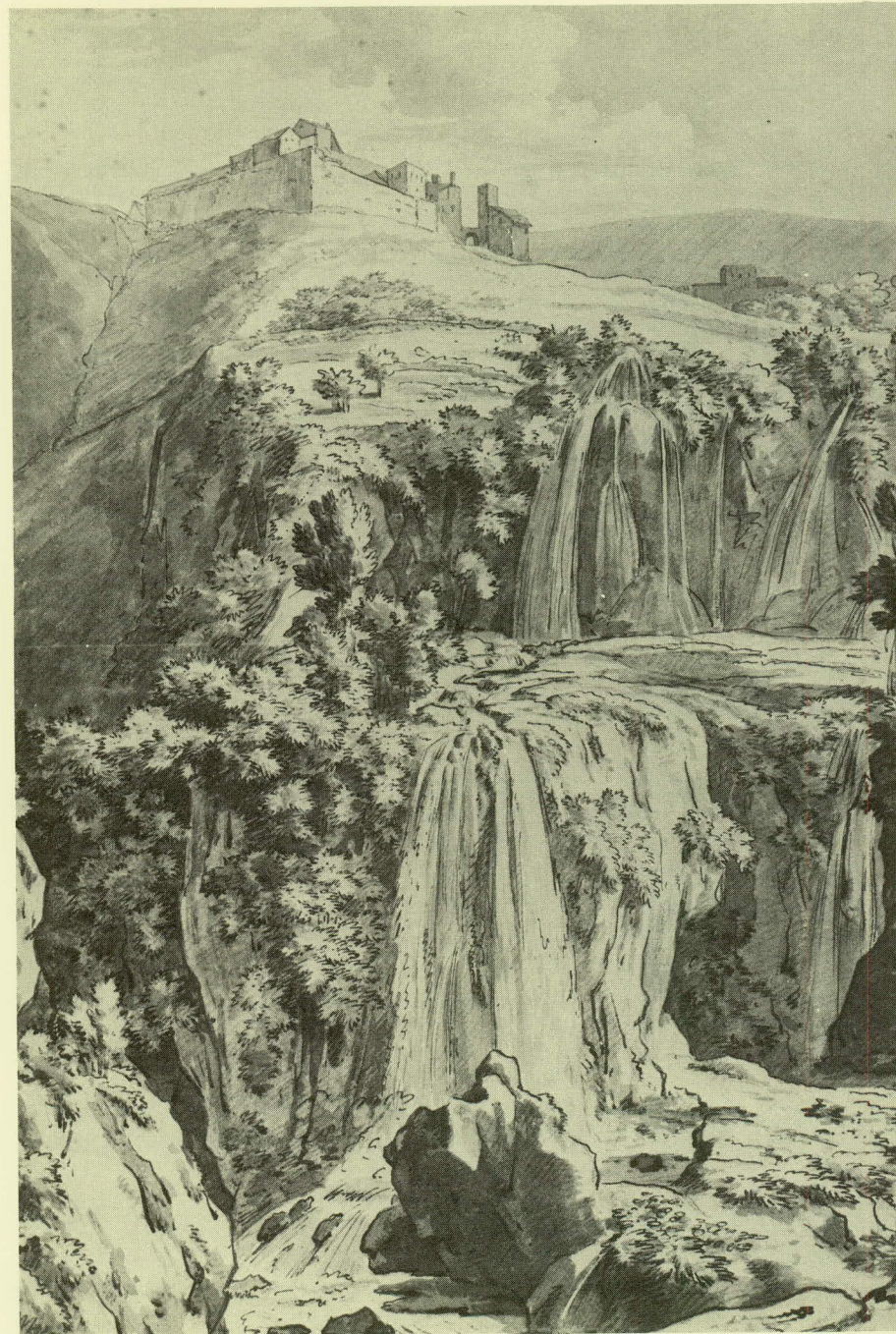
De compositie gaat terug op een prent van Cornelis Cort van 1566 naar een schilderij van Titiaan, thans in het Museum te Edinburgh.

Goltzius maakte ook twee ontwerpen voor prenten met hetzelfde onderwerp. De eerste dateert van 1590 (B.III, 106, nr.7) en vertoont nog zijn maniëristische stijl onder invloed van Spranger; de tweede prent door Jan Saenredam, gedateerd 1599 (B.52) heeft een 'klassieker' karakter. De linker vrouw op de voorgrond van de tekening komt op deze prent in spiegelbeeld voor. Mogelijk ontstond het blad in verband met deze prent en het zou dan in de laatste jaren van de eeuw gedateerd kunnen worden. Deze datering wordt bevestigd door stilistische overeenkomsten met een naaktstudie van 1599 in het Teylensmuseum in Haarlem (E.K.J. Reznicek, *Die Zeichnungen von Hendrick Goltzius*, I/II, Utrecht 1961, cat.nr.434) en een tekening in Hamburg met Adam en Eva (Reznicek, cat.nr.11, 'kort na 1596').

Jean Grandjean

Amsterdam 1752 - 1781 Rome

Historie-, portret-, en landschapschilder en tekenaar. Leerling van J. Versteegen, J. Andriessen en de Amsterdamse Stadsacademie. Was in 1777 één der veertig oprichters van de Stadsacademie 'Felix Meritis'. In 1779 reisde hij, na een verblijf te Düsseldorf, naar Rome, waar hij op de Trippenacademie werkte samen met onder andere Tischbein. Hij sloot zich aan bij de kring van Duitse kunstenaars, die de Campagna bezochten. Ook werkte hij er voor kardinaal Albani. Van zijn schilderijen is niets bewaard gebleven.



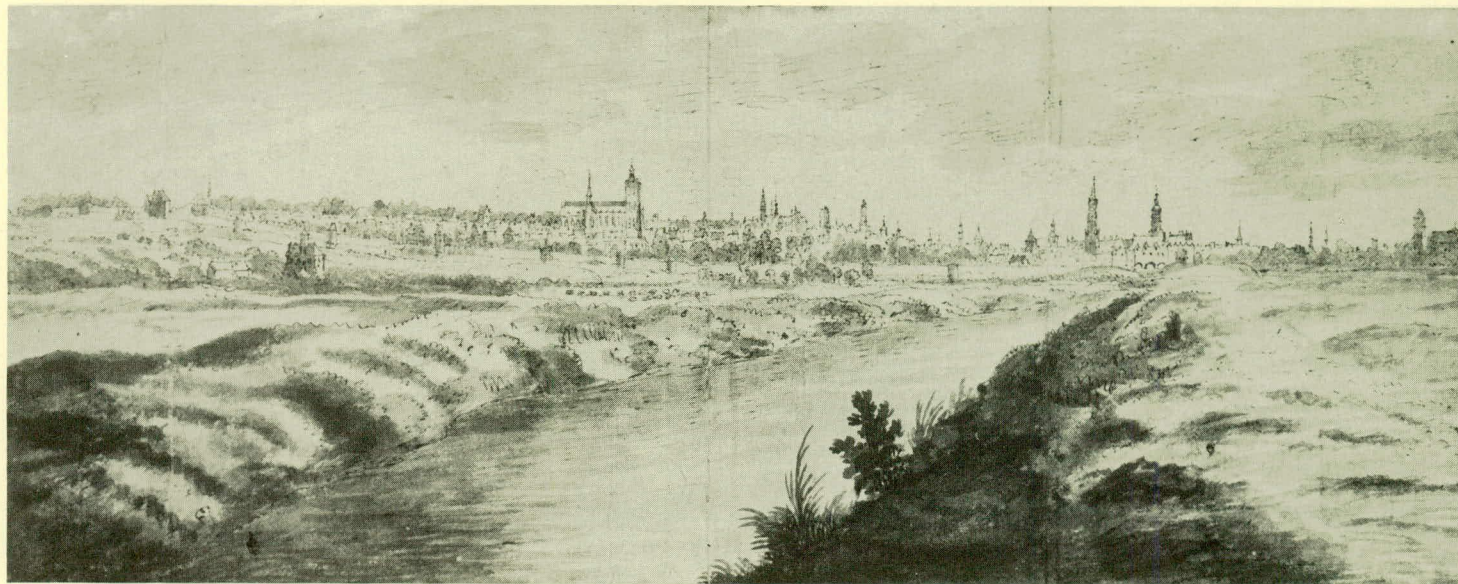
49* De waterval van Terni

Pen en penseel in bruin en grijs over schets in zwart krijt; 550 x 410 mm. Op de keerzijde oud nummer: *Nº 426*.

Herkomst: Kunsthandel van Huffel, Thionville/Utrecht (1972). Inv.nr.: A 1437. Tentoonstellingen: Amsterdam 1975-1976, nr.46.

De vergelijking met een schilderij in de Staatliche Museen te Berlijn (Die Vlämischen, Französischen, Englischen und Spanischen Meister, Berlijn 1933, nr.1993) maakt duidelijk dat hier de waterval van Terni, de z.g. 'Cascata delle Marmore' is uitgebeeld.

Juist Terni, nabij het Sabijnse bergland, was een geliefd doel van de Duits-Romeinse schilders, bij wie Grandjean zich aansloot. Een ingekleurde lijnets van Daniël Dupré, 'dessiné d'après nature' in het Rijksprentenkabinet, A 12858, geeft in liggend formaat een gezicht op de watervallen, die daardoor onder een iets andere hoek en meer van rechts gezien zijn. De waterval van Terni is een kunstmatige waterval; de eerste aanleg is gegraven door de Romeinen om het water van de Velino, dat de vlakte van Rieti in een moeras dreigde te veranderen, te verbinden met de rivier de Nera. Later werden nog twee waterlopen gegraven.



Josua de Grave

Amsterdam 1643 - 1712 Den Haag

Schilder en tekenaar van landschappen, stadsgezichten en legerkampen; leermeester onbekend. Werd op zijn zestiende jaar schildersdiscipel in het St. Lucasgilde te Haarlem. Uit de jaren 1663, 1667 en 1668 dateren landschaptekeningen uit Frankrijk. Van 1669 tot 1671 verbleef De Grave te Maastricht en in de jaren 1674, 1676 en 1711 trok hij samen met V. Klotz al tekenend met het leger van Willem III mee. Na 1678 vestigde hij zich te Den Haag; uit deze periode zijn tekeningen van tuinen en fantasielandschappen en een aantal schilderijen bekend.

50* Gezicht op Brussel

Pen in bruin, penseel in grijs; 151 x 386 mm. Op de keerzijde geannoteerd: *Josua de Grave/de Stad Brussel/aan de zijde van de vaart A° 1674.*

Herkomst: Collectie J. Wiegersma, Utrecht (L.1552b); H.C. Valkema Blouw, veiling Amsterdam, 2/4.III.1954, nr.192; Kunsthandel B. Houthakker, Amsterdam, cat.1954, nr.26 (1960). Inv.nr.: A 643.

Literatuur: R.J. van Hasselt, Drie topografische tekenaars der XVIIe eeuw, Jaarboek Oudheidkundige Kring De Ghulden Roos, Roosendaal 1965, p.145/155, nr.411 (= nr.412).

Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.41; Leeuwarden 1966, nr.24; Bonn 1968, nr.52; Rheydt 1971, nr.29; Amsterdam 1975-1976, nr.47.

De tekening werd gemaakt, toen het leger van Willem III, waar de Grave en Klotz mee optrokken, bij Brussel lag.

De annotatie op de keerzijde moet op een oude bron teruggaan, daar het jaartal 1674 overeenstemt met De Grave's aanwezigheid aldaar. Dit wordt bevestigd door tekeningen van 21 mei 1674 met het kampement bij Brussel (v. Hasselt, nr.415), van 15 mei 1674 (v. Hasselt, nr.416) en van 2 juli 1674 (veiling Sotheby, Londen, 7.VII.1966, nr.89).

Links op de tekening is de St. Goedele gezien vanuit het noorden en aan het einde van het water de torens van het stadhuis en de Nicolaaskerk. Geheel rechts de St. Geuricx.

Willem Albertus Haanebrink

Utrecht 1762 - 1840 Utrecht

Kunstverzamelaar, schilder, tekenaar en lithograaf. Eén van de meest verdienstelijke kunstdilettanten die in de eerste helft van de 19de eeuw zo talrijk waren in Nederland. Vervaardigde stadsgezichten, portretten en genrestukken. Lid van de Koninklijke Academie te Amsterdam. In 1807 medeoprichter en later secretaris van het 'Genootschap Kunstliefde' te Utrecht.



51 De Oude Gracht met gezicht op de Ganzenmarkt en de Bezembrug te Utrecht

Zwart krijt; 436 x 376 mm. Verso: gesigeneerd met pen: *W.A. Haanebrink* en geannoteerd in andere hand met potlood: *vue d'Utrecht; W.A. Haanebrink De Oude Gracht ziende naar de Ganzenmarkt te Utrecht*; midden onder op de oude opzet geannoteerd met pen: *W.A. Haanebrink 1762-1840 De Oude Gracht ziende naar de Ganzenmarkt te Utrecht*.

Herkomst: Veiling Van Huffel, Utrecht (1938, cat.nr.203 met afb.); veiling Beyers, Utrecht (cat. nr.64 met afb.); Antiquariaat Beyers, Utrecht (april 1977). Inv.nr.:A 1594.

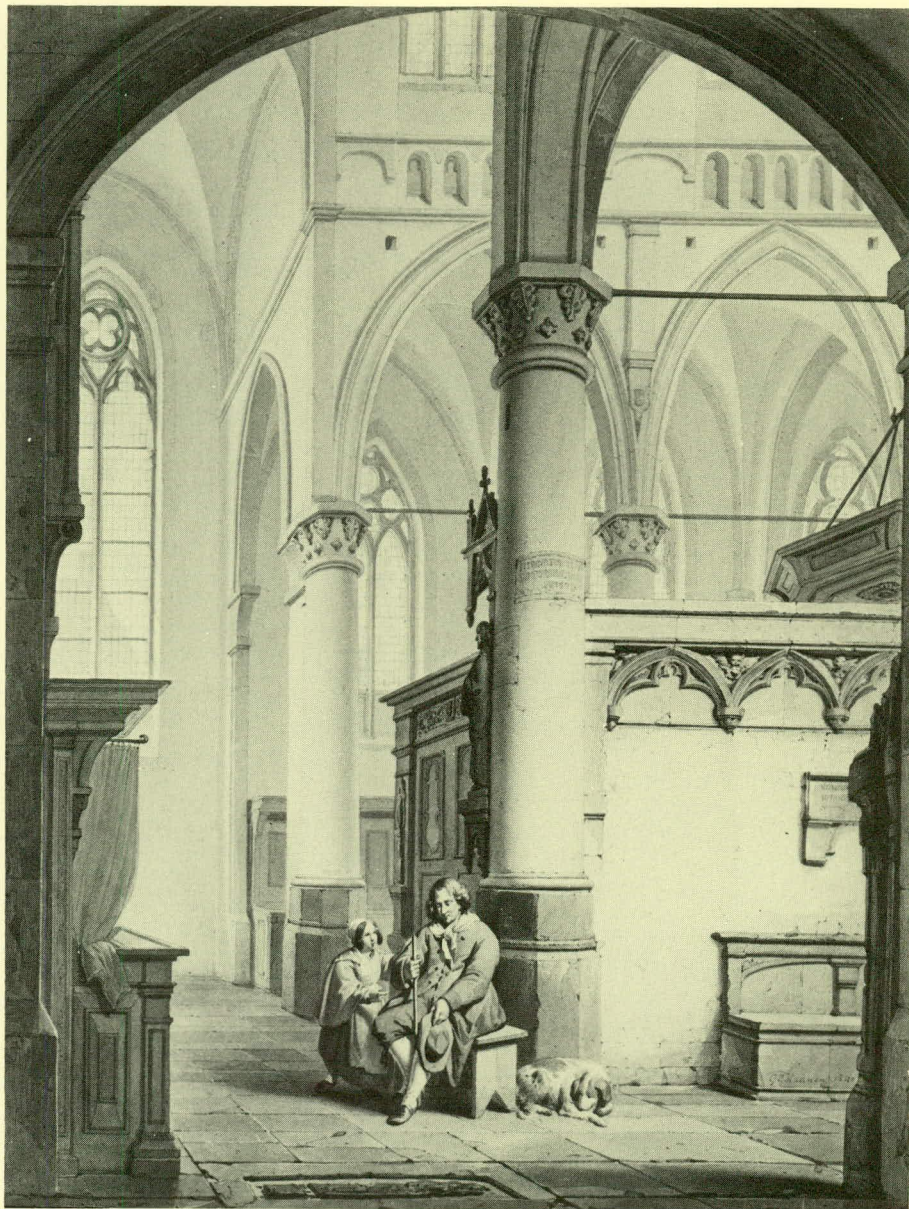
Willem A. Haanebrink woonde aan de Oude Gracht bij de Bezembrug. Deze tekening stelt de directe omgeving van zijn huis voor; de bocht van de Oude Gracht bij het begin van de Weerdszijde is gezien vanuit het westen. Rechts achter de brug zijn de Stads-kraan en het huis Keizerrijk te zien.

Als medeoprichter van 'Kunstliefde' (samen met J.B. Kobell) hield Haanebrink zich ijverig bezig met het avondmodeltekenen. De figuren die op zijn tekeningen en schilderijen voorkomen zijn meestal bekende modellen van deze avondzittingen. Dat is ook met deze tekening het geval. De vrouw met een emmer, de vrouw met een grote hoed en een jongen die naast haar over de brug loopt, verschijnen ook in een schilderij uit omstreeks 1825-1830 van dezelfde kunstenaar (Utrecht, Centraal Museum, inv.nr. 2508, Cat. 1928, nr.351, Cat. 1952, nr.120; van Lutterveld, p. 198, afb. 1). Het schilderij geeft dezelfde situatie weer, enkele meters verder in zuidoostelijke richting, zodat het oude stadhuis dat in 1823 afgebroken is, daar wel op voorkomt. Het schilderij en de tekening zijn uitgevoerd op een gladde, nauwkeurig beschrijvende classicistische manier.

Georg Gilles Haanen

Utrecht 1807 - 1879 Bilsen

Schilder, tekenaar, etser en lithograaf; leerling van zijn vader Casparis Haanen en van B. van Straaten. In 1831 lid van 'Arti Sacrum' te Rotterdam en in 1835 van de Koninklijke Academie te Amsterdam. Hij verbleef geruime tijd in Mainz, Frankfurt, Antwerpen, Wenen, Keulen en Rotterdam. Zijn werk bestaat vooral uit landschappen en stadsgezichten in avondstemming en interieurs met kaars- en lamplichteffecten. E.A. Haanen en H.W. van der Kellen waren zijn leerlingen.



52 Kerkinterieur

Pen in bruin en aquarel; 393 x 310 mm. Rechts onder op stenen bank gesigneerd en gedateerd met pen: *G G Haanen 1840*.

Herkomst: Kunsthandel B. Houthakker, Amsterdam (1959). Inv.nr.: A 922.
Tentoonstellingen: Utrecht 1959-1960, nr.27.

De tekening stelt een van de vele kerkinterieurs voor die Haanen in olieverf en in aquarel heeft geschilderd en waarvan slechts een gedeelte te identificeren is (bijvoorbeeld de St. Stephanuskerk te Wenen). Hij heeft veel gereisd en naast de buitenlandse stadsgezichten heeft hij ook buitenlandse kerkinterieurs afgebeeld. Dit lijkt echter

een Hollandse kerk te zijn. De zuilen en de indeling van de muren zijn in tal van noordnederlandse kerken terug te vinden.

Kennelijk deelde hij de bewondering van zijn tijd voor de Gotiek en koos hij voornamelijk gotische kerken uit. Deze tekening lijkt door de compositie, de stoffage en de indeling van lichte en donkere partijen op een ander door Haanen in olieverf gemaakt kerkinterieur (Scheen I, afb.27).

De kunstenaar streefde in dit soort voorstellingen ernaar het effect van het heldere licht op de witte muren weer te geven. Hij is daar in deze tekening goed in geslaagd.

Jan Hackaert, toegeschreven

Amsterdam 1629 - in of na 1685 Amsterdam (?)

Landschapschilder, tekenaar en etser; leermeester onbekend. Reisde in de jaren 1653-1656 naar Zwitserland en waarschijnlijk ook Italië. Vestigde zich daarna in Amsterdam. Volgens Houbraken was hij bevriend met A. van de Velde, die, evenals J. Lingelbach, Ph. Wouwerman en N. Berchem, veelvuldig de stoffage op zijn werk zou hebben aangebracht. De invloed van J. Both op zijn werk is duidelijk merkbaar.



53 Berglandschap

Pen in bruin, gewassen met penseel in bruin; 310 x 455 mm.

Herkomst: Antiquariaat Pfann, Amsterdam (1956). Inv.nr.: A 736.

Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.38; Leeuwarden 1966, nr.16; Bonn 1968, nr.57.

Jan Hackaert maakte in Zwitserland schetsen voor topografische gezichten in opdracht. Hij had vooral belangstelling voor een van de drie belangrijkste wegen over de Zwitserse Alpen, namelijk die over de Splügenpas, de Via Mala (Stelling-Michaud, p.261-

273; Cat. Brussel 1961, p.126-127, nr.127; Cat. Brussel 1968-1969, p.76-77, nrs.73-75, afb.168-170).

Van de drie tekeningen uit de Fondation Custodia in Parijs, die opgenomen zijn in de hierbovengenoemde catalogus uit 1968-1969 en die allen een Zwitsers landschap voorstellen, is vooral catalogusnummer 73 belangrijk om een vergelijking te maken met de hier voor ons liggende tekening. Aangenomen wordt dat de tekening uit de Fondation Custodia het begin van de *Via Mala* weergeeft. Evenals in onze tekening is het berglandschap getekend op een brede, schilderachtige manier. De beide tekeningen werden vermoedelijk niet direct naar de natuur gemaakt. Ze zijn later, aan de hand van exacte reisschetsen ontstaan en uitgewerkt in een warme toon, waarbij het frisse effect dat het zonlicht teweegbrengt, wordt weergegeven.

De voorstelling op onze tekening heeft waarschijnlijk ook betrekking op een Alpenpas. Het karakter van het dal tussen de steile bergen wijst in de richting van de Brenner, de Alpenpas in Zuid-Tirol op de grens van Oostenrijk en Italië. Dit vermoeden wordt ondersteund door de vergelijking van de tekening met een bijna identiek landschap, een tekening toegeschreven aan L. Bramer. Deze laatste is te zien geweest in 1967 op een Kersttentoonstelling bij Boerner in Düsseldorf (Catalogus Weihnachtsausstellung, p.6, cat.nr.6, afb.pl.2). De annotatie op de achterzijde hiervan moet echter gelezen worden als 'Tyrol' in plaats van 'Tyuli'. De foutief overgeschreven annotatie van deze tekening in de catalogus *Niederländische Zeichnungen*, Bonn 1968, heeft de samenstellers daarvan tot de misplaatste overtuiging gebracht dat de beide tekeningen die van Bramer en die van Hackaert, een landschap in Tivoli (bij Rome) voorstellen (p.28, cat.nr.57 van de bovengenoemde catalogus).

Dirck Helmbreker

Haarlem 1633 - 1696 Rome

Schilder en tekenaar; leerling van P. de Grebber. Werd in 1652 in het Haarlemse Gilde opgenomen. In 1653 reisde hij, aanvankelijk in gezelschap van V. Laurensz. van de Vinne, C. Bega en G. Dubois, naar Italië (1654 aankomst te Rome). Op zijn terugreis naar Holland verbleef hij wegens ziekte twee jaar in Lyon. In 1668 was hij weer in Rome, waar hij, evenals in Napels, als lekebroeder in de Orde der Jezuïten opgenomen, veel kerkelijke opdrachten uitvoerde. In 1675 was hij in Holland; in 1678 werkte hij met F. de Moucheron in Parijs en in 1681 was hij terug in Italië. Helmbreker vervaardigde genrestukken, rijk gestoffeerde landschappen en religieuze voorstellingen. Hij was bevriend met A. Genoels en J. Wils.



54* Slapende, bij een tafel zittende, jongen

Rood krijt; 262 x 212 mm. Op de keerzijde met potlood: *van bloemen*.
Herkomst: Particuliere verzameling, Amsterdam (1959). Inv.nr.: A 996.
Tentoonstellingen: Amsterdam 1975-1976, nr.53.

De fijn gearceerde tekenstijl, waaraan dit blad een discrete schoonheid ontleent, vinden we terug bij andere Haarlemse tekenaars omstreeks het midden van de 17de eeuw, onder andere bij Cornelis Bega en Leendert van der Cooghen. Van Dirck Helmbreker als tekenaar zijn voornamelijk genrematig opgevatte expressiestudies bewaard gebleven, die in de details, voornamelijk in de plooiënval, een precisie hebben die ook kenmerkend is voor dit blad. Wij vinden ze terug in de kostuums van de zeer talrijke figuren op zijn Romeinse schilderijen, meestal op gezichten in een stad of in de

Campagna met rijke stoffage, een genre waarin hij uitmuntte en dat hem een zekere roem bezorgd heeft (cf. F. Baldinucci, 'Notizie de 'Professori del Disegno', Florence 1728, passim). De toeschrijving van deze tekening aan Helmbreker is te danken aan Prof.Dr. J.G. van Gelder.

Aarnout ter Himpel, toegeschreven
Amsterdam 1634 - 1686 Amsterdam

Schilder en tekenaar van landschappen, markttaferelen en legerkampen. Vooral werkzaam in Amsterdam. Over zijn leven is niets bekend. Zijn schilderijen zijn betrekkelijk zeldzaam, in tegenstelling tot zijn tekeningen, waarin soms een invloed van Rembrandt merkbaar is.



55 Den Haag met de Grote Kerk vanuit het noordoosten gezien

Pen in bruin, gewassen met penseel in grijs, over schets in zwart krijt, grijs papier; 182 x 252 mm. Herkomst: Kunsthandel C. Deirkauf, Utrecht (18/12/1959). Inv.nr.: A 938.

De toeschrijving van de tekening aan Ter Himpel moet als voorlopig beschouwd worden. De landschaptekeningen van deze weinig opvallende kunstenaar vallen in twee soorten uiteen: naast wat zoet aandoende exemplaren maakte hij krachtig gewassen tekeningen die verwantschap vertonen met de Rembrandtschool; sommige echter ook met de tekenstijl van Aert van der Neer. Onze tekening kan tot de laatste categorie gerekend worden. Ze lijkt op de tekening van Van der Neer uit Brian Koetser Gallery te Londen, die gepubliceerd werd in de tentoonstellingscatalogus van deze galerie uit 1976 (cat.nr. en afb.35). Beide tekeningen zijn dan ook te vergelijken met de tekening in Albertina te Wenen, die Benesch toegeschreven heeft aan Aert van der Neer (zie cat. Brian Koetser, Londen 1976). Er zijn echter op onze tekening vooral overeenkomsten in details te vinden met twee andere tekeningen uit de Albertina die door Ter Himpel zijn gemaakt (inv.nrs.9528 en 9529, beide gesigneerd, Bernt I, afb.295 en 296). De belichting van het landschap op onze tekening suggereert dat wij te maken hebben met een moment vlak voor het losbarsten van een onweer of tegen de schemering. Het stroeve karakter van de tekening wordt enigszins afgezwakt door een sierlijke hemel met krullige wolken, die bijna 18de eeuws aandoen.

Het in het landschap liggende dorp met de hoge kerktoeren is het 17de eeuwse Den Haag met de Grote Kerk; aan de horizon de duinen en aan de rechterkant het dorp Scheveningen. Het kerkje van Scheveningen dat in de verte te zien is, heeft Jan van Goyen van dichtbij getekend in 'Gezicht op Scheveningen' uit de verzameling Fondation Custodia in Parijs (Cat. tent. Brussel 1968-1969, p.72, nr.67, pl.45).

Gerard Hoet, toegeschreven
Zaltbommel 1648 - 1733 Den Haag

Schilder, tekenaar, etser en graveur; leerling van zijn vader Mozes en W. van Rijsen. Na een verblijf in Den Haag, Brussel en Parijs vestigde hij zich in Utrecht, waar hij lid van het St. Lucasgilde werd. Samen met H. Schoock richtte hij er een tekenacademie op. In 1715 verhuisde hij naar Den Haag, waar hij tot zijn dood toe bleef. Hoet schilderde historische en mythologische voorstellingen, portretten, genrestukken, leverde talrijke tekeningen voor illustraties, maakte zwarte-kunstprenten en gaf een boek uit over de tekenkunst. J. van Bunnik was zijn leerling.



56 Aphrodite en Adonis
Verso: gelaatstudie

Pen in bruin, gewassen met penseel in grijs; verso: rood krijt; 177 x 285 mm.
Herkomst: Kunsthandel Pfann, Amsterdam (1958). Inv.nr.: A 946.
Tentoonstellingen: Laren 1963; Nijmegen 1965, nr.42.

De tekening is waarschijnlijk een studie voor een schilderij met mythologische voorstelling. Wij kunnen aannemen dat er een relatie bestaat tussen deze tekening en het schilderij 'Selene en Endymion' door dezelfde kunstenaar (veiling Galerie Fievez, Brussel 1928, verblijfplaats onbekend; foto in fotoarchief Centraal Museum, Utrecht). In de tekening bevinden zich Aphrodite en Adonis, vergezeld door twee honden, ongeveer in het midden van de voorgrond. Adonis staat geleund op een lange lans, terwijl Aphrodite hem omhelst. Ze is komen aanvliegen in een sierlijk karretje op twee wielen, getrokken door twee zwanen.

Op het schilderij ligt de jonge man en een van zijn twee honden besnuffelt zijn nek. Net als op de tekening wordt het wagentje door twee zwanen getrokken. De vrouw maakt met haar handen een vertwijfeld gebaar boven de liggende jongeling. Drie putto's staan boven de groep afgebeeld en schijnen ongelukkig te zijn.

Uit al deze feiten valt te concluderen dat ook op het schilderij Aphrodite is voorgesteld met in dit geval de dode Adonis en waarschijnlijk niet Selene met Endymion. Selene placht namelijk in een wagen te rijden die gespannen was met witte paarden of ossen; zwanen zijn dieren die bij Aphrodite horen.

In de tekening speelt zich de hele scène af in een door bomen en struiken afgesloten ruimte. De compositie van het schilderij is breder geworden door een uitzicht over het landschap rechts en hoger door een groot stuk van de lucht. Bij Von Frimmel lezen wij over twee 'Kleine Landschappen' door G. Hoet (p.76, nrs.94 en 95), waarvan één 'mit Diana und Endymion, mehreren Hunden und Eroten' en een ander 'mit Venus bei der Leiche des Adonis, oben zwei Putti, Ferne und Himmel tiefflau'. Volgens de beschrijving van de tweede voorstelling zou het schilderij een variant kunnen zijn van het paneel uit de kunsthandel in Brussel; alleen het aantal putto's is ongelijk. Bei-

de door Von Frimmel genoemde schilderijen bevonden zich in Schönbrunn te Wenen en zijn in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.

In ieder geval ondersteunen deze schilderijen van Hoet de toeschrijving van de tekening aan deze kunstenaar.

De vlotte, schetsmatige uitwerking van de tekening is anders uitgevallen dan de meeste tekeningen van G. Hoet, die academisch aandoen. Ook in Wenen (Albertina, inv.nr.: H 34-10245, rechts onder gesigneerd) is een dergelijke vlotte tekening te vinden, voorstellend 'Christus en de Emmausgangers'.

Willem Pieter Hoevenaar

Utrecht 1808 - 1863 Utrecht

Schilder, tekenaar, etser en lithograaf; leerling van C. van Geelen Jr. en P.C. Wonder; ontving raadgevingen van B. van Straaten. Hoevenaar vervaardigde vooral in- en exterieurs, gestoffeerd met figuren in historische kleding. Werd in 1850 lid van de Academie te Amsterdam. Zijn zoon J. Hoevenaar Wzn. en D. van der Kellen III waren zijn leerlingen.



57 Vrouw bij het spinnewiel

Zwart krijt, wit gehoogd, blauw-grijs papier; 375 x 278 mm.
 Herkomst: Verzameling H. van Leeuwen Sr., Voorburg (1954). Inv.nr.: A 163.
 Tentoonstellingen: Utrecht 1959-1960, nr.31.

Een soortgelijk motief als op deze tekening, namelijk een studie van een zittende vrouw, heeft ook P.C. Wonder, de leermeester van Hoevenaar, gekozen (deze catalogus nr.118).

Wonder heeft het motief schetsmatig uitgewerkt, met gevoel voor licht- en schaduwwisseling. Willem Hoevenaar heeft daarentegen een degelijke, academische studie gemaakt. Het model poseert zittend op een stoel, in een correcte houding met rustige handen, waarvan er één in haar schoot ligt en de ander het spinrokken vasthoudt.

De kleding van de vrouw is samengesteld uit verschillende archaïserende onderdelen uit de 18de eeuw. Een dergelijke muts en halsdoek werd ook omstreeks 1840 nog wel door volksvrouwen in Utrecht gedragen. Van de typische eigenschappen van zijn materiaal, namelijk krijt, maakt Hoevenaar gebruik om de ingewikkelde plooien van de zware stof van de jurk nauwkeurig weer te geven.

Daniël Johannes Torman Kerkhoff

Amsterdam 1766 - 1821 Amsterdam

Tekenaar en aquarellist; leerling van P. Barbiers Pz. Was als tekenaar werkzaam in de behangselfabriek van Barbiers. Tot 1796 maakte hij ontwerpen voor graveurs en etsers. Nadat hij acht jaar niet gewerkt had, legde hij zich toe op het tekenen van landschappen en stadsgezichten. Zijn bloeiperiode valt tussen 1804 en 1818. Kerkhoff was werkzaam in Amsterdam, Haarlem, de omgeving van Utrecht, Arnhem, Nijmegen en over de grens bij Bentheim in Duitsland. In 1814 werd hij lid van 'Felix Meritis'. G. Lamberts was zijn leerling.



58 Straatje in Rhenen, 1813

Zwart krijt en aquarel; 376 x 300 mm. Verso: geannoteerd, gesigineerd en gedateerd met pen: *te Rheene in Gelderland. D: Kerkhoff 1813.*

Herkomst: Veiling F. Muller, Amsterdam (29 november 1893, cat.nr.794); Verzameling A.J. van de Poest Clement, Amsterdam (etiket van de verzamelaar op de achterzijde van de tekening); Kunsthandel Van Stockum, Den Haag (1961-1962). Inv.nr.: A 1168.

Tentoonstellingen: Laren 1963; Nijmegen 1965, nr.85; Bonn 1968, nr.71.

De gemeente Rhenen, aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug, neemt een bijzondere positie in onder de plaatsen in de omgeving van Utrecht, die Kerkhoff heeft afgebeeld. Vermoedelijk heeft hij daar in de jaren 1813-1814 gewerkt, gezien de datering van sommige tekeningen, die te Rhenen zijn ontstaan. Hij had een duidelijke voorkeur

voor het kerkplein en de Cunerakerk, die de stad domineert. Van deze voorstelling zijn vier varianten bekend. Ook onze voorstelling heeft minstens één variant. In het Teylersmuseum te Haarlem bevindt zich een bijna identieke aquarel, met dezelfde stoffage, namelijk een vegende vrouw en een zittend kind (inv.nr.IJ 11, geannoteerd, gesigineerd en gedateerd 1814). Volgens Knoef (p.26-27) zou er nog een andere, zwart-wit variant in particulier bezit bestaan. Kerkhoff stoffeerde zijn werken wel vaker met een dergelijke vrouw en kind. Op één van de vier varianten van het gezicht op het kerkplein (gedateerd 1813, Utrecht, Rijksarchief) komt deze stoffage eveneens voor. Blijkbaar werden al deze Rhenense gezichten vervaardigd voor de verkoop, misschien zelfs op bestelling.

Het gedempte kleurenschaal van onze aquarel wordt beheerst door okergeel en sienna-bruin, die voor Kerkhoff kenmerkende kleuren zijn. De intimiteit en de rust van het tafereel doen aan Pieter de Hoogh denken. Kerkhoff bleef onder invloed staan van de kunst uit de 17de eeuw, zoals trouwens de meeste van zijn tijdgenoten. Desondanks toont hij de nuchterheid van de 19de eeuwse topograaf.

François Knibbergen

Den Haag 1597 - na 1665 Den Haag

Landschapschilder en tekenaar; leerling van M. van den Zande uit Utrecht met wie hij in 1614 naar Italië reisde. Daarna werkzaam in Amsterdam en Den Haag; in 1629 werd hij daar lid van het St. Lucasgilde. De omvang van zijn nagelaten werk is niet groot; tekeningen zijn zeldzamer dan schilderijen. Navolger van J. van Goyen. Het kan zijn dat sommige bladen die thans aan Van Goyen worden toegeschreven, op naam gezet kunnen worden van Knibbergen.



59 Rotslandschap met een kruis

Zwart krijt; 162 x 230 mm. Onderaan links van het midden gesigneerd met potlood: *F. Knibberg*.
Herkomst: Verzameling Dr. J. Schouten, Delft (1957). Inv.nr.: A 958.

Hier zijn de typische kenmerken van de tekeningen van Knibbergen, de eigenaardige expressie en de waarschijnlijk symbolische betekenis, goed te zien (vergelijk Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, inv.nr.1671; Bernt I, afb.339; en De Gelder, afb.66).

De ruimtelijke opbouw van de tekening en de wijze waarop het struikgewas is weergegeven, wijzen in de richting van twee schilderijen uit de verzameling W.M.J. Russell te Amsterdam. Eén daarvan is gesigneerd door François Knibbergen en één gemonogrammeerd door Catharina Knibbergen, die vermoedelijk zijn dochter was (Cat. Dordrecht 1963, p.27, nr.67, afb.88 en nr.64, afb.90; Bernt II, afb.628).

In de verzameling van Mr. C.H. Muntz te Wassenaar bevond zich eveneens een schilderij, gemonogrammeerd door Catharina Knibbergen, waarvan de voorstelling gelijkenis vertoont met onze tekening (Cat. Dordrecht 1963, p.27, nr.65, afb.91).

Johannes Baptist Kobell (II) 'de Utrechtse'

Delfshaven 1778 - 1814 Amsterdam

Schilder, tekenaar en etser; zoon van Hendrik Kobell en leerling van de dierenschilder W.R. van der Wall te Utrecht. Maakte daar in 1795 de wandschilderingen in het Janzenistenweeshuis, waar hij werd opgevoed en waardoor hij 'de Utrechtse' werd genoemd. Met P.C. Wonder in 1807 medeoprichter van het 'Genootschap Kunstliefde' te Utrecht. Bezocht van 1810-1812 Parijs. Naast landschappen en dierstukken graveerde Kobell een tijdlang anatomische voorstellingen voor de Utrechtse professor Bleuland. B. van Straaten Bzn. en C. Steffelaar waren zijn leerlingen.



60 Landschap met een paard, schapen en een bok

Zwart krijt, gewassen met penseel in grijs; 255 x 333 mm. Links onder gesigneerd in zwart krijt: *J. Kobell f.*

Herkomst: Kunsthandel Seligmann, Londen (1958). Inv.nr.: A 916.

Tentoonstellingen: Utrecht 1959-1960, nr.37.

Jan Baptist Kobell komt uit een schildersfamilie die voornamelijk in Rotterdam en Delfshaven woonde. In de eerste generatie Kobell kwamen zeeschilders voor: de broers Hendrik en Jan (I). Hun respectievelijke zonen Jan Baptist (II) en Jan (III) hadden meer belangstelling voor het vaste land.

Deze tekening is één van de vele dierstudies, die de kunstenaar tekende en etste, waarbij hij zijn onderwerp plaatste tegen de achtergrond van het Hollandse landschap. Zijn tekenvaardigheid berustte niet alleen op scherpzinnige waarneming van wat hij zag, maar ook op de studie van 17de eeuwse Nederlandse meesters. Ook andere kunstenaars uit de 19de eeuw namen 17de eeuwse werken als voorbeeld.

Jan Kobell III 'de Rotterdamse'

Rotterdam 1800 - 1838 Rotterdam

Schilder, tekenaar, etser en lithograaf van voorstellingen met vee. Leerling van zijn vader, J. Kobell I; neef van J. Kobell II. D. Dirksen was zijn leerling.



61 Landschap met koeien

Pen in zwart, gehoogd in wit over een schets in zwart krijt en aquarel; 336 x 452 mm. Rechts onder op het hekje gesigneerd en gedateerd met pen: *J. Kobell. f. 1826.*
Herkomst: Kunsthandel, Amsterdam (1960). Inv.nr.: A 937.

In de voorstellingen met dieren van Jan Kobell (III) heeft het Hollandse landschap de functie van achtergrond, maar er is een duidelijke relatie met de handeling die zich afspeelt. In vergelijking met de tekeningen van zijn neef Jan Baptiste (II), waarin de achtergrond van het landschap schematisch en weinig specifiek wordt uitgebeeld, is het werk van Jan Kobell (III) duidelijk gericht op een bepaalde topografische juistheid.

De voor ons liggende tekening heeft een rijk geschakeerd, ofschoon wat gedempt kleurenscale en valt op door zijn treffende karakteristiek van de figuren. De kunstenaar weet ook het atmosferisch perspectief overtuigend weer te geven en hij toont een fijn gevoel voor lichtwaarden. Licht en schaduw in het geboomte, de gevarieerde bewolkte hemel en de weerspiegelingen in het water, dragen bij aan het schilderachtige effect van deze geaquarelleerde tekening.

Barend Cornelis Koekkoek

Middelburg 1803 - 1862 Kleef

Landschapschilder, tekenaar en lithograaf; leerling van zijn vader, de zeeschilder J.H. Koekkoek, van de Middelburgse Tekenacademie en van de Koninklijke Academie te Amsterdam onder J.W. Pieneman en J.A. Daiwaille. Vestigde zich achtereenvolgens te Hilversum, Beek en Amsterdam. Maakte studiereizen door Duitsland en België. Huwde de kunstenares Thérèse Daiwaille en vestigde zich uiteindelijk in 1833 te Kleef, waar hij in 1841 een tekenacademie stichtte, die hij tot zijn dood toe leidde. Koekkoek werd de meest beroemde onder de Hollandse romantische schilders. Onder zijn leerlingen waren P.J.C. Gabriël en L. Hanedoes.



62* Bosvijver met vee

Penseel in grijsbruin over potlood; 292 x 414 mm. Links beneden gesigneerd: *B.C. Koekkoek Ft.* (de signatuur gedeeltelijk uitgewist).
Herkomst: Kunsthandel Prouté, Parijs (1966). Inv.nr.: A 1321.
Tentoonstellingen: Bonn 1968, nr.77; Rheydt 1971, nr.45, Amsterdam 1975-1976, nr.67.

Een mooi voorbeeld van Koekkoek's landschapkunst, dat waarschijnlijk gedateerd kan worden tegen het einde van de twintiger jaren. De boomslag getuigt nog niet van die intensieve bestudering van de natuur die Koekkoek zelf in zijn 'Herinneringen van eenen landschapschilder', die 1841 verschenen, tot voorbeeld heeft gesteld. Het gevoel voor atmosfeer onder de bomen is wel reeds zeer fijn genuanceerd. Een Zomerlandschap in het Teylersmuseum dat 1830 is gedateerd (L.J. Bol, Barend Cornelis Koekkoek, Akademie dagen XIV, 1962, afb.2) toont bij dezelfde thematiek een grotere verfijning.

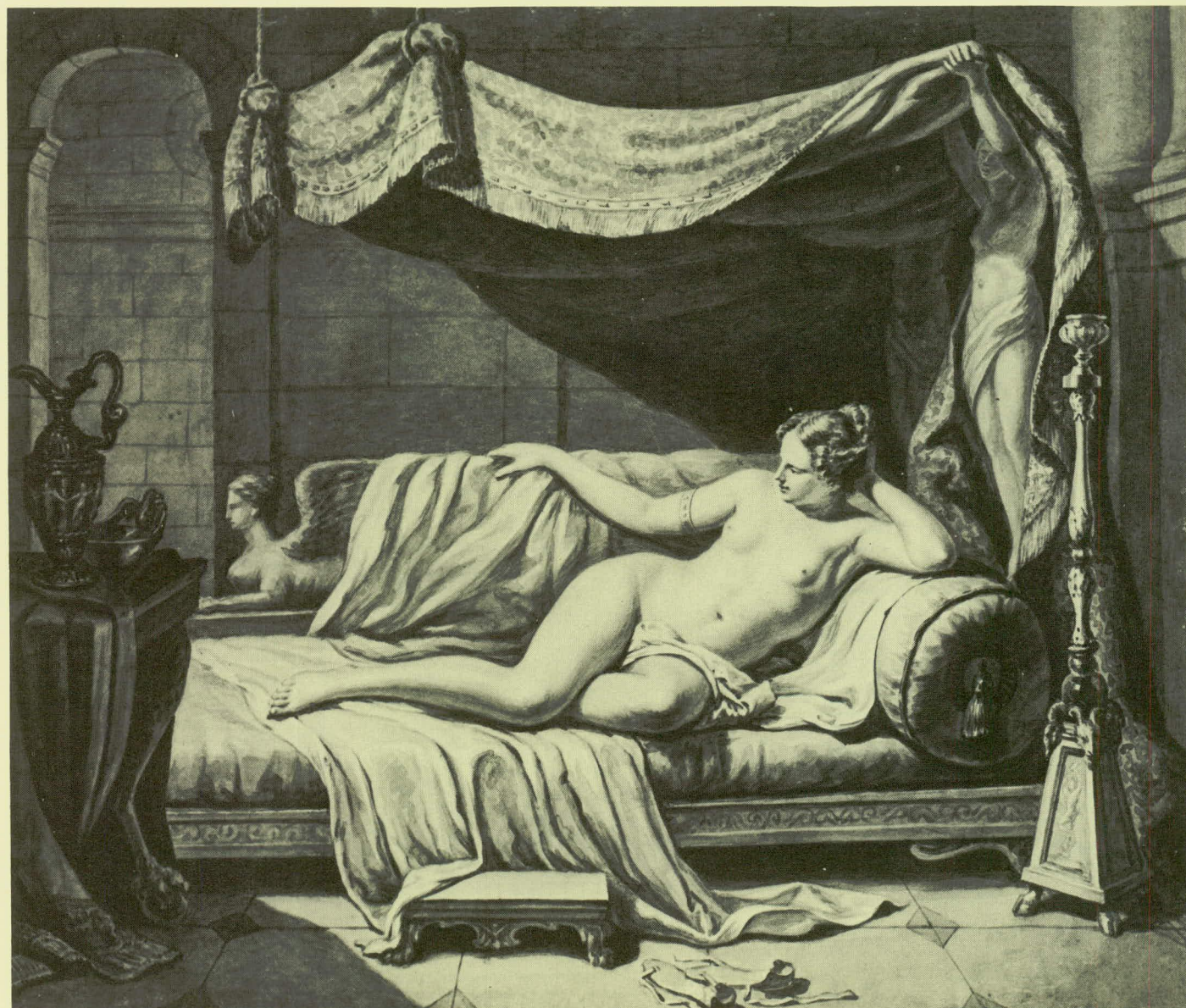
Er is merkwaardig genoeg een zekere aansluiting bij de geaquarelleerde boslandschappen van Egbert van Drielst, de Drentse landschapschilder die lange tijd in Amsterdam heeft gewerkt, en wiens mooiste bladen gedateerd zijn in het eerste decennium van

de 19de eeuw. In hem heeft de jonge Koekkoek een verwante kunstenaarsziel kunnen ontdekken. Van Drielst was één der eersten die buiten gingen tekenen. Hij heeft het Gooi ontdekt, waar Koekkoek zich na zijn academiejaren het eerst vestigde (cf. J.W. Niemeijer, Egbert van Drielst, Assen 1968, p.25).

Christiaan Kramm

Utrecht 1797 - 1875 Utrecht

Schilder, tekenaar, etser en lithograaf van portretten (waaronder veel miniatuurportretten), historie- en genrestukken. Leerling van H. van Barnevelt en P.C. Wonder. Verder was hij architect, kunstverzamelaar, schrijver van 'De Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders' (1857) en restaurateur van schilderijen en gebouwen. Samen met P.C. Wonder maakte hij in 1826 een studiereis naar Engeland. In hetzelfde jaar werd hij directeur en leraar architectuur aan de Tekenacademie te Utrecht.



63 Liggend naakt

Penseel in bruin, gewassen in bruin; 320 x 403 mm. Op de oude opzet geannoteerd en gesigneerd met potlood: *Op Kunstliefde naar het model getekend, Het model was eene schoon gevormde jodin, die nog al fortuin gemaakt heeft. Ch. Kramm. del. ad vivum.*
Herkomst: Kunsthandel C. Deirkauf, Utrecht (1960). Inv.nr.: A 982.

In de loop van de 18de eeuw werden er Kunstacademies opgericht in vele steden van Europa. Dit instituut had overigens al een tweehonderdjarige traditie: de eerste academies waren al in de tweede helft van de 16de eeuw in Italië (Florence en Rome) en in Holland (Haarlem) ontstaan. Pas in de 18de eeuw echter kregen de academies een machtspositie in de beeldende kunst en begonnen ze een sterke invloed uit te oefenen. Deze invloed had een remmend effect op de vrije kunstuiting. De academies verkondigden een esthetiek, die gebonden was aan de klassieke schoonheidsidealen. Deze roken naar schoollokalen en gipsafgietsels. De manier van schilderen en tekenen die beïnvloed is door deze op de kunstacademies aangekweekte idealen noemen we 'academicisme'.

De tekenrant van Christiaan Kramm is zeer academisch. Hijzelf is nooit leerling van een academie geweest; zijn leermeester, P.C. Wonder, was echter aan de Academie in Düsseldorf afgestudeerd. De academische opvattingen over het modeltekenen vonden ook een sterke weerklank in het Utrechtse 'Kunstliefde', eigenlijk een soort avond-academie, waarvan Kramm een trouw lid is geweest.

Deze tekening is een uitstekend voorbeeld van de classicistische academische tekenmanier. Het model is gekozen volgens deze schoonheidsidealen en geplaatst in een koel aandoende ruimte, die echter gestoffeerd is met kostbare, sierlijke voorwerpen. In de annotatie noemt Kramm zelf de poserende jonge dame 'een schoongevormde jodin, die nogal fortuin gemaakt heeft'.

Johannes Leupenius

Amsterdam 1647 - 1693 Amsterdam

Tekenaar, graveur en etser; was van huis uit landmeter en cartograaf. Heeft waarschijnlijk les gehad van Rembrandt. Zijn landschappen uit de omgeving van Amsterdam en Utrecht (vooral de Vechtstreek) doen sterk aan Rembrandt, maar ook aan het werk van J. Lievens denken.



64 Portret van een jonge man

Steenkool, perkament; 252 x 218 mm. Rechts boven gesigneerd en gedateerd: *J Leupenius Lantmeester fecit 1669.*

Herkomst: Verzameling E.J. Otto, Celles bij Hannover (L. suppl.873b); Kunsthandel G. Meyer, Abbenbroek (1975). Inv.nr.: A 1580.

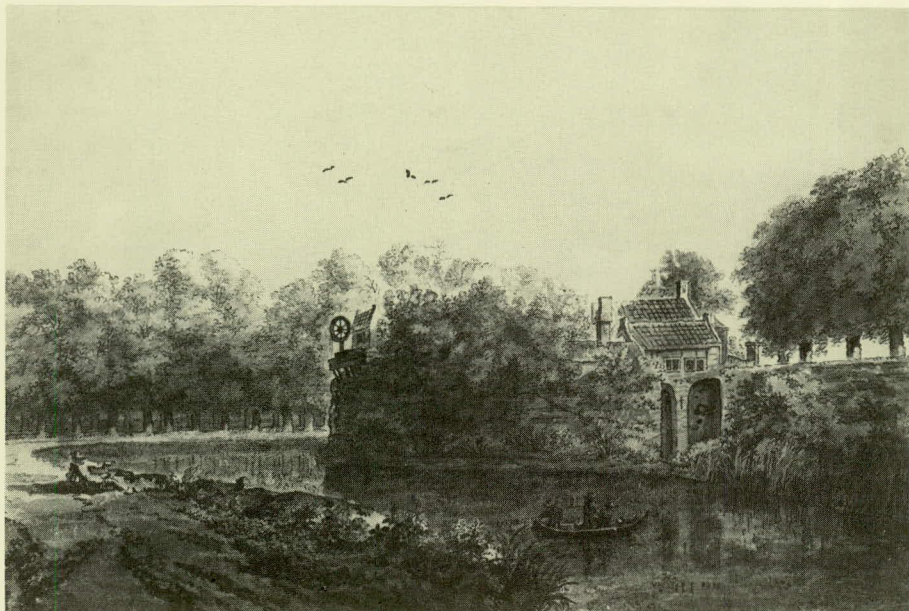
De portretten van Leupenius zien er volkomen anders uit dan zijn krachtige landschaptekeningen in energieke lijnen met soms wat hard aangezette arceringen. Portretten werkte hij zorgvuldig uit met dicht bij elkaar liggende kleine streepjes. Meestal gebruikte hij voor zijn portretten steenkool op perkament, terwijl hij daarentegen voor zijn landschappen papier, pen en penseel koos.

Aangezien de kunstenaar in 1669 tweeëntwintig jaar oud was, zou dit portret heel goed een zelfportret kunnen zijn; de afgebeelde jongeman kan deze leeftijd hebben. Bovendien ziet hij de beschouwer recht aan — alsof hij in de spiegel kijkt. Dit is echter moeilijk vast te stellen, omdat er geen portret van hem door een andere kunstenaar bekend is.

Jacob van Liender

Utrecht 1696 - 1759 Utrecht

Was arts te Utrecht en amateur-tekenaar van topografische en arcadische landschappen in de trant van N. Poussin. Werd in 1737 als deken en overman van het St. Lucas-gilde te Utrecht vermeld. Leermeester van zijn neven Pieter en Paulus van Liender.



65* Het bolwerk Sonnenburg te Utrecht

Pen in bruin, aquarel; 200 x 310 mm. Links onderaan gesigneerd: *J. v. Liender fec.*. Op de keerzijde: *J. v. Liender F en Sonnenburg tot Utrecht.*

Herkomst: Kunsthandel P. Brandt, Amsterdam (1962). Inv.nr.: A 1154.

Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.58; Amsterdam 1975-1976, nr.79; Utrecht 1978, nr.6.

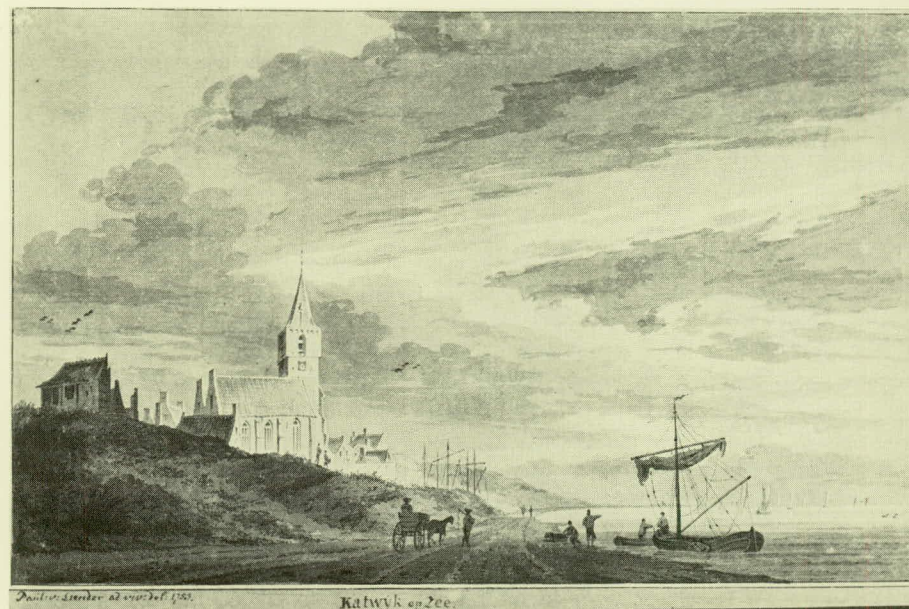
Zonnenburg, een bolwerk in het zuidoosten van de oude stad, is in 1551 voor het eerst vermeld als een 'nieuw Bolwerk'. Van 1637 tot 1724 was hier de Academische kruidentuin gelegen en in de 19de eeuw werd er een sterrenwacht gevestigd. Ook Pieter van Liender tekende het bolwerk, zoals blijkt uit de veilingcatalogus van de nalatenschap van Paul van Liender (Haarlem, 30 oct. 1798, onder nr.114). Een tekening van Jacob van bijna dezelfde afmetingen met het bolwerk Manenburg werd in 1971 te Amsterdam geveild (Mak van Waay, 20 april 1971, nr.402, afb.).

Het enigszins harde kleurgebruik is zeer karakteristiek voor Jacob van Liender, die hiermede bewijst ook stilistisch tot een oudere generatie te behoren dan zijn neven P. en P.J., wier werk al de lichte toon van het rococo heeft.

Paulus van Liender

Utrecht 1731 - 1797 Haarlem

Schilder, tekenaar en etser; leerling van zijn oom Jacob van Liender en van C. Pronk te Amsterdam. Afwisselend werkzaam te Utrecht, Amsterdam en Haarlem, waar hij zich als houthandelaar vestigde en bestuurslid was van de Stads-Tekenacademie. P. van Liender maakte behalve topografische en landschaptekeningen ook prenten, onder andere naar J. de Beyer. F.A. Milatz en J.E. van Varenen waren zijn leerlingen.



66* Avondgezicht bij Katwijk aan Zee

Pen en penseel met grijs; 156 x 248 mm. Links onderaan gesigneerd en gedateerd: *Paul:v:Liender ad viv:del:1753.* Midden onderaan: *Katwijk op zee.*

Herkomst: Veiling Marquis Ph. de Chennevières en J.C. Robinson, veiling Amsterdam, 20/21.XI. 1882, nr.7; veiling W.F. Pieck, Amsterdam 1/2.VI.1897, nr.330; veiling P. Brandt, Amsterdam 1956, nr.452. Inv.nr.: A 573.

Tentoonstellingen: Rotterdam, Rotterdamse Kunstkring, 1951-1952; Arnhem 1958, nr.71; Utrecht 1956-1960, nr.42; Zeist 1960, nr.39; Nijmegen 1966, nr.65; Bonn 1968, nr.88; Rheydt 1971, nr.50; Amsterdam 1975-1976, nr.81.

Deze tekening heeft een penseeltechniek, die sterk op Van Lienders leermeester Pronk is geïnspireerd; zij behoort dan ook tot zijn vroege werken. Paul van Lienders tekenstijl zal zeer gedetailleerd en verfijnd worden, tot hij een meer vrije techniek ontwikkelt, die in de tachtiger jaren culmineert in grote contrastrijke boslandschappen.

Een soortgelijke tekening, gesigneerd en gedateerd in hetzelfde jaar, met de voorstelling van Noordwijk aan Zee bevindt zich in het Centraal Museum te Utrecht (inv.nr. 11273, Cat.1951-1961, p.40, nr.150).



67 Boslandschap met brug en ruïne

Penseel in grijs en zwart, gewassen in grijs over schets in zwart krijt; 240 x 303 mm.
Herkomst: Kunsthandel Amsterdam (1956). Inv.nr.: A 154.
Tentoonstellingen: Utrecht 1959-1960, nr.43.

Het is moeilijk vast te stellen waar het landschap, dat hier is uitgebeeld, zich bevindt, hoewel het meer lijkt op de omgeving van Haarlem dan van Utrecht. Maar eerder dan om een nauwkeurige weergave van een bepaalde plaats, gaat het hier om de samenstelling van verschillende motieven.

Gezien de gedetailleerde, verfijnde en contrastrijke tekenstijl van de kunstenaar, die erin tot uiting komt, moet de tekening als een laat werk beschouwd worden. Ook vanwege dit feit is het aannemelijk dat dit werk de omgeving van Haarlem voorstelt. Het rijke loofhout heeft de decoratieve eigenschappen van het rococo; deze uitbundige weergave van de schoonheid in de natuur doet echter tegelijkertijd al aan de enthousiaste natuuroppvattingen denken, die in de Romantiek heersen.

Pieter Jan van Liender

Utrecht 1727 - 1779 Utrecht

Schilder, tekenaar en etser van topografische architectuurstukken en landschappen. Leerling van zijn oom Jacob van Liender. Hij reisde naar Frankrijk en Duitsland (de Rijn) en wordt in 1759 als lid van het Utrechtse Schilderscollege vermeld. Hij schilderde ook kamerbehangsels in Utrecht.



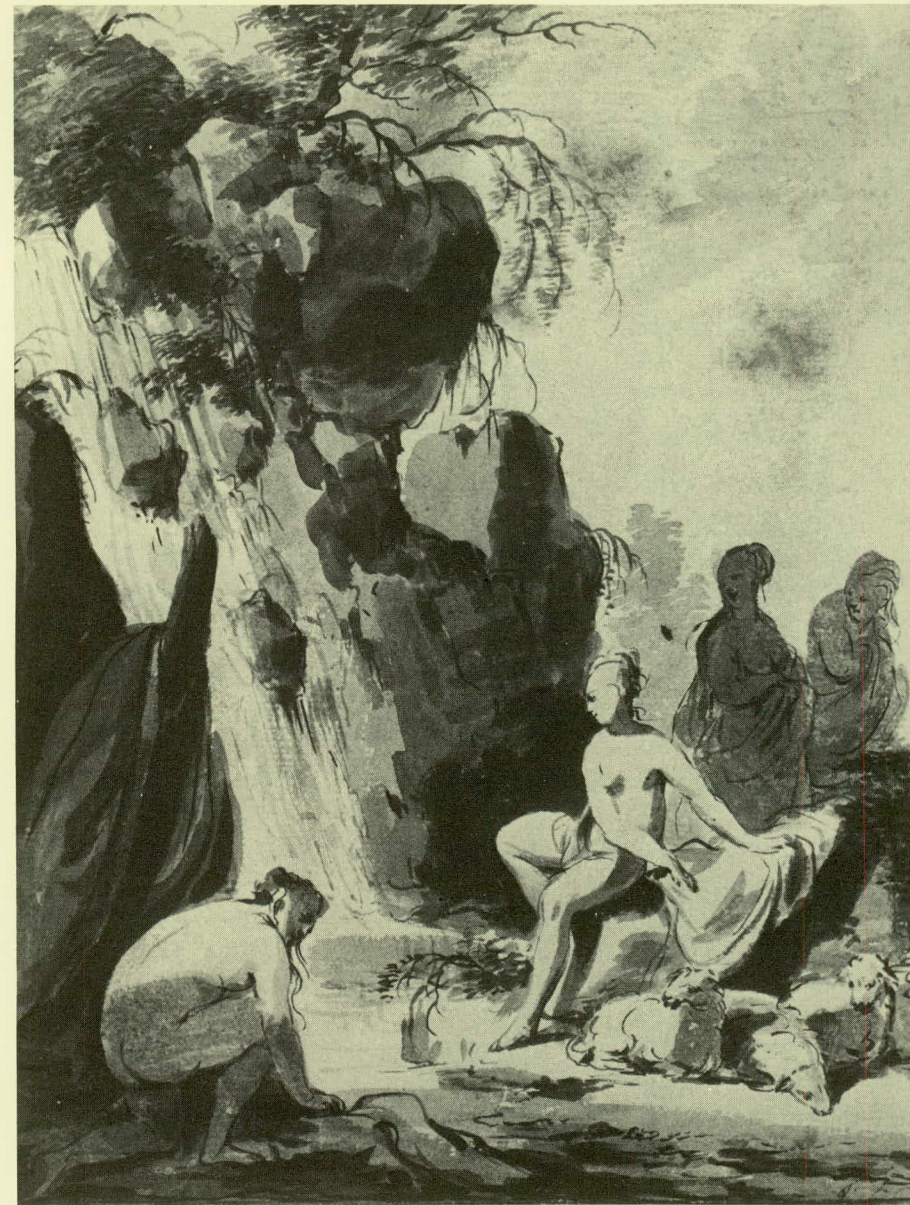
68 Wittevrouwenpoort te Utrecht in 1750

Pen en penseel in grijs, gewassen in grijs; 146 x 213 mm. Verso: gesigneerd en gedateerd met pen: *P. Lienders 1750*. Watermerk: Straatburgse lelie; lijkt op Churchill, nr.406 uit 1733.
Herkomst: Kunsthandel P. en D. Colnaghi, Londen (1956). Inv.nr.: A 860.
Tentoonstellingen: Utrecht 1959-1960, nr.45; Zeist 1960, nr.40; Utrecht 1978, nr.16.

Een ander gezicht op de Wittevrouwenpoort, zoals die eruit zag sinds de bouw (1650-1653), is van de hand van D. Verrikk, in deze catalogus als nr.105 opgenomen. Verrikk tekende de poort vanuit het noordoosten, vanaf de kant van het water van de Singelgracht, alsof hij in een bootje zat. P.J. van Liender stond kennelijk op de andere oever van de Singelgracht, eveneens in noordoostelijke richting, dichterbij de poort. Hier is de poort ongeveer in het midden van de tekening geplaatst, met iets rechts daarvan de Domtoren die hoog achter de poort in de verte oprijst. De brug is in zijn geheel op de tekening afgebeeld, met het kleine huisje aan de overzijde van de brug, dat bij de poort hoort. De compositie wordt links op de voorgrond afgesloten door de singeloever, die met gras en bomen is begroeid. Op de oever bevinden zich drie figuren. Ongeveer vanuit hetzelfde standpunt heeft P.J. van Liender de Wittevrouwenpoort geschilderd op doek. Dit schilderij is een onderdeel van een kamerbehangsel, dat de kunstenaar gemaakt heeft voor een huis in de Breedstraat te Utrecht (nu zijn de doeken in het Centraal Museum Utrecht, inv.nr.11305h, Cat.1951-1961, nr.312). Ook Jan ten Compe (1713-1761) heeft de Wittevrouwenpoort geschilderd in het

midden van de 18de eeuw, weer vanaf dezelfde kant gezien (Utrecht, Centraal Museum inv.nr.6603, Cat.1952, p.350, nr.1055).

Verrijck en Van Liender voegden allebei aan hun topografische voorstellingen levendige elementen toe door idyllisch en vrolijk aandoende stoffage. De tekening van Van Liender komt echter zachter, lichter en sierlijker over dan die van Verrijck. Dit wordt veroorzaakt door de afgeronde compositie en door de decoratieve calligrafie van de tekenlijn; met name in de boompartijen valt dit op te merken. In de tekenstijl van P.J. van Liender zijn rococokenmerken aan te wijzen.



69 Badende nymphen

Pen en penseel in bruin, gewassen in bruin en grijs; 260 x 198 mm.
Herkomst: Kunsthandel C. Deirkauf, Utrecht (1965). Inv.nr.: A 1115.

Dirck van der Lisse was waarschijnlijk de meest begaafde onder de leerlingen en navolgers van C. van Poelenburgh. Schilderijen van beide kunstenaars lijken soms opvallend op elkaar. Tekeningen van Dirck van der Lisse tonen eveneens verwantschap met die van C. van Poelenburgh, vooral gewassen penseeltekeningen van arcadische landschappen met nymphen. Daartoe behoort ook deze tekening; de stoffage is hier grover uitgevallen dan in de tekeningen van Cornelis van Poelenburgh. De summiere, wei-

Dirck van der Lisse

Breda voor 1630 - 1669 Den Haag

Schilder en tekenaar; leerling van C. van Poelenburgh in Utrecht, wiens stijl en onderwerpen hij navolgt. In 1644 was hij lid van het St. Lucasgilde te Den Haag; in 1656 medeoprichter van de Schildersconfrerie 'Pictura'. Werd in 1660 burgemeester van Den Haag.

nig verfijnde weergave van de figuren is in de arcadische landschappen van Dirck van der Lisse algemeen, zoals ook een soortgelijke gemonogrammeerde tekening uit Amsterdam laat zien (Rijksprentenkabinet; Bernt II, afb.370).

Pieter van Loon

Amsterdam 1801 - 1873 Utrecht

Amateurschilder en tekenaar van stadsgezichten, genrestukken, zedeprenten en karikaturen. Van beroep ingenieur bij de Provinciale Waterstaat; woonde en werkte onder meer in Amsterdam en Utrecht. Hij maakte reisschetsen in Italië en illustreerde 'Tafereelen uit de Geschiedenis des Vaderlands' van Jacob van Lennep (1954).



70 In de slagerswinkel

Zwart krijt; 256 x 222 mm. Rechts onder gemonogrammeerd en gedateerd met potlood: PVL 1839.

Herkomst: Antiquariaat M. Israël, Amsterdam (1956). Inv.nr.: A 537.

Tentoonstellingen: Utrecht 1959-1960, nr.46.

Deze tekening stelt het interieur voor van een 19de eeuwse slagerswinkel. De klanten worden door twee vrouwen bediend; de kunstenaar heeft zijn standpunt schuin achter hen gekozen. In de winkelruimte staat een groot aantal klanten.

De voorgrond, met de verkoopsters, toonbank en een rek waaraan stukken vlees en worsten hangen, wordt benadrukt door energieke lijnen en arceringen, de achtergrond met de figuren is slechts licht aangeduid. De tekening maakt een ruimtelijke en levendige indruk.

De vlotte manier van tekenen van Pieter van Loon onderscheidt zich van die van zijn

Utrechtse tijdgenoten, die meestal een academische tekentrant volgden. Treffend wist hij het leven in Utrecht in zijn tijd op papier weer te geven. Soms hebben de door hem weergegeven figuurtjes een karikaturaal karakter.

Petrus Josephus Lutgers

Amsterdam 1808 - 1874 Loenen aan de Vecht

Tekenleraar, miniatuurschilder en lithograaf; leermeester onbekend. Van zijn hand verschenen: 'Gezigten langs de rivier de Vecht' (Utrecht 1836); 'Gezigten in de omstreken van Haarlem' (Haarlem 1837-1844); 'Gezigten in de omstreken van 's Gravenhage en Leyden' ('s Gravenhage 1855) en 'Gezigten in de omstreken van Utrecht' ('s Gravenhage 1869).



71 Het huis Hoogland aan de Biltstraat te Utrecht in 1867

Pen en penseel in zwart en bruin, gewassen in grijs en bruin over schets in zwart krijt; 184 x 245 mm. Rechts onderaan gemonogrammeerd en gedateerd: *PJL 67*.
Herkomst: Boekhandel Meyer Elte, Den Haag (1976). Inv.nr.: A 1565.

Het huis Hoogland (Hoogeland) is in 1825 door architect Suys voor Jhr. W.E. Ram gebouwd als buiten in de nabije omgeving van Utrecht. In 1888 is het door de gemeente Utrecht aangekocht en tussen 1891-1918 is het als museum voor de stad Utrecht in gebruik geweest. Daarna is het de zetel voor de directie van Staatsbosbeheer geworden.

Op de tekening ziet men het huis dat destijds nog in een groot natuurpark stond, vanuit het noordwesten over het water van de Biltse Grift. In 1869 heeft J.D. Steuerwald een litho naar deze tekening gemaakt (Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst, cat.nr. Pa 8).

Het gebouw met zijn fraaie omgeving werd in de loop van de 19de eeuw steeds vaker als onderwerp gekozen voor een tekening of een prent. C. Kramm heeft omstreeks 1830 zelfs een ideaal gezicht op het huis, aan de hand van een onuitgevoerd plan tot aanbouw, in een aquarel vorm gegeven (Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst, cat.nr. Pa 5).

Johan Hendrik Louis Meijer

Amsterdam 1809 - 1866 Utrecht

Schilder en tekenaar van voornamelijk zeegezichten; leerling van G.P. Westenberg en J.W. Pieneman. Studeerde van 1827 tot 1833 in Parijs. Woonde en werkte daarna in Deventer, Parijs (1841), Den Haag en vanaf 1865 in Utrecht. Zijn leerling Jacob Maris schilderde soms de details in zijn werk.



72 Zeilschip op de Engelse kust

Penseel in bruin, gewassen in bruin, gehoogd in wit; 191 x 257 mm. Rechts onder gesigneerd: *L. Meijer*.

Herkomst: Kunsthandel W. Sloot, Amsterdam (1955). Inv.nr.: A 200.
Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.75; Utrecht 1959-1960, nr.49.

J.H.L. Meijer kan beschouwd worden als een schakel tussen A. Schelfhout en Jacob Maris. Ofschoon hij meer dan twintig jaar jonger was dan Schelfhout heeft hij deze in de weergave van de vrije natuur nauwelijks overtroffen. Jacob Maris heeft korte tijd in het atelier van Meijer gewerkt, maar al spoedig kon hij de tonale effecten van een landschap beter uitdrukken.

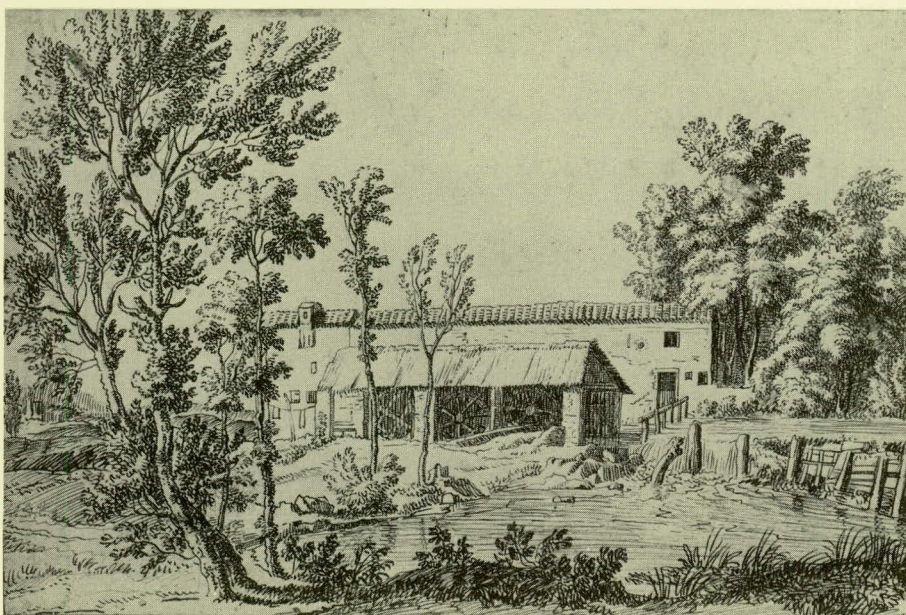
Hoewel Meijer gezien wordt als een voorloper van de Haagse School, schilderde hij nog niet buiten in de vrije natuur. Zijn kleine schilderijen werden moeizaam in het atelier gecomponeerd.

Zijn tekeningen werden, evenals het blad dat we nu voor ons zien, meestal met pure schildersmiddelen gemaakt en moeten als voorbereiding voor de olieverfschilderijen beschouwd worden. Meijer beeldde de wisselwerking van de heldere lucht en de donkere zee uit. Deze contrastwerking komt ook in onze tekening naar voren, en wordt nog onderstreept door het oplichten van enkele plekken in het water, de weerkaatsing van heldere lichtstralen tussen de wolken door.

Albert Meyeringh

Amsterdam 1645 - 1714 Amsterdam

Landschapschilder, tekenaar en etser; leerling van zijn vader Frederik en zijn broer Hendrik Meyeringh. Reisde met zijn vriend J. Glauber naar Antwerpen, Parijs, Rome en Hamburg. Werd beïnvloed door G. Dughet. Schilderde samen met J. Glauber wandelspanningen voor de buitens Het Loo en Soestdijk.



73 Landschap met papiermolen bij Kleef

Pen in bruin over schets in rood krijt; 203 x 323 mm. Verso: aangetekend bovenaan met pen: *Int' firioel*; onderaan in andere hand met potlood: *f.g.fec // meyerinh.*

Herkomst: Verzameling L.X. Lannoy; veiling R.W.P. de Vries, Amsterdam (mei 1925, cat.nr.451); Verzameling G.J. Honig, Zaandijk; veiling J. Beijers, Utrecht (30 oktober 1969, cat.nr.1388). Inv. nr.: A 1422.

Voor Albert Meyeringh was zijn lange verblijf in Italië en de confrontatie aldaar met het werk van de opvolger van Nicolas Poussin, Gaspard Dughet, van groot belang. Onder zijn Hollandse en Vlaamse tijdgenoten, die tot de Italianisanten gerekend worden, volgde Meyeringh het meest trouw de natuur in zijn tekeningen. Dit komt heel duidelijk in deze tekening naar voren. Het lijkt de eerste, directe weergave van een motief te zijn. De tekening is lineair, ze is niet gewassen en de schaduwen zijn summier aangegeven door middel van arcering. De tekenwijze — de korte strekjes zijn karakteristiek — kan vergeleken worden met een tekening van Meyeringh te Leiden (Pren-tenkabinet der Rijksuniversiteit, 'Gezicht op de Brenta', inv.nr.1659, in verso waarschijnlijk in andere hand: *Tuschen Padua en fenetiën*. Onderaan in verso op een opgeplakt strookje: *aan de Brenta tusschen Padua en Venetië, omstr. A° 1700, door A. Meyering*; Zwollo, p.25-26, afb.31). Behalve de tekenwijze lijkt ook het soort landschap van onze tekening enigszins op het 'Gezicht op de Brenta'. Het lage lange gebouw van de molen zou eveneens in Italië kunnen liggen. De suggestie dat beide tekeningen een Noorditaliaans landschap uitbeelden, wordt gesteund door de annotatie

achterop onze tekening *Int' firioel*, die gelezen kan worden al in 't Friuli. Friuli is een streek noordoostelijk van Venetië.

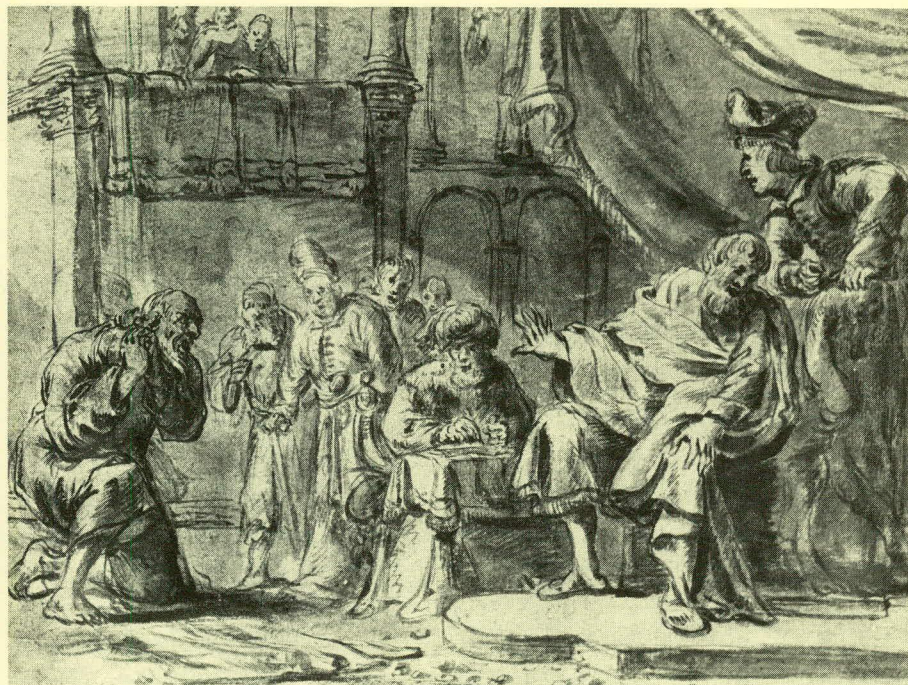
De mogelijkheid van een Italiaanse voorstelling wordt echter weer minder waarschijnlijk door het feit dat zich in het museum Hans Koekoek te Kleef (Dattenberg, p.258, cat.nr. en afb.284; Gorissen, p.39 e.v. met afb.; Zwollo, p.24) een variant op onze tekening bevindt. Het gebouw op die tekening is precies zo afgebeeld als op ons blad, en is geïdentificeerd als 'De papiermolen in Klarenbeek bij Nütterden in de omgeving van Kleef' (de tekening in Kleef is gewassen en geannoteerd: *Moulin à papier aux environs de Clèves*. Onderaan in de marge gesigneerd en gedateerd: 1702).

Deze kleinere en wat meer uitgewerkte variant heeft een doordachte compositie, waarin het motief van onze tekening tot een lieflijk landschapgezicht is verwerkt. Er komt ook stoffage in voor, die de herinneringen van Meyeringh aan Italië niet verloochent: naast de Kleefse papiermolen staat een man met een beladen muilezel.

Nicolaes Cornelisz. Moeyaert, toegeschreven

Amsterdam 1592-1593 - 1655 Amsterdam

Schilder, tekenaar en etser; leermeester onbekend. Was in 1618 lid van de Rederijkerskamer 'In Liefde Bloeyende' te Amsterdam en in 1630 van het St. Lucasgilde aldaar. Reisde naar Italië, waar hij onder andere het werk van A. Elsheimer bestudeerde. In 1638 kreeg hij opdracht om de erepoort ter gelegenheid van de intocht van Maria de Medici in Amsterdam te schilderen. Hiervoor vervaardigde hij negen tekeningen die tot zijn beste werken behoren. Moeyaert schilderde en tekende heroïsche landschappen, bijbelse en historische taferelen, portretten en dierstukken. Samen met Jan en Jacob Pynas, P. Lastman en J. Tegnagel behoorde hij tot de groep voorlopers van Rembrandt (de zogenaamde Praerembrandtisten). Onder zijn leerlingen waren J.B. Weenix, N. Berchem, S. Koninck en J. van der Does.



74 Nathan vertelt de parabel van het oilam aan David
Verso, waarschijnlijk in andere hand: Cadmus doodt de draak

Penseel in zwart en grijs, gewassen in grijs; verso: zwart krijt; 200 x 276 mm.
 Herkomst: Verzameling H.C. Valkema Blouw; veiling F. Muller, Amsterdam (maart 1954, Cat.nr. 262 als Leonard Bramer). Inv.nr.: A 756.

De tekening stond oorspronkelijk op naam van L. Bramer, later werd zij toegeschreven aan N. Moeyaert.

Evenals bij andere kunstenaars vóór Rembrandt komen bij Moeyaert dikwijls voorstellingen uit het Oude Testament voor. Hij beeldde graag een grote groep figuranten af en een aantal nevenmotieven. Deze voorliefde verzwakt vaak het hoofdmotief, hetgeen ook het geval lijkt in deze tekening. De plumpe figuren hebben matig weergegeven gelaatstrekken en gebaren. Hoofdfiguur is de profeet Nathan, die koning David diens overspel met Bathseba, de vrouw van Urias en diens moord op Urias verwijt. David erkent zijn schuld en moet zijn straf ondergaan.

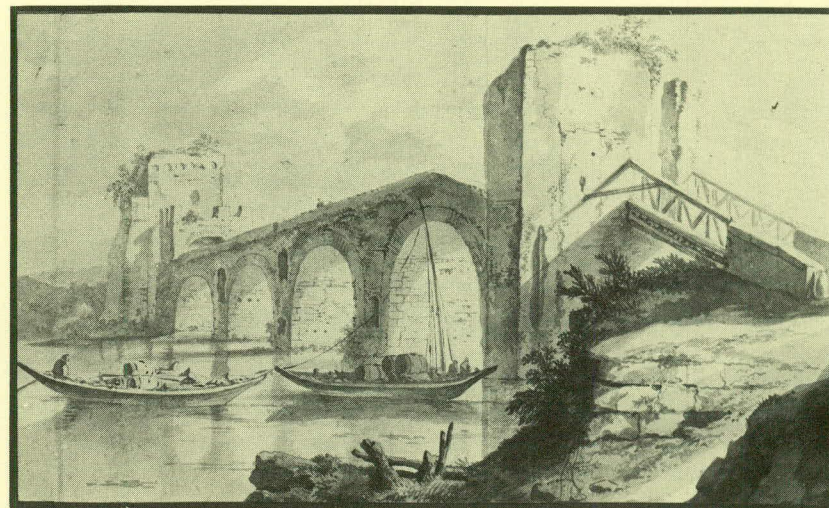
Deze tekening is moeilijk te vergelijken met de pentekeningen van heroïsche landschappen, waarin Moeyaert beïnvloed is door A. Elsheimer, bijvoorbeeld 'Allegorie van de lente' uit 1615 in Berlijn (Kupferstichkabinett; Tümpel, p.11, afb.3) en enkele tekeningen in Wenen, Albertina. Ze is ook niet te vergelijken met de serie van negen tekeningen, die zijn ontstaan in verband met de decoratie van de erepoort bij de intocht van Maria de Medici in 1638 in Amsterdam (Leningrad, Hermitage; twee tekeningen uit deze serie waren te zien in Rotterdam in 1972-1973; Cat. Brussel 1972-1973, p.43, 44, nrs.64 en 65, afb.65 en 66); de overige tekeningen zijn afgebeeld bij Tümpel (afb.13, 15-21).

Grote verschillen in kwaliteit zijn kenmerkend voor het werk van Moeyaert; er is geen duidelijke ontwikkeling te volgen. Onze tekening is te vergelijken met de tekeningen uit

Wenen, waarin de kunstenaar ook penseel toepast (Albertina, inv.nrs.8099 en 8475; de laatste gesigneerd en gedateerd 1649 en afgebeeld bij Bernt II, nr.427).

Frederick de Moucheron, toegeschreven
Emden 1633 - 1686 Amsterdam

Landschapschilder en tekenaar; leerling van J. Asselijn. Was van 1655-1658 in Parijs werkzaam, daarna korte tijd in Antwerpen. Het is mogelijk dat hij ook Italië bezocht; vanaf 1659 woonde en werkte hij in Amsterdam. A. van de Velde, J. Lingelbach en N. van Berchem stoffeerden zijn schilderijen: italianiserende landschappen in de trant van J. Asselijn en J. Both. De Moucheron vervaardigde wandbespanningen voor Amsterdamse grachtenhuizen en volttooide enkele nagelaten werken van W. Schellinks.



75 De Ponte Molle bij Rome

Penseel in zwart en grijs, gewassen in grijs, over schets in zwart krijt; aan de keerzijde papier hersteld; 185 x 331 mm. Verso: links onder in andere hand met potlood: *Both Jan*; in weer een andere hand bovenaan: *Alte Bezeichnung: Jan Both, Utrecht 1610-1651*. Watermerk: gekroond schild met beer, lijkt op Churchill, nr.280 uit 1650.

Herkomst: Kunsthandel, Wenen (1956). Inv.nr.: A 526.

Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.23; Utrecht 1959-1960, nr.13.

De Ponte Molle (Milvio, Milvius, Mulvius, Molbius of Molis) heeft een lange geschiedenis. Omstreeks 220 voor Christus is zij aangelegd over de Tiber. Vanuit Rome leidt de Via Cassia naar het noorden over deze brug naar de Via Flaminia. Verschillende keren werd de brug beschadigd door oorlogsgeweld of door hoog water; al in 109 voor Christus was een herbouw noodzakelijk. Keizer Constantijn heeft in de strijd tegen zijn medekeizer Maxentius in 312 hier de overwinning behaald. Dit had mede tot gevolg dat het Christendom zegevierde. De slag op de Ponte Molle is vaak in de kunst uitgebeeld, onder andere door Leonardo da Vinci, Marcantonio Raimondi en Jan van Scorel.

Bij een restauratie in de 15de eeuw is een toren toegevoegd; één van beide torens verdween in de 18de eeuw. Kardinaal Cienfuegos liet daar in 1731 een beeld van S. Giovanni Nepomuceno oprichten. Na grondige restauraties in de 19de eeuw, heeft Garibaldi een boog opgeblazen. Op de vier bogen, die dit overleefden, werd in opdracht van Paus Pius IX de brug herbouwd in 1850.

In de 17de eeuw werd de brug een zeer dankbaar motief voor kunstenaars die naar Rome kwamen om het landschap met ruïnes te schilderen en te tekenen. Behalve dat de Ponte Molle een historisch monument bij uitstek was en dat ze bijzonder schilderachtig aan de rivier stond, trok ze de Romegangers nog om een andere reden aan. De meeste reizigers kwamen als ze naar Rome gingen en ook wanneer ze de stad in noordelijke richting verlieten, langs deze brug.

Gezichten op de Ponte Molle vindt men onder andere in het werk van Claude Lorrain; J.B. Piranesi maakte etsen van de brug. De belangstelling ging door in de 18de eeuw. Ook bij de Nederlandse Italianisanten maakte het monument in de 17de, evenals in de 18de eeuw, opgang. Jan Both heeft de brug in een ets weergegeven (Hollstein III, p.161, nr.5-10), waarvoor ook de studietekening bekend is (Hamburg, Kunsthalle, inv.nr.21740; Burke, p.265, cat.nr.D-15, afb.138).

Deze ets en de voorstudie daarvan in Hamburg geeft een ander gezicht op de brug weer dan onze tekening. Weliswaar is in beide gevallen de brug gezien vanaf de linker oever van de Tiber, maar de plaats waar de tekenaar van dit blad en waar Jan Both stond, is niet identiek. Er bestaan echter nog twee andere tekeningen van deze brug, waarvan één traditioneel toegeschreven was aan Jan Both. Die tekeningen moeten als varianten beschouwd worden van onze tekening, omdat ze precies dezelfde situatie weergeven. Het aan Jan Both traditioneel toegeschreven blad bevindt zich in Wenen (Albertina, inv.nr.15.141, penseel, gewassen in grijs, 390 x 560 mm). De andere tekening komt uit de verzameling Ploos van Amstel en werd door hem toegeschreven aan Willem Schellinks; rechts onder gedateerd *A^o 1647*. De tekening kwam later terecht in de verzameling Fodor, die tegenwoordig opgenomen is in het Historisch Museum te Amsterdam (inv.nr.A 10315, pen en penseel, gewassen in bruin over schets in potlood, 289 x 379 mm).

Eckard Knab heeft de toeschrijving van beide tekeningen in 1969 gewijzigd. Hij meende dat ze beide van de hand van Jan Asselijn waren (Knab, p.133-137, pl.326, afb.5, 6).

Onze tekening is kleiner en de tekenstijl is anders dan die van de beide varianten. Het Weense blad is in grote trekken en schetsmatig opgezet. De grotere aandacht voor details op onze tekening is meer een kenmerk van de tweede helft van de 17de eeuw. De toeschrijving aan Frederik de Moucheron — vroeger was de tekening aan Jan Both toegeschreven — lijkt aannemelijk. Deze Italianisant van de latere generatie stond onder invloed van zijn leermeester Jan Asselijn, evenals van Jan Both. Soortgelijke tekeningen van De Moucheron vindt men in de Atlas Blaeu — van der Hem (Oesterreichische Nationalbibliothek te Wenen, vooral Band IV, nrs.27, 28 en 29) en in de verzameling E. Perman te Stockholm (Bernt II, afb.421).

De letterlijke overname van motieven was in de 17de eeuw bij de Italianisanten en bij landschaptekenaars in het algemeen een gangbare zaak (Schulz, p.5-20).

Isaac de Moucheron

Amsterdam 1667 - 1744 Amsterdam

Schilder, tekenaar, etser en waarschijnlijk ook architect en ontwerper van perspectivische tuinen. Leerling en navolger van zijn vader Frederik de Moucheron. Tussen 1694 en 1697 werkte hij in Rome en was lid van de Schildersbent onder de Bentnaam 'Ordonnantie'. Na zijn terugkeer naar Amsterdam hield hij zich voornamelijk bezig met het schilderen van behangsels. Daarnaast maakte hij topografische tekeningen. De figuren in zijn landschappen werden veelal geschilderd door J. de Wit, N. Verkolje, G. de Lairese en anderen.

76 a. Architectuur en ballustrade met tuinvaas; b. Ballustrade en riviergod bij een fontein

Twee aansluitende ontwerpen voor een wandschildering.

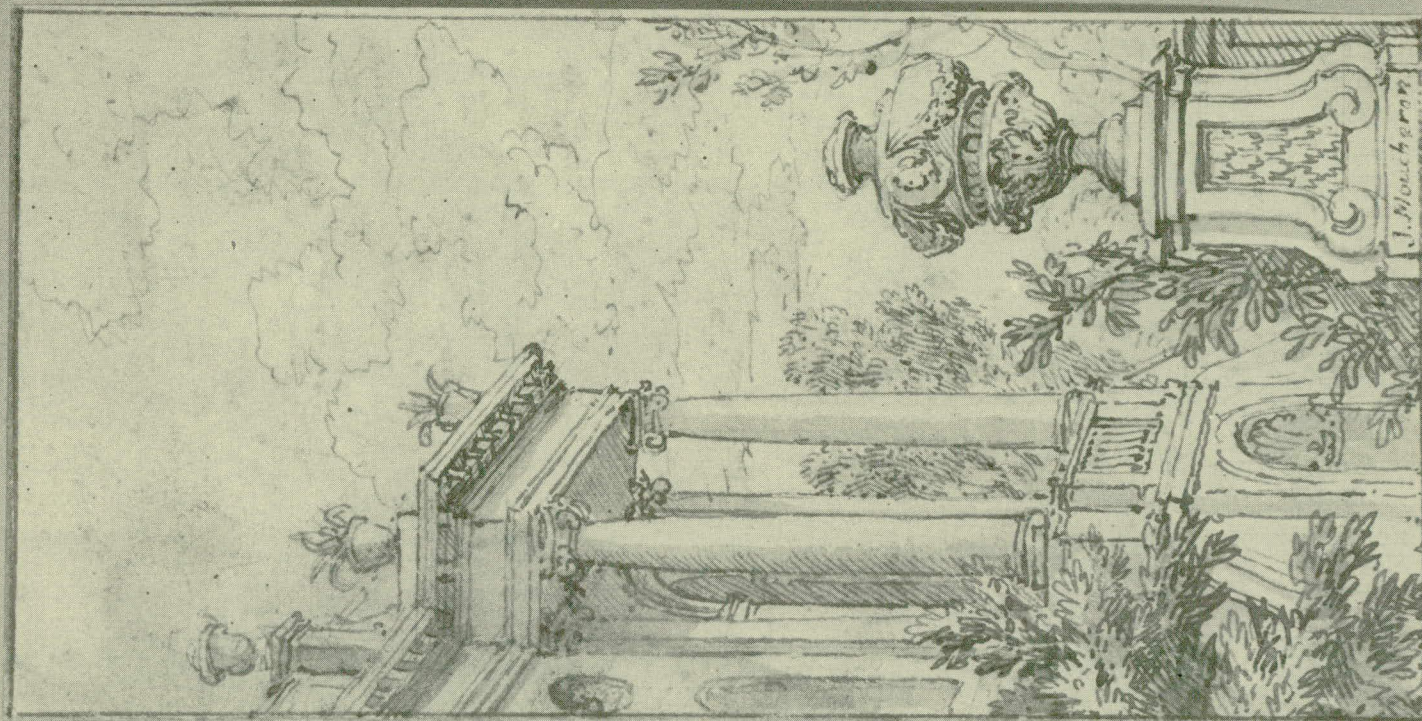
Pen in bruin, gewassen met penseel in grijs; elk: 154 x 80 mm. a. Rechts onder getekend: *I. Moucheron*; b. Links onder getekend: *I. d'Moucheron*.

Herkomst: Kunsthandel Boerner, Düsseldorf (1955). Inv.nr.: A 308.

Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.76; Utrecht 1960, nr.75; Laren 1963; Nijmegen 1965, nr.50; Leeuwarden 1966, nr.25; Bonn 1968, nr.102.

Na zijn verblijf in Italië heeft Isaac de Moucheron zich op het geïdealiseerde Italiaanse landschap toegelegd. In het begin van de 18de eeuw werkte hij in deze trant als schilder van wandbespanningen voor Amsterdamse patriciërshuizen (Staring, p.85-104).

Deze aan elkaar aansluitende tekeningen, zijn stellig ook ontworpen voor een kamerdecoratie. Hun smalle en hoge formaat, hun compositie en de decoratieve bewerking van de bomen wijzen naar de in een betimmering gevatte serie geschilderde voorstellingen op doek, die I. de Moucheron samen met Jacob de Wit maakte voor een Amsterdams huis op de Herengracht (tegenwoordig het Toneelmuseum; afb. Thiemen, p.9 en 9a).



Adriaen van Nieulandt

Antwerpen 1587 - 1658 Amsterdam

Schilder en tekenaar, stammend uit een grote kunstenaarsfamilie (neef van Willem I en broer van Willem II van Nieulandt). Leerling van P. Isaacs. en F. Badens. Over een reis naar Italië bestaat geen zekerheid. Van Nieulandt schilderde landschappen met profane en bijbelse stoffage en ook keukenstillevens.



77 Zuidelijk landschap met stoffage

Pen en penseel in grijs, gewassen in grijs; 191 x 306 mm. Watermerk: wapen van Bern, lijkt op Churchill nr.280 uit 1650.

Herkomst: Verzameling Dr. J. den Hartogh, Zeist (1959). Inv.nr.: A 940.

De tekening die reeds geruime tijd deel uitmaakt van deze verzameling is nooit eerder tentoongesteld. Het werk van Adriaen van Nieulandt is moeilijk te onderscheiden van de tekeningen van zijn oom Willem van Nieulandt de Oude en soms ook moeilijk van het werk van zijn broer Willem van Nieulandt de Jonge. In vergelijking echter met zijn broer houdt Adriaen zich in zijn werk aan een bepaald compositiepatroon. Zijn tekeningen van landschappen doen italianiserend aan en stellen taferelen voor uit zuidelijke landen, vaak bij de zee of bij een meer, met herders, reizigers, paarden, muilezels of ander vee.

Een soortgelijke tekening bevindt zich in de verzameling Dr. A. Welcker, die nu deel uitmaakt van de verzameling van het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden (Bernt II, afb.443).

De toeschrijving van de tekening is te danken aan P. Schatborn.

Adrianus Wilhelmus Nieuwenhuysen

Utrecht 1814 - 1894 Utrecht

Schilder en tekenaar; leerling van B. van Straaten en van de Stadstekenacademie te Utrecht. Hij schilderde kerkinterieurs en stadsgezichten en vervaardigde ook enkele etsen. In 1857 werd hij onderwijzer van de Stadstekenschool en in 1859 benoemd tot directeur van het 'Genootschap Kunstliefde'.



78 Kerkinterieur

Pen in bruin en aquarel over schets in potlood, gehooft in wit; 142 x 91 mm. Links onder gemonogrammeerd met pen: *AWN* (ineen); rechts onder gedateerd: *46*; op de oude opzet rechts onder in potlood gesigneerd: *A.W. Nieuwenhuysen*.

Herkomst: Kunsthandel C. Deirkauf, Utrecht (1962). Inv.nr.: A 1100.

Op de tekening is een kerkinterieur slechts met algemene trekken aangeduid. Daarom valt het moeilijk vast te stellen of hier het koor van de Utrechtse Dom is afgebeeld; sommige details (zuilen en gewelf) wijzen wel daarop. Evenals het schilderij 'Interieur van de Geertekerk' uit 1847 van dezelfde kunstenaar, aanwezig in het Centraal Museum te Utrecht (Cat.1952, nr.203 op p.89) is ook deze tekening in een somber kleurenscale gehouden.

De eenzame figuur van een kerkganger is gekleed in een 17de eeuws kostuum. De bedoeling hiervan was kennelijk de sfeer van het verleden op te roepen.



79 Venus en Amor verdedigen zich in de vergadering van de Olympische Goden

Pen in bruin, gewassen met penseel in blauw; 171 x 233 mm. Watermerk: letter P, lijkt op Briquet, nrs.8717, 1818, 8861 en 8884, die tussen 1489 en 1582 liggen.

Herkomst: Verzameling Dr. J. den Hartogh, Zeist. Inv.nr.: A 1207.

De voorstelling is heel nauwkeurig nagetekend naar een prent uit de serie 'De geschiedenis van Amor en Psyche'. Deze serie werd gemaakt als illustratie bij het laatste deel van Apuleius' roman 'Metamorphosen', ook wel 'Asinus Aureus' (de gouden ezel) genaamd. De serie van 32 prenten werd gegraveerd door leerlingen van de Italiaanse graveur Marcantonio Raimondi (omstreeks 1480 - tussen 1527-1539), de graveurs Agostino Musi (bijgenaamd Veneziano (omstreeks 1490 - na 1539) en de Meester met de Dobbelsteen (Maître au Dée in het Frans, werkzaam rond 1532-1533; Bartsch XV, p.211-224, nrs.39-70; Hollstein V, p.62, nrs.21-52; Stone, p.142, nr.2; p.161, nr.1; Jaffé I, p.121, nrs.111-115, taf. 111-115). De ontwerpen voor de prenten zijn getekend door de Mechelse Maniërist Michiel Coxcie (1499-1592) die lange tijd in Rome verbleef en ook wel de 'Vlaamse Rafaël' heette (Vasari V, p.435-436; Wurzbach I, p.351; Stone, p.141).

Coxcie werd geïnspireerd door de schilderijen van Rafaël in Villa Farnesina te Rome (Bartsch XIV, p.189-192, nrs.235-238). Stone dateert de serie prenten door Agostino Veneziano en de Meester met de Dobbelsteen in 1530. Tussen ongeveer 1540 en 1544 werden de prenten gebruikt als ontwerp voor de gebrandschilderde glasramen in het kasteel Ecouen in Frankrijk voor de zogenaamde Psychegalerij. Vandaar kwamen de glasschilderingen na de Franse revolutie in het kasteel te Chantilly terecht (Magne, p.181; Terasse, p.78 en verder: Lemmonier, p.257-267; De Broglie, p.15; Hoffmann, p.35).

De prent die het voorbeeld was voor deze tekening (Bartsch XV, p.223, nr.68) stelt

Lambert van Noort, toegeschreven

Amersfoort, omstreeks 1520 - 1570-1571 Antwerpen

Schilder en tekenaar, vader van Adam van Noort. Vestigde zich in Antwerpen, waar hij in 1549 lid van het Gilde werd. Van Noort behoorde tot de Antwerpse glasschilders; naar zijn kartons werd een aantal glasramen in de St. Janskerk te Gouda uitgevoerd. Hij was een eclecticus, die zich vaak door voorbeelden uit de tweede hand liet inspireren. Wordt in verband met de School van Frans Floris genoemd.

'Venus en Amor, terwijl ze zich verdedigen' voor. Dit gebeurt in aanwezigheid van Jupiter en de andere goden, die bijeengekomen zijn op de Olympus. Jupiter zit in het midden van deze vergadering. Rechts onderaan op een wolk ziet men Mercurius, die zich met Psyche in zijn armen naar de hemel begeeft.

Van Noort hield zich zo precies aan zijn voorbeeld, dat de persoonlijke manier van tekenen vrijwel verdween. Omdat hij zich met ontwerpen voor geschilderde glasramen bezighield, zou men in dit verband kunnen denken aan het kasteel Ecouen. De tekening zou dan beschouwd kunnen worden als een eerste schets — maar eigenlijk is het een copie naar een prent — voor een opdracht die Van Noort hoopte te krijgen. Maar dat is kennelijk niet gelukt. Hij wordt namelijk nergens vermeld in verband met de glazen te Ecouen-Chantilly.

De meeste tekeningen van Lambert van Noort in Europese verzamelingen worden als ontwerpen voor geschilderde glasramen beschouwd (Wenen, Albertina, Benesch, p.17, nrs.111-113; Londen, British Museum, Popham, p.173-174, nrs.1-2, pl.LXV; Haarlem, Teylorsmuseum, Scholten, p.38, nr.9). Deze tekeningen hebben allen een groter formaat dan onze tekening. Zij zijn in de meeste gevallen spontaner getekend dan ons blad; de figuren zijn daar beweeglijker, de draperieën doen natuurlijker aan, de details, zoals handen en voeten, zijn zorgvuldiger uitgewerkt en de gezichten vertonen meer uitdrukking. Desondanks zijn er juist in de onbeholpen details overeenkomsten op te sporen, met name in 'Esther voor Ahasverus', gesigneerd en gedateerd 1558 (Londen, British Museum, Popham, afb.2, pl.LXV), en in 'Het Pinksterfeest' en 'Christus voor Kaïphas', beiden gesigneerd en gedateerd 1559 (Wenen, Albertina, inv.nrs.7893 en 7891, Benesch, p.17, nrs.111, 112, pl.32). Laatstgenoemde voorstelling is een pentekening in bruin, gewassen in blauw; deze tekentechniek komt ook in onze tekening voor.

Wijnand Jan Joseph Nuyten

Den Haag 1813 - 1839 Den Haag

Schilder, tekenaar, etser en lithograaf; leerling van zijn latere schoonvader, A. Schelfhout (in 1825), en van de Haagse Tekenacademie onder J.B. van Hove (in 1828). Won in 1829 de prijsvraag van 'Felix Meritis' en werd in 1836 lid van de Amsterdamse Academie. Maakte met zijn vriend A. Waldorp studiereizen naar Gelderland, Duitsland, Frankrijk (Parijs) en België. Nuyten schilderde landschappen, strand-, haven- en stadsgezichten, meestal gestoffeerd met figuren. Gaf les en raadgevingen aan J. Bosboom, C.H.J. Leickert en C. Rochussen.



80* De Rue Du Gros Horloge, Rouaan

Penseel in bruin over potloodschets; 428 x 312 mm. Gesigneerd rechts op de muur: *W.J.J. Nuyten*. Herkomst: Verzameling R. Bremmer; Kunsthandel P.A. Scheen, Den Haag; Kunsthandel B. Bakker, Amsterdam (1958). Inv.nr.: A 950.

Literatuur: J. Knoef, *Van Romantiek tot Realisme*, 's-Gravenhage 1947, pp.65 en 71; J.G. van Gelder, *Prenten en Tekeningen*, Amsterdam 1958, p.59 (afb.163).

Tentoonstellingen: Schilderijen en tekeningen door W.J.J. Nuyten, 's Gravenhage 1952, nr.43 (met afb.); Utrecht 1959-1960, nr.52; Zeist 1960, nr.50; Nijmegen 1965, nr.104; Bonn 1968,

nr.104 (met afb.); Rheydt 1971, nr.58; Amsterdam 1975-1976, nr.89; Den Haag 1977-1978, nr. 78.

Deze sepia-aquarel, die niet gedateerd is, wordt algemeen gedateerd kort na de reis die Nuyten in 1833 met zijn vriend Waldorp naar de oude steden in Noord-Frankrijk maakte. Hoewel ze dus berust op eigen impressies, is de invloed die uitgegaan is van vrijwel gelijktijdig gepubliceerd werk van Franse en Engelse steentekenaars, in het bijzonder van Eugène Isabey's 'Souvenirs de Bretagne' (1832) en van Samuel Prout's 'Facsimiles of Sketches made in Flanders & Germany' (verschenen in 1833, en aanwezig in Nuyten's nalatenschap) onloochenbaar. De rangschikking der architectonische motieven, zodat het oog wordt geleid, de boeiende tegenstelling tussen lichte en donkere partijen, is evenzo in Prout's werk aanwezig.

Eigen aan Nuyten is de samensmelting van figuren en achtergrond tot kleine genrefereertjes, die toch geheel in het grote geheel zijn opgenomen. Van Gelder noemde de tekening de eerste picturale aquarel van Nuyten; het is zeker niet de laatste, en Knoef wijst ook op het verband met de in dezelfde techniek en formaat uitgevoerde aquarel in het Rijksprentenkabinet (inv.nr.A 2635, afb. bij J. Knoef, op.cit.,p.60), waarin de kunstenaar een grotere zelfstandigheid tegenover het thema toont en een vrijere ruimtewerking nastreeft. Een zeer verwant gegeven, op doek, werd in 1835 door H. Garneray in de Parijse salon tentoongesteld (C. Sterling en H. Adhémar, *La Peinture au Musée du Louvre, Ecole française XIXe siècle II*, Parijs 1959, nr.893).



81 a. Man leunend op zijn stok; b. Boer met cape om de schouders

a. Pen en penseel in bruin, gewassen in bruin over schets in zwart krijt; 91 x 54 mm; b. Pen en penseel in bruin, gewassen in bruin; 89 x 53 mm.

Herkomst: Verzameling Dr. J. den Hartogh, Zeist (1965). Inv.nr.: A 1174, A 1175.

Tentoonstellingen: Laren 1963; Leeuwarden 1966, nr.18; Bonn 1968, nr.105.

De voorliefde van Isaac van Ostade om lijntjes, haakjes of punten in groepjes bij elkaar te tekenen, komt duidelijk naar voren in zijn eenvoudige figuurstudies. Kenmerkend zijn ook de brede of smalle vlakken van tamelijk dicht tegen elkaar liggende parallelle lijnen. In de voor ons liggende tekeningen maken deze kenmerken het onderscheid duidelijk tussen Isaac en zijn oudere broer Adriaan, die soortgelijke studies maakte. Toch zouden er twijfels kunnen ontstaan over de toeschrijving van deze tekeningen. Ze zijn te vergelijken met Isaac's tekening 'Boerenfamilie' waarop een soortgelijke figuur voorkomt (Hamburg, Kunsthalle, inv.nr.22307, Stubbe, cat.nr.81, afb.83) of met 'Man met kan' (vroeger verzameling Dr. Welcker, tegenwoordig Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, inv.nr.1138; Trautscholdt, p.342, afb.2).

Isaac van Ostade, toegeschreven

Haarlem 1621 - 1649 Haarlem

Schilder en tekenaar, jongere broer en leerling van Adriaan van Ostade. Vanaf 1643 lid van het Haarlemse Gilde. In zijn vroegste werken, herberginterieurs, is de invloed van zijn broer het sterkst. Na 1640 legde hij zich toe op de landschapsentourage in scènes buiten voor de herberg. Van hem is bovendien een groot aantal winterlandschappen bekend.

Crispijn van de Passe de Oude

Arnemuiden 1564 - 1637 Utrecht

Tekenaar, graveur en uitgever; waarschijnlijk leerling van D. Coornhert. Trad in 1585 in het Gilde te Antwerpen en ging er voor de uitgever Plantijn werken. Woonde en werkte vervolgens te Aken, Haarlem, Parijs, Keulen, Frankfurt en tenslotte te Utrecht. Hij vervaardigde een groot aantal gravures, vooral portretten. Zijn zonen Chrispijn jr., Simon en Willem en zijn dochter Magdalena waren zijn leerlingen.



82* a. Studieblad met eikenbladeren. Verso: Studieblad met planten
b. Studieblad met planten. Verso: Idem

a. Pen in bruin; 122 x 177 mm.

b. Pen in bruin, penseel met groenig bruin; 116 x 188 mm.

Herkomst: Collectie J.W. Mensing, Amsterdam, Kunsthandel Wisseling, Amsterdam; Dr. J. den Hartogh, Zeist (1964). Inv.nrs.: A 1195 en A 1346.

Tentoonstellingen: Leeuwarden 1966, nr.61; Bonn 1968, nr.106; Amsterdam 1975-1976, nr.93.

Deze tekeningen behoren tot een groep van vier, alle met plantenstudies, waarvan één de Passe's monogram CVP draagt (Stichting P. en N. de Boer, Amsterdam). Het Rijksprentenkabinet bezit eveneens één van deze vier tekeningen (inv.nr.65:182, geschenk van P. de Boer).

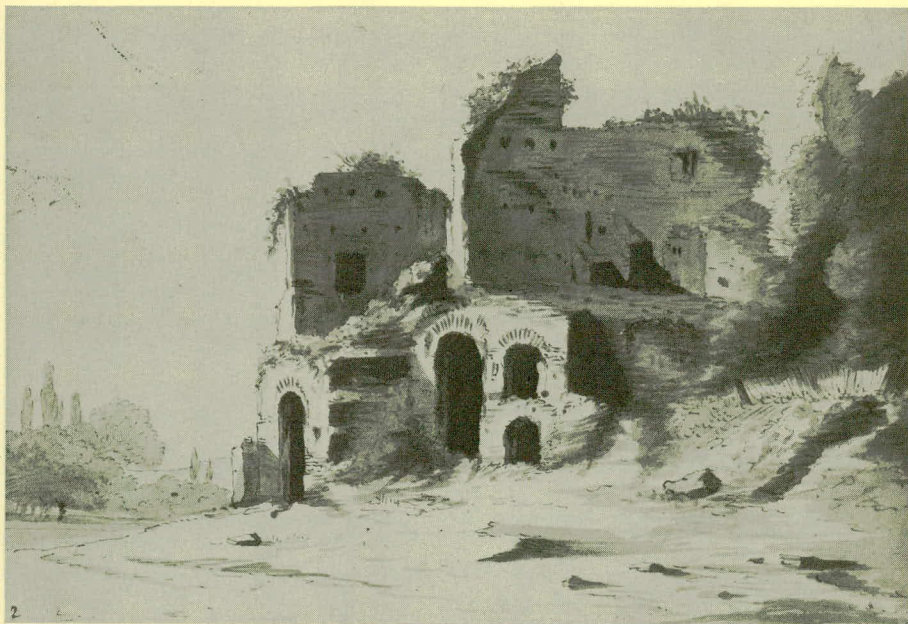
Op de keerzijde van de tekening met eikenbladeren zijn klimop en een papaver getekend. De andere tekening vertoont links een teunisbloem (?), rechts daarvan tweemaal viooltjes, daartussen paardebloemen, en rechts onderaan narcissen; de plant daarboven is niet herkenbaar. Op de keerzijde staan kaasjeskruid en nachtschade (voor de identificaties danken wij de heer D.O. Wijnants van de Hortus Botanicus te Amsterdam).



Cornelis van Poelenburgh, omgeving

Utrecht omstreeks 1586 - 1667 Utrecht

Schilder en tekenaar; leerling van A. Bloemaert. Verbleef waarschijnlijk tussen 1617 en 1625 in Italië. De jaren tot 1621 zou hij in Florence hebben doorgebracht; daarna trok hij naar Rome waar hij met J. van Bijlert in 1623 tot de stichters van de Schildersbent behoorde (Bentnaam 'Brusco' of 'Satyro'). In 1626 keerde hij terug naar Utrecht en werd daar lid van het Gilde. In 1637 reisde hij naar Londen. Hij vervaardigde behalve landschappen met ruïnes en met mythologische en bijbelse voorstellingen ook veel vrouwelijke naakten. Van zijn vele navolgers en leerlingen sluit D. van der Lisse zich het dichtst bij hem aan.



83 Romeinse ruïnes

Pen in bruin, gewassen met penseel in grijs en bruin; 197 x 303 mm. Links onder genummerd: 2; watermerk: wapen van Amsterdam, lijkt op Churchill, nr.1 uit 1635 of nr.7 uit 1662. Herkomst: Kunsthandel G. Meyer, Abbenbroek (1975). Inv.nr.:A 1538.

Cornelis van Poelenburgh wordt beschouwd als een belangrijk baanbreker voor het Nederlands italianiserende landschap. Hij had een atelier met leerlingen en hulpkrachten om zo te kunnen voldoen aan de grote vraag naar zijn schilderijen.

Waarschijnlijk is deze tekening door iemand uit deze werkplaats gemaakt naar een van Van Poelenburgh's tekeningen uit zijn latere Italiaanse periode. De brede manier van tekenen, die in Rome volgde op de verfijnde en gevoelige stijl van zijn vroege Florentijnse jaren (Chiarini, p.203-112) komt duidelijk naar voren door de summiere, kernachtige weergave van de Romeinse monumenten. Meestal dienden deze tekeningen als studiemateriaal voor schilderijen met bouwkundige motieven.

Sommige studies van Van Poelenburgh met archeologische onderwerpen werden bewerkt door J.G. Bronchorst in de serie van negen etsen onder de titel 'Antiquitatis Aestimator et Styli . . .' (Hollstein III, p.232, B. 12-20). In de Kunsthalle te Hamburg bevindt zich een tekening, die voorstudie is voor de ets. B.19 van deze serie (inv.nr.22368; Stube, cat. nr.62, afb.78).

Het voorbeeld voor onze tekening zou hiertoe kunnen behoren, hoewel de voorstelling met geen enkele ets precies overeenkomt. Ze lijkt echter wel op de voorstellingen van de etsen B.13 en B.20.

Cornelis Pronk

Amsterdam 1691 - 1759 Amsterdam

Schilder en tekenaar; leerling van J. van Houten en A. Boonen. Aanvankelijk portretschilder, later legde hij zich toe op het maken van topografische tekeningen. Samen met J. de Beyer en A. de Haan maakte hij de tekeningen voor I. Tirion's 'Het verheerlijkt Nederland' (1745-1774), die in prent werden gebracht door H. Spilman. Sinds 1734 tekende hij in opdracht van de Oostindische Compagnie voorbeelden waarnaar in China porselein gemaakt werd (Chine de Commande). Onder zijn leerlingen bevonden zich J. de Beyer en P. van Liender.



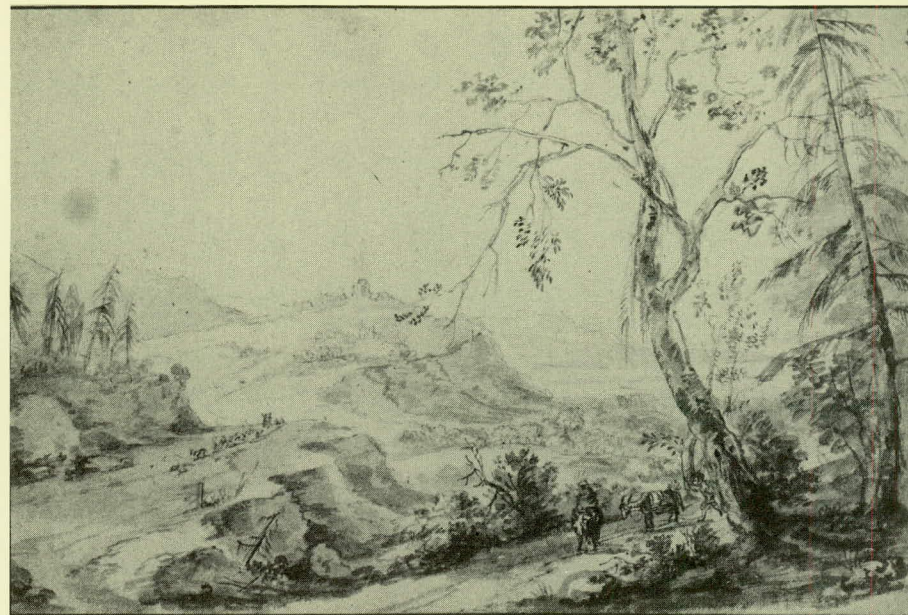
84 Gezicht vanaf de Ganzenmarkt naar de Oudegracht te Utrecht

Pen en penseel in zwart en grijs, gewassen in grijs; 411 x 305 mm. Op de afgesneden, op de opzet geplakte, benedenrand geannoteerd in pen: *'t Keyserrijk, nu de Waagh; van Achteren, Groot Groenewoude en Groot en Kleyn Brandenburg*.

Herkomst: Kunsthandel G. Meyer, Abbenbroek (1977). Inv.nr.: A 1596.

De Ganzenmarkt en de Oude Gracht zijn op de tekening vanuit het noordoosten weergegeven. Links rijst de stadswaag, het Keizerrijk, op met de Stadskraan rechts daarvan. In de achtergrond is het hoge Middeleeuwse huis Groenewoude te zien. In het Koninklijke Huisarchief in Den Haag bevindt zich vermoedelijk een studie voor deze tekening (inv.nr.A/T 20, toegeschreven aan J. de Beyer en vervolgens aan C. Pronk; foto bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht als Ganzenmarkt, omstreeks 1760). De voorstelling is identiek, slechts de stoffage ontbreekt.

Hetzelfde stadsgezicht is meerdere malen door J. de Beyer getekend. Twee van deze tekeningen, respectievelijk uit 1736 en 1767, zijn bij de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht (inv.nrs.Eg 5.8 en Eg 5.4, Romers, p.65, nrs.705 en 704). P.J. van Liender aquarelleerde dit gezicht in 1756 (Struick, p.17).



85 Landschap met muilezelberijders

Penseel in grijs, gewassen in grijs over schets in zwart krijt; 203 x 318 mm. Rechts onderaan op de oude opzet in andere hand met pen: *Adam Pynacker — 1621 +1673*. Verso van deze opzet in andere hand met pen: *nr. 11.96 Adam Pynacker*.

Herkomst: Particuliere verzameling, Bonn (1970). Inv.nr.: A 1463.

Adam Pynacker wordt tot de Italianisanten gerekend, hoewel het onzeker is of hij ooit in Italië geweest is. Tekeningen van zijn hand zijn schaars en hebben een persoonlijk en origineel karakter. Pynacker werd geboeid door zonnige vergezichten en licht-effecten op boomstronken en gebladerte. Typerend voor hem is de puntige vorm die hij gaf aan het gebladerte van bomen, die hij het liefst afbeeldde, namelijk beuken en berken.

Bovengenoemde kenmerken zijn allen aanwezig in deze aan Pynacker toegeschreven tekening; ook de verspreid in het landschap neergezette droge boompjes zijn wel kenmerkend voor hem. Soortgelijke boompjes treft men ook aan in Pynacker's tekening, die zich in het Louvre bevindt (nr.L 1886, afb. Lugt Louvre II, nr.574). De beweeglijke stoffage in deze tekening wijst op een late datum van ontstaan. De compositie ervan staat dicht bij die van sommige schilderijen van Pynacker ('Bosachtig bergland-schap met meer', Karlsruhe, Staatliche Kunsthalle; Cat. Utrecht 1965, nr.112, afb. 114; Stechow, Oud Holland, afb.9, p.91).

Adam Pynacker, toegeschreven Pynacker 1621 - 1673 Amsterdam

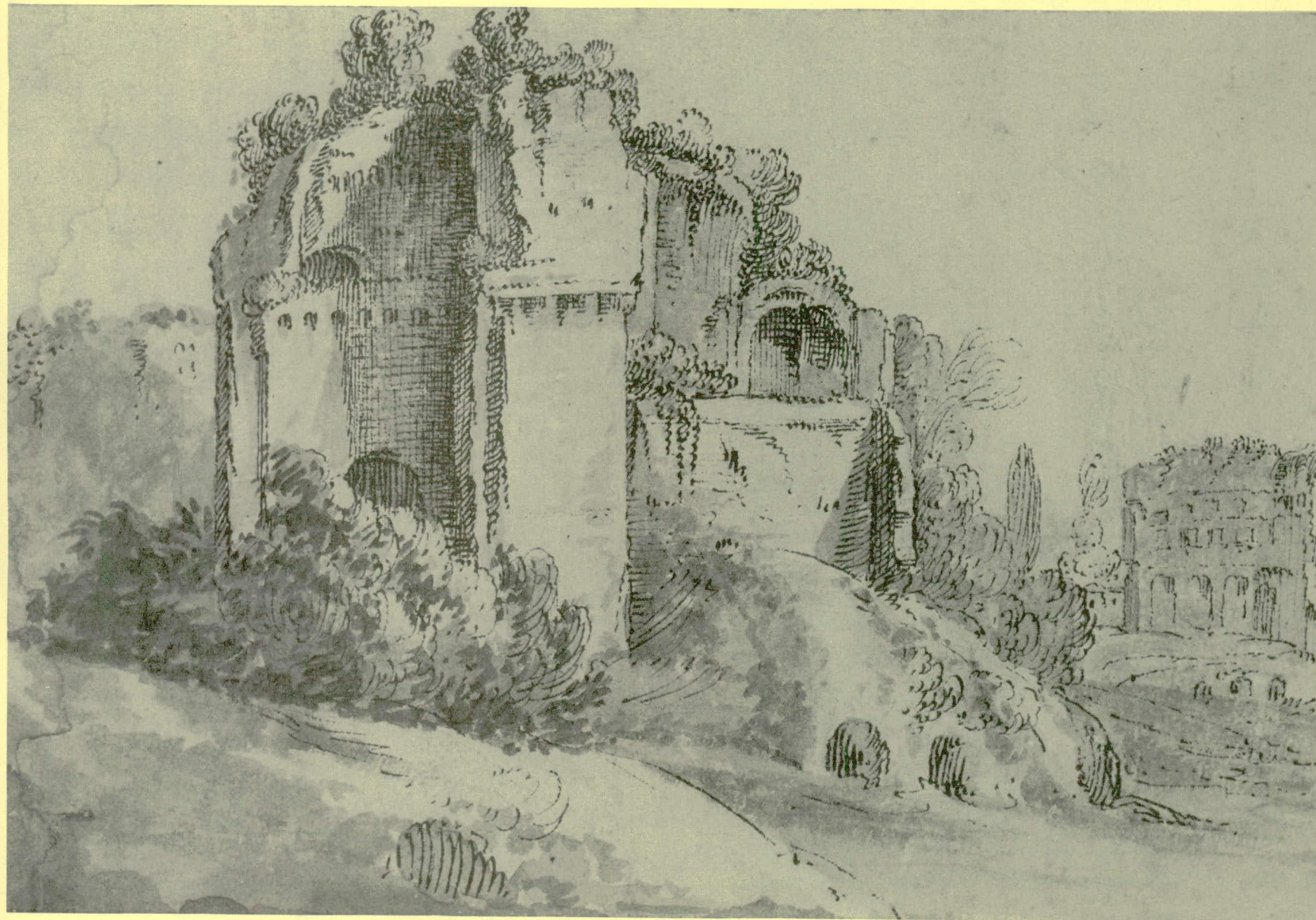
Landschapschilder, tekenaar en etser; leermeester onbekend. Verbleef volgens Houbraken waarschijnlijk drie jaar in Italië. Werkte zijn hele leven overwegend in italianiserende trant, waarbij het werk van J. Both en J. Asselijn hem tot voorbeeld schijnt te hebben gediend.

In 1649 vestigde hij zich te Delft; in 1658 te Schiedam — later verbleef hij te Amsterdam.

Jacob Symonsz. Pynas, toegeschreven

Haarlem omstreeks 1590 - na 1650 Delft

Schilder en tekenaar. Reisde al op jonge leeftijd met zijn broer Jan naar Rome, waar hij zich aansloot bij P. Lastman. Hij behoorde tot de groep, die later de jonge Rembrandt zou beïnvloeden. Volgens Houbraken zou Rembrandt zelfs enige maanden bij Jan of Jacob Pynas in Amsterdam gewerkt hebben. In 1632 werd Pynas lid van het St. Lucasgilde te Delft. Hij vervaardigde landschappen en bijbelse, historische of mythische taferelen.



86 Ruïnes in een zuidelijk landschap

Pen en penseel in bruin en grijs, gewassen in bruin en grijs; 116 x 178 mm.

Herkomst: Veiling Mak van Waay, Amsterdam (1974, cat.nr.1394 als 'Vlaamse School'). Inv.nr.: A 1571.

In het werk van Jacob Pynas nemen tekeningen een belangrijke plaats in. Hieronder zijn veel indrukwekkende landschappen, terwijl in zijn schilderijen het landschap meestal alleen maar als achtergrond voorkomt. Pynas tekende met pen en penseel; zijn tekenlijnen zijn zo verfijnd dat ze aan gegraveerde lijnen doen denken. Hij beeldde veel schilderachtige details scherp en nauwkeurig af, en had meer aandacht voor de

oppervlaktestructuur van de vormen dan voor hun effect in de ruimte. Daardoor doen zijn tekeningen calligrafisch aan.

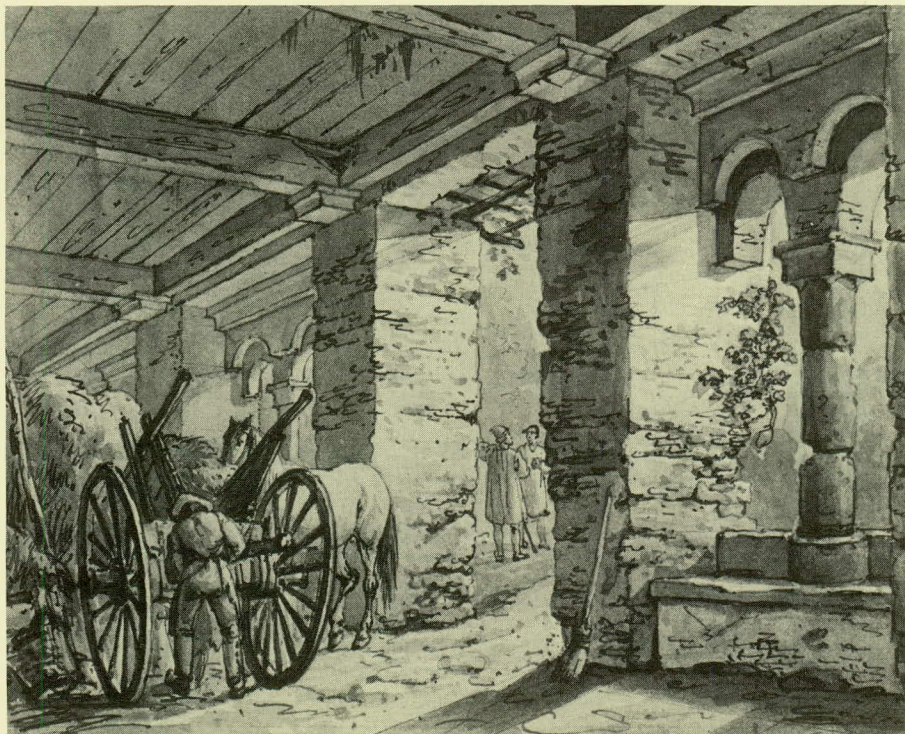
Deze tekening, die waarschijnlijk een uitsnede is van een grotere compositie, stelt een schilderachtig geheel van ruïnes voor in een zuidelijk landschap. Een soortgelijk landschap is in een schilderij van Jacob Pynas, 'Het graf van Vergilius', gesigneerd en gedateerd 1628 terug te vinden (vroeger in de collectie Kay te Edinburgh, tegenwoordig in de verzameling Dr. E. Schapiro te Londen; Bauch, p.87, afb.11 en Bernt, Painters II, afb.949).

De toeschrijving van de tekening is te danken aan G. Keyes.

Abraham Rademaker, toegeschreven

Lisse 1675 - 1735 Haarlem

Landschapschilder, tekenaar en graveur. Autodidact. Woonde in 1706 te Amsterdam en in 1730 te Haarlem, waar hij in 1732 lid van het St. Lucasgilde werd. Maakte hoofdzakelijk topografische tekeningen van de omgeving van Amsterdam en Leiden, waarvan hij zelf prenten vervaardigde en uitgaf in verschillende verzamelwerken.



87 St. Pieterspoort te Utrecht

Pen en penseel in bruin, gewassen in bruin over schets in zwart krijt; 236 x 191 mm. Verso: geannoteerd in andere hand met potlood: *A Rademaker (1675-1735) + 1660*; op een opgeplakt strookje papier in negentiende eeuwse schrift: *St Pieters poort. Herinnering aan Nederlands Oudheden.*

Herkomst: Kunsthandel G. Meyer, Abbenbroek (1974). Inv.nr.: A 1591.

De St. Pieterskerk is de oudste nog overgebleven Romaanse kerk in Utrecht. Zij werd in de 11de eeuw gesticht als derde van vijf kapittelkerken van de stad Utrecht, na de St. Maarten en de St. Salvatorkerk, waarschijnlijk ten tijde van bisschop Bernoldus (1027-1054).

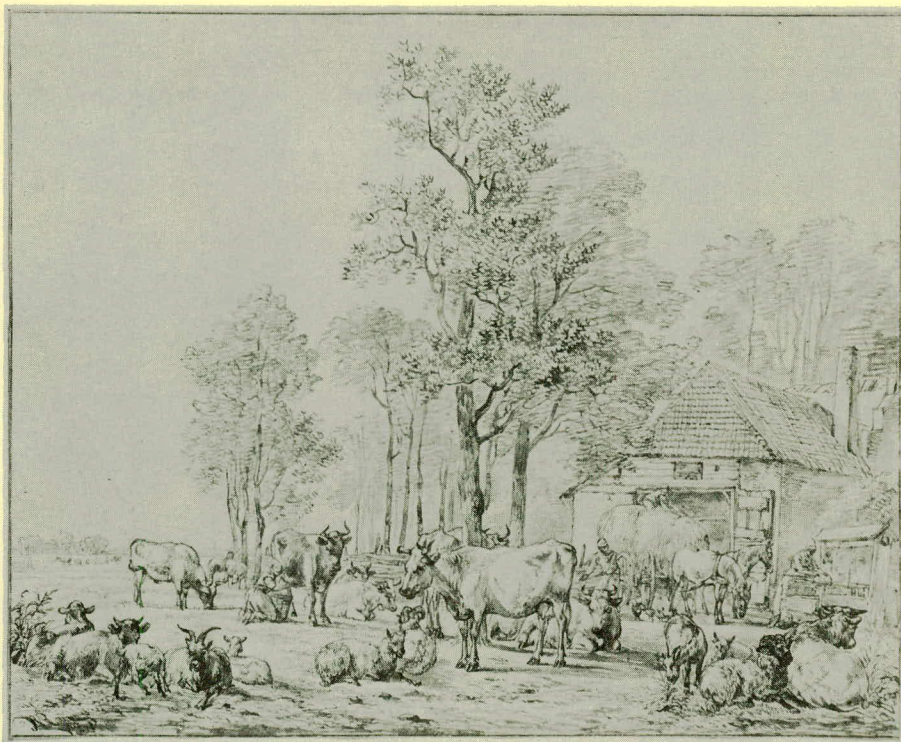
Deze tekening geeft de westvleugel van het 'Pand' van de St. Pieter, dat bij de kerk behoorde, weer. Het 'Pand' was een kloostergang of kruisgang, dat een 'Vrijthof' insloot. Dit had een min of meer vierkante vorm en lag tegen de zuidelijke zijbeuk van de kerk. Er waren drie vleugels; de oostelijke vleugel is al in de 13de eeuw verdwenen; de zuidelijke vleugel werd waarschijnlijk omstreeks 1649-1656 grotendeels opgeruimd. De westelijke vleugel is blijven staan tot de storm van 1674; toen werd hij zo zwaar beschadigd dat afbraak noodzakelijk was. Maar al eerder was hij in verval geraakt, zoals op de tekening te zien is.

Rademaker is een jaar na de storm geboren en tijdens zijn leven kan hij nauwelijks de laatste resten van de westvleugel gezien hebben. Hij beeldde het gebouw af in de toestand van 1660, vóór de storm. Hij werkte waarschijnlijk gedeeltelijk op basis van oudere tekeningen en prenten, gedeeltelijk met eigen verbeeldingskracht. De datum 1660 komt voor op een ets die door hem naar de tekening gemaakt is en waarop de stoffage ontbreekt (Kabinet van Oudheden, p.127, afb.214). Deze ets werd gecopieerd in een tekening door J.N. van Lockhorst (1837-1874) (Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst, inv.nr.167.10; Van Akerlaken-Brandt, p.10, afb.II). Zo komt dezelfde voorstelling in een negentiende-eeuwse tekening terug.

Jan van Ravenswaay

Hilversum 1789 - 1869 Hilversum

Landschap- en dierschilder, tekenaar en lithograaf. Begon omstreeks 1816 met schilderen, was leerling van J. Hoorn en kreeg aanwijzingen van P.G. van Os, met wie hij bevriend was. Uit hun beider leerlingen groeide in het Gooi een kleine schilderskolonie. Door zijn inzendingen op de tentoonstellingen van Levende Meesters kreeg hij grote bekendheid; zijn veestukken waren zeer geliefd.



88* Vee in de weide bij een boerderij

Penseel in bruin over potloodschets; 317 x 402 mm. Gesigneerd en gedateerd beneden links: *J V RAVENSWAAY fecit 1823*.

Herkomst: Kunstantiquariaat J. Fach, Frankfurt am Main (1970). Inv.nr.: A 1489.

Tentoonstellingen: Amsterdam 1975-1976, nr.99.

Er wordt gemolken; bij een schuur wordt een voer hooi gelost.

De wijze waarop het vee over het middenplan van de compositie is verdeeld, herinnert aan landschappen met vee van Paulus Potter, in het bijzonder aan zijn 'Koeien weerspiegeld in water' van 1648 (thans in het Mauritshuis), waaraan ook andere compositie-elementen in een behendige variatie zijn ontleend. Van Ravenswaay leerde deze truc ongetwijfeld van Van Os; Meijuffrouw Marius wijst erop (De Hollandsche Schilderkunst in de 19de eeuw, 's-Gravenhage 1920, p.68), dat zowel Pieter Gerardus als zijn zoon Pieter Frederik zijn ordonnantie inspireerde op de 'Jonge Stier' van Potter. Van Ravenswaay bereidde zich op deze tekening voor door studiebladen, waarvan twee zich in Amsterdamse verzamelingen bevinden. De bruine penseeltekening in de verzameling Fodor (cat.1863, nr.629) is als een staalkaart voor motieven: koeien, liggend en staand, geiten en lammeren.

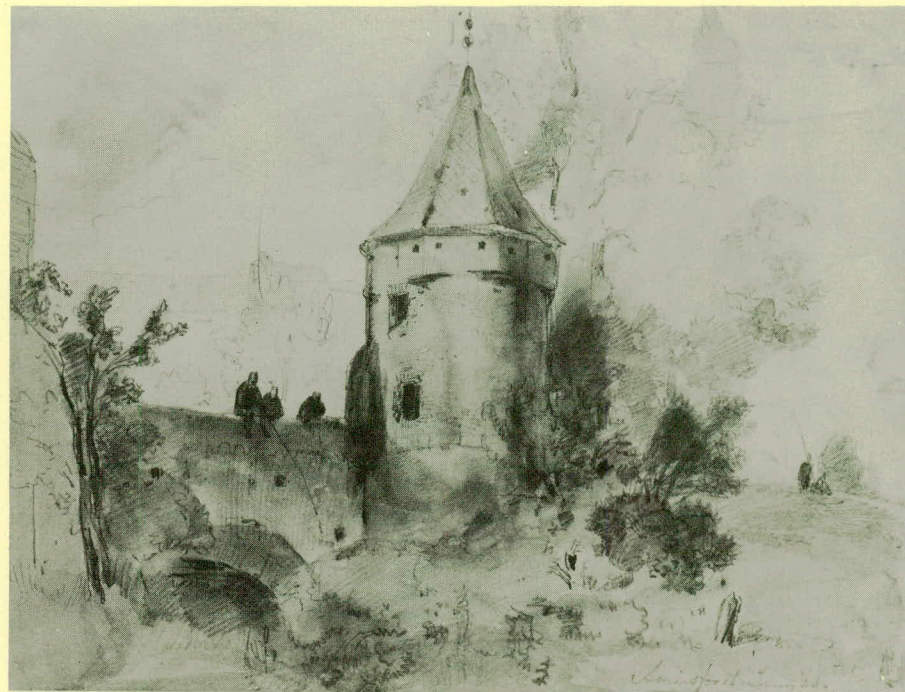
Het studieblad in het Rijksprentenkabinet (1907:45) geeft alléén lammeren weer.

Beide bladen zijn voluit gesigneerd en 1822 gedateerd.

Willem Roelofs Sr.

Amsterdam 1822 - 1897 Berchem

Landschapschilder, tekenaar, etser en lithograaf; leerling van H. van de Sande Bakhuizen en van de Haagse Academie. Van 1840-1847 afwisselend werkzaam te Utrecht en Den Haag, maakte een studiereis naar Duitsland en woonde van 1847 tot 1887 te Brussel. Was in 1852 te Fontainebleau, reisde naar Schotland en woonde vanaf 1887 te Den Haag. Roelofs was lid van de Koninklijke Academie te Amsterdam en één van de oprichters van 'Pulchri Studio' te Den Haag. Onder invloed van de School van Barbizon werd hij een voorloper van de Haagse School. Onder zijn leerlingen waren zijn zoons Otto en Willem en P.J.C. Gabriël.



89 De waterpoort Monnikendam te Amersfoort Verso: Gruttersdijkje bij Amersfoort

Potlood en aquarel; verso: potlood; 254 x 343 mm. Rechts onderaan geannoteerd en gedateerd in potlood: *Amersfoort. Junij 44.*; in verso geannoteerd in potlood: *Gruttersdijkje bij Amersfoort; rood; zeer dampig; donkergroen.*

Herkomst: Kunsthandel C. Broekema, Amsterdam (1959). Inv.nr.: A 910.

Tentoonstellingen: Zeist 1968, nr.42.

De stad Amersfoort kreeg tussen 1380 en 1450 een (tweede) omwalling, waarvan de waterpoort Monnikendam deel uitmaakt. Zij is in het zuidoosten gelegen en is verbonden met de Koppelpoort in het noordwestelijk deel van de omwalling via een smalle gracht die recht door de stad heenloopt. De Koppelpoort is een gecombineerde land- en waterpoort; de Monnikendam is een van de weinig intact gebleven waterpoorten, vrijwel een unicum. De wallen zijn met uitzondering van het zuidwestelijk deel ook nog bewaard gebleven.

De tweede omwalling van Amersfoort vormde in de 19de eeuw de stadsrand, daarachter lag het platteland. Dit blijkt duidelijk uit de lieflijke aquarel van Willem Roelofs. De topografische tekenaar wijkt voor de landschapschilder. Roelofs, die als voorloper van de Haagse School de baanbreker van de moderne landschapschilderkunst was, gaf meer om bekoorlijke landschappelijke impressies dan om topografische nauwkeurigheid. De Middeleeuwse poort waarvan hij slechts de rechter toren weergeeft, ziet hij als een schilderachtig element in het zonnige zomerlandschap met schaduwgevend geboomte en hengelaars.

Johan Christiaan Willem Safft
Amsterdam 1778 - 1850 Amsterdam

Schilder van landschappen, historie- en genrestukken, tevens etser en kaarttekenaar.
Leerling van P. Barbiers Pz.



90 Bos bij Zeist

Pen in bruin, gewassen met penseel in grijs; 263 x 230 mm. Verso: geannoteerd en gesigneerd met pen: *bij Zeist J.C.W. Safft delin*; links onder op de oude opzet geannoteerd in andere hand: *bij Zeijst*, rechts onder in een andere hand: *J.C.W. Safft, 1778 + 1849*.
Herkomst: Verzameling L.X. Lannoy; Kunsthandel H. Marcus, Amsterdam (1976). Inv.nr.: A 1159.

De voorstelling geeft een blik op de kruising van twee zandpaden in de bossen van de Utrechtse heuvelrug. In de stilte van het beschutte landschap loopt een houthakker, vergezeld door zijn hond.

De tekening is een voorbeeld van het werk van een bescheiden tekenaar, die het landschap al met het oog van een negentiende-eeuws mens beschouwt. De wijze waarop verschillende soorten bomen worden afgebeeld, getuigt van een grote kennis en een nauwkeurige observatie van de natuur. De gevoelige benadering in die tijd kwam door de groeiende liefde voor de natuur.

Cornelis Saftleven

Gorkum 1607 - 1681 Rotterdam

Schilder, tekenaar en etser; leerling van zijn vader Herman Saftleven de Oude. Voornamelijk werkzaam te Rotterdam. Het feit dat hij met Rubens heeft samengewerkt maakt het aannemelijk dat hij enige tijd in Antwerpen verbleef. Invloeden van A. Brouwer en van D. Teniers de Jonge zijn duidelijk waarneembaar. In 1634 werkte Saftleven te Utrecht. L. de Jonge was zijn leerling.



91 Reiziger te paard

Zwart krijt, gewassen met penseel in grijs; 203 x 160 mm. Rechts onder gemonogrammeerd: CS. Herkomst: Verzameling A.W.M. Mensing; veiling F. Muller, Amsterdam (1937, Cat.nr.636); Antiquariaat Pfann, Amsterdam (1955). Inv.nr.: A 1210.

Cornelis Saftleven was een geestig en veelzijdig schilder en tekenaar. Zijn werk is rijk aan mythologische, bijbelse en allegorische voorstellingen; hij heeft echter ook veel portretten, landschappen, afbeeldingen van dieren, die soms allegorisch bedoeld zijn en eenvoudige scènes, die heel waarheidsgetrouw aandoen, gemaakt. Tot deze laatste behoort de tekening die voor ons ligt. Er is een tegenstelling tussen de ruiter met zijn hond, die ons tegemoet komt en de man, op de rug gezien, die naar de horizon loopt. De tekenstijl is kenmerkend voor de latere periode van de kunstenaar. Dit wordt duidelijk door de vergelijking met de gemonogrammeerde en uit 1684 daterende tekening uit Rotterdam (Museum Boymans-van Beuningen, Bernt II, nr.23, afb.520). Een gelijksoortige tekening bevindt zich in het Kupferstichkabinett te Berlijn (als inv.nr. 2891 afgebeeld in Bock-Rosenberg, p.190). Hetzelfde type hondje komt voor in een tekening in de Hamburgse Kunsthalle (inv.nr.22475; Bernt II, afb.519).

Herman Saftleven de Jonge

Rotterdam 1609 - 1685 Utrecht

Schilder, tekenaar en etser, voornamelijk van landschappen. Waarschijnlijk leerling van zijn vader en zijn oudere broer Cornelis. Sinds 1632 werkzaam te Utrecht, waar hij lid werd van het Gilde. Hij maakte veel topografische tekeningen van deze stad; in 1648 een groot stadspanorama en na de orkaan van 1674 de ruïnes van de Dom en de St. Pieterskerk. Dit schijnen alle opdrachten geweest te zijn. Saftleven maakte verschillende reizen langs de Moezel en de Rijn en woonde omstreeks 1667 te Eberfeld. Zijn stijl sloot zich aanvankelijk aan bij die van J. van Goyen, A. van Everdingen en P. Molijn; later bij die van R. Roghman en A. Waterloo. Ook werd hij beïnvloed door J. Brueghel. W. van Bommel was zijn leerling.



92 Bosrand bij Doorn (Herder met schapen tussen het geboomte)

Zwart krijt, gewassen met penseel in geel-bruin en grijs, bruinig papier; 400 x 297 mm. Links onder gemonogrammeerd: *H.S.*; midden boven geannoteerd met pen: *bij Doorn*.

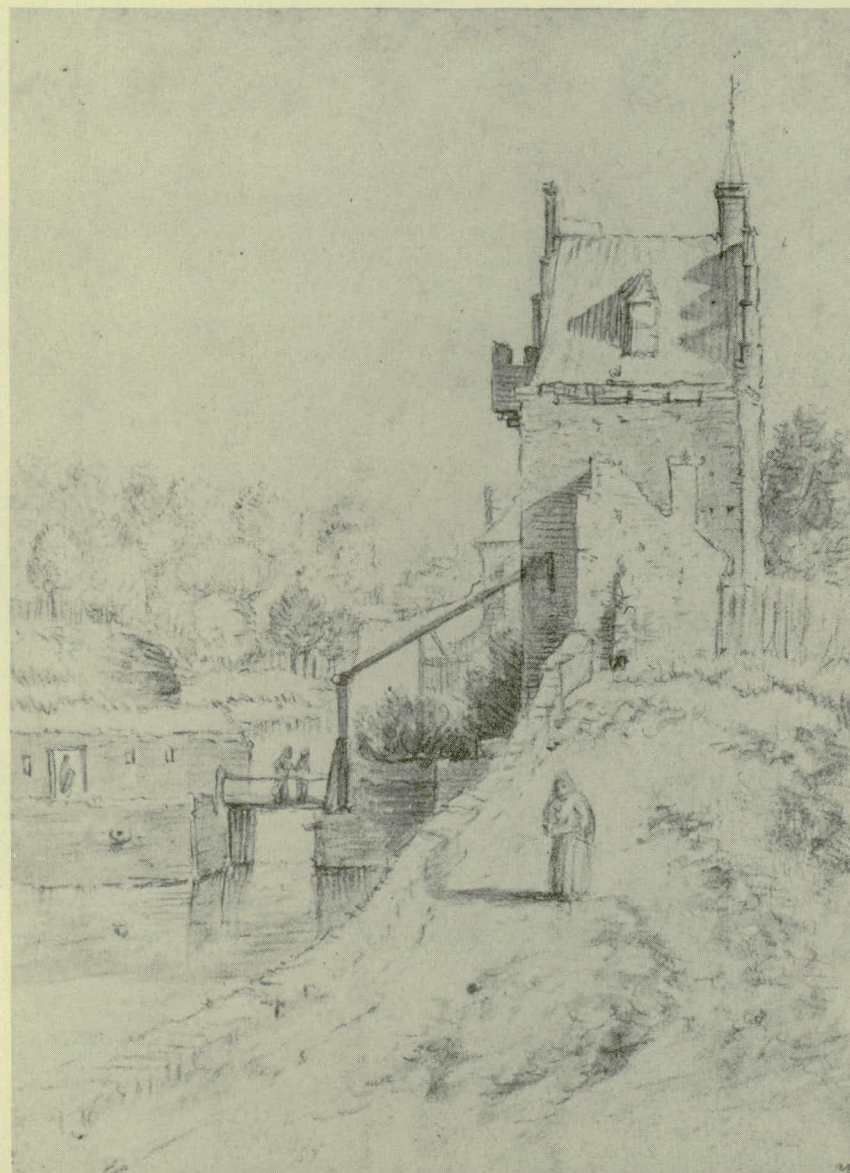
Herkomst: Antiquariaat H. Marcus, Amsterdam/Düsseldorf (1955). Inv.nr.: A 595.

Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.91; Utrecht 1959-1960, nr.53; Laren 1963; Nijmegen 1965, nr.21; Leeuwarden 1966, nr.15; Bonn 1968, nr.118.

Herman Saftleven heeft verschillende invloeden ondergaan, wat vooral te zien is in zijn schilderijen. In zijn tekeningen is hij origineler en spontaner. Hierin beeldt hij

vooral het noordelijke landschap uit, terwijl in zijn schilderijen vaak landschapmotieven voorkomen, die overgenomen zijn van de Italianisanten. Tot zijn beste werken moeten tekeningen gerekend worden met rijk geboomte.

De voor ons liggende tekening stelt een Hollands landschap voor met krachtig geschetste bomen. De compositie ervan wordt bijna herhaald in Saftleven's ets 'Bos met twee jagers', gemonogrammeerd en gedateerd 1644 (Utrecht, Centraal Museum, inv. nr.7482, cat.1952, p.322, nr.978; Bartsch I, p.255, nr.27). De ets is kleiner dan de tekening en heeft dezelfde diagonale opbouw van links onder naar rechts boven. De bomen op de ets hebben een ander soort gebladerte dan die in de tekening. De datum 1644 zou ook een aanwijzing kunnen zijn voor de datering van de tekening.



93 Wittevrouwenpoort in Utrecht

Zwart krijt, gewassen met penseel in geel-bruin; 206 x 155 mm; rechts onder: fragment van een signatuur.

Herkomst: Particuliere verzameling, Amsterdam (1968). Inv.nr.: A 1290.

De hier getoonde tekening kan een voorstudie geweest zijn voor een ets uit 1646 (Bartsch I, nr.29; Nieuwstraten p.114, afb.44). Zowel de tekening als de ets geven de oorspronkelijk Middeleeuwse Utrechtse Wittevrouwenpoort weer, die in 1648-1649 vervangen werd door een nieuwe. Het oude poortgebouw maakte deel uit van de oude omwalling aan de oostkant van de stad; het bestond uit een binnenpoort en een kleinere buitenpoort, die ter versterking als een eilandje in de stadsgracht stond. Op de ets zijn beide poorten afgebeeld, terwijl de tekening alleen de hogere binnenpoort laat zien.

Er bestaat een tekening uit 1600, toegeschreven aan Abraham Bloemaert (Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst, dc 9,1) die eveneens de Wittevrouwenpoort tot onderwerp heeft. Bij vergelijking blijkt dat op de tekening van Saftleven de binnenpoort hoger is en dat er een trapgevel en een torentje aan zijn toegevoegd.

Het is vermoedelijk naar de bovengenoemde ets van Saftleven dat W. van Drielenburgh een schilderij gemaakt heeft met hetzelfde onderwerp (Nieuwstraten p.114; Utrecht, Centraal Museum, inv.nr.2531). Wellicht is de Wittevrouwenpoort in de 18de eeuw ook aan de hand van Saftleven's ets weergegeven in een ets van Abraham Rademaker (Kabinet van Oudheden, p.89).

Een variant of copie van onze tekening is verschenen op de veiling van het Antiquariaat A.J. van Huffel te Utrecht in juni 1942 (veiling catalogus p.9, nr.113, afb.pl.XIII).



94 De Rijn bij Oberwesel

Zwart krijt, gewassen met penseel in bruin; 197 x 249 mm. Verso: geannoteerd in potlood: *bij over Wesel Gaub Paltz*.

Herkomst: Particuliere verzameling, Amsterdam (1977). Inv.nr.: A 1602.

Herman Saftleven heeft hier het Rijndal tussen Mainz en Koblenz getekend, vanaf de linkeroever (stroomopwaarts) van de rivier. Rechts op de voorgrond is de toren van de gotische parochiekerk St. Martin van de stad Oberwesel afgebeeld en de zogenaamde Wernerkapel van diezelfde kerk, die rond 1300 op de stadswal opgetrokken werd. Rechtsboven ligt op een hoge rots de ruïne van Schönburg, een Middeleeuwse burcht die in de 17de eeuw een bouwval is geworden, maar tegenwoordig, na restauratie, weer in een goede toestand verkeert. Links op de achtergrond is aan de rechteroever van de rivier het stadje Kaub (vroeger ook Caub of Gaub geheten) te zien. Daarboven staat, weer op een steile rots, de Middeleeuwse burcht Gutenfels, die pas in het begin van de 19de eeuw verwoest en in 1886 herbouwd werd. Op een rotsig eilandje in de Rijn, vlak bij Kaub, valt het fraaie gebouw van de zogenaamde Pfalz uit de eerste helft van de 14de eeuw op, dat vroeger als keurvorstelijke tolburcht diende. Saftleven hield zich in de voorstelling volkomen aan de werkelijkheid. De vorm van de heuvels en hun onderlinge verhoudingen zijn eveneens precies weergegeven. Soortgelijke tekeningen van de Rijnstreek door Saftleven vindt men in grote getalen in de Atlas Blaeu-van der Hem (Wenen, Oesterreichische National Bibliothek, Band XXX/XXXI).

Andreas Schelfhout

Den Haag 1787 - 1870 Den Haag

Landschapschilder en tekenaar; leerde de techniek bij de decoratieschilder J. Breckenheimer en was tot zijn 24ste jaar werkzaam in de lijstenmakerszaak van zijn vader. In 1815 werd Schelfhout voor het eerst opgemerkt. Reisde onder andere naar Frankrijk en Engeland en was lid van 'Pulchri Studio' te Den Haag. Vooral zijn winterlandschappen waren zeer geliefd; verder schilderde hij strand- en zeegezichten, aquarelleerde, etste en lithografeerde. Onder zijn talrijke leerlingen bevonden zich J.B. Jongkind, H.J. Weissenbruch, W.J.J. Nuyten en Ch. Leickert.



95* De Westpoort te Rhenen; van de buitenzijde

Penseel en O.I. inkt over schets in zwart krijt; 290 x 319 mm. Op de keerzijde geannoteerd in de hand van de kunstenaar: *De Westpoort te Rhenen A Schelfhout*.
 Herkomst: Kunsthandel C. Deirkauf, Utrecht (1959). Inv.nr.: A 959.
 Tentoonstellingen: Zeist 1960, nr.54; Amsterdam 1975-1976, nr.110.

Het gezicht op de Westpoort te Rhenen, dat door het eigenhandig opschrift van de kunstenaar gedocumenteerd is, vormt een vrijwel uniek document voor de toestand van deze oude stadspoort vóór de veertiger jaren van de 19de eeuw. In deze periode onderging de Westpoort hetzelfde lot als de Rijn- en Bergpoort (cf. G.C. Haakman, *Rhenen en omstreken*, Amersfoort 1847, pp.64 ss.): de laatste resten van de in de 18de eeuw gerestaureerde stadspoorten (bij de Westpoort gaf een cartouche aan de binnenzijde het jaartal 1752 aan) werden opgeofferd ten gunste van 'barrières', ijzeren hekken tussen twee opgemetselde pilaren. De vergelijking met een tekening van Abraham Verwer (afb. Heemschut 1941, p.136) toont dat de 18de-eeuwse restauratie slechts weinig van de oude dubbele stadspoort die Rembrandt getekend heeft (Teylersmuseum; O. Benesch, *The Drawings of Rembrandt*, cat.826) eerbiedigde: een opstand met cartouche en twee wapendragende leeuwjes op sokkels sloot de eenvoudige doorgang van boven af.

Dezelfde poort verschijnt op een litho van B.C. Koekkoek in de reeks: 'Vues pittoresques du Royaume des Pays-Bas'. Ze wordt daar meer uit de verte gezien, en zonder

architectonische details. Het is waarschijnlijk dat deze litho gevolgd is naar een zinco-grafie met de drie Rhenense stadspoorten (Dr.Mr. S. Muller, *Catalogus van de topografische atlas der Provincie Utrecht*, Utrecht 1914, nr.434).



96 Rotsachtige kust met een kerk

Aquarel, bruinig papier; 128 x 198 mm. Links onder gesigneerd met pen: *A. Schelfhout fec.*
 Herkomst: Particuliere verzameling, Amsterdam (1957). Inv.nr.: A 954.
 Tentoonstellingen: Zeist 1960, nr.55.

De aquarel geeft waarschijnlijk dezelfde kust weer als de tekening nr.A 765 uit deze verzameling (tentoonstellingen Arnhem 1958, nr.103; Utrecht 1959-1960, nr.56; Zeist 1960, nr.56; Amsterdam 1975-1976, nr.109). De kust is hier echter afgebeeld vanuit een ander standpunt. Onze compositie is spiegelbeeldig opgezet, de zee is rustiger, het schip bij de kust ligt vast op één plaats, terwijl in de andere tekening het schip beweegt. De aquarel, die we hier zien, is kleiner, compacter en heeft een definitiever karakter. De tekening A 765 is eerder schetsmatig, ze doet aan als een studie. In verband met deze laatstgenoemde tekening, die een getekende en een geschilderde variant heeft, wordt een lithografie uit de omgeving van Dieppe door Eugène Isabey als eventueel voorbeeld genoemd (Cat. Amsterdam 1975-1976, nr.109 op p.67). Misschien dienden ook lithografische of in staal gegraveerde gezichten uit Normandië als voorbeeld voor de aquarel.

Het lijkt ons echter waarschijnlijker dat Schelfhout naar de schetsen van zijn Franse reis heeft gewerkt.

Johannes Christiaan Schotel

Dordrecht 1787 - 1838 Dordrecht

Schilder en tekenaar van zee- en riviergezichten; leerling van A. Meulemans en M. Schouman. Werkte in Oostindische inkt, aquarelleerde en lithografeerde. In 1837-1838 reisde hij naar Frankrijk en België. Schotel behoorde tot de meest vooraanstaande zeeschilders van zijn tijd. Was lid van het genootschap 'Pictura' in Dordrecht. Zijn zoon Petrus Johannes was één van zijn leerlingen en werkte in zijn trant.

en schilderen had gewijd, voor elke tekening 'slechts ééne luchtig uitgevoerde schets' maakte, maar 'voor ééne schilderij vervaardigde hij er doorgaans drie of vier: hetzelfde thema, maar altijd gevarieerd' (G.D.J. Schotel, *Leven van den zeeschilder J.C. Schotel*, Haarlem 1840, p.24). Twee van dergelijke tekeningen, die voorbereidende studies voor schilderijen zijn, worden bewaard in het Teylersmuseum te Haarlem, waar zich ook de corresponderende schilderijen bevinden. In de verzameling van koning Willem II waren 22 'cartons superbes', met O.I.inkt getekend, die op 12 augustus 1850 te Amsterdam werden geveild.



97* Schepen op zee

Potlood, pen en penseel met Oostindische inkt; 479 x 639 mm. Gesigneerd links onderaan: *J.C. Schotel*.

Herkomst: Kunsthandel B. Bakker, Amsterdam (1958). Inv.nr.A 837.

Tentoonstellingen: Utrecht 1960, nr.58; Nijmegen 1965, nr.91; Leeuwarden 1966, nr.101; Bonn 1968, nr.121 (met afb.); Rheydt 1971, nr.69; Amsterdam 1975-1976, nr.112.

De tekening is een voltooid kunstwerk, terwijl de andere tekening van Schotel in deze verzameling (cat. Amsterdam 1975-1976, nr.113) een echte compositiestudie is. Schotel's zoon vertelt, dat zijn vader, toen hij zich eenmaal geheel aan het tekenen

Bruno van Straaten, toegeschreven

Utrecht 1786 - 1870 Utrecht

Schilder, tekenaar en lithograaf; leerling van J. Kobell (II). Vervaardigde landschappen en stadsgezichten. Hij was tekenleraar te Utrecht en directeur van het 'Genootschap Kunstliefde' aldaar van 1822 tot 1849.

98 Gezicht op de Oude Gracht in Utrecht

Pen in zwart en aquarel over schets in potlood: 272 x 422 mm. Rechts onderaan geannoteerd in pen: vt: Gek Kl: Utr:.

Herkomst: Verzameling P. Valkema Blouw, Amsterdam (1969). Inv.nr.: A 1486.

De gedeeltelijk schetsmatig gebleven tekening geeft de bocht van de Oude Gracht bij het Stadhuis weer, zonder het Stadhuis te laten zien. De tekenaar stond aan het begin

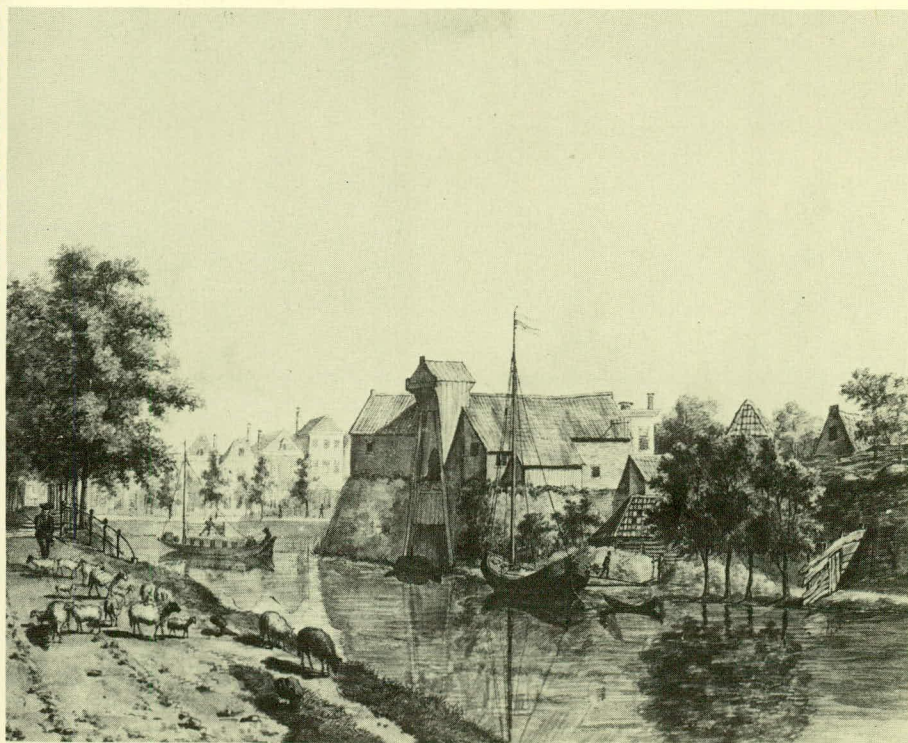


van de Weerdzijde van de gracht, op de plaats waar zich tegenwoordig de Openbare Bibliotheek bevindt. Rechts is de Stadhuisbrug, voor hem loopt de noordoostzijde van de gracht naar de Ganzenmarkt met het huis Keizerrijk en de Stadskraan. De voorgestelde situatie kan 1830 gedateerd worden. De gebouwen van het Barbara- en Laurensghasthuis, gesticht in 1359 door bakker Ghisebert Weddeloop, in het midden van de tekening, hebben hier nog Middeleeuwse voorgevels. Tien jaar later, in 1840, werd het Gasthuis door P. Adams tot Nederlands eerste warenhuis, de Winkel van Sinkel, verbouwd. Het heeft een classicistische façade met reusachtige gietijzeren karyatiden gekregen. Later is het gebouw in gebruik genomen als bank.

Johannes van Straaten, toegeschreven

Utrecht 1781 - 1858 Amsterdam

Bouwmeester, schrijver, tekenaar en etser. Woonde en werkte in Utrecht; tussen 1806 en 1810 in Haarlem, en vanaf omstreeks 1813 te Amsterdam. Sinds 1826 was hij lid van de Koninklijke Academie te Amsterdam.



99 Het bolwerk de Morgenster buiten de Weerdpoot in Utrecht

Pen in bruin en aquarel over schets in potlood; 233 x 299 mm. Op de oude opzet geannoteerd en gedateerd in potlood: *gezicht op het Bolwerk de Morgenster Buiten de Waardpoort in 't jaar 1830*. Herkomst: Veiling A.J. van Huffel, Utrecht (30 maart 1938, cat.nr.208); Antiquariaat A.J. van Huffel, Utrecht (1968). Inv.nr.: A 1398.

Het bolwerk de Morgenster is in de 16de eeuw gebouwd, tegelijk met drie andere stenen bolwerken, namelijk de Sterrenburg, de Manenburg en de Zonnenburg. Het waren de fraaiste en, technisch gezien, de meest volmaakte delen van de nieuwe fortificatie. Van deze vier is slechts de Manenburg tot op heden blijven staan. De Morgenster stond in het noordwesten van de oude stad op de zuidwesthoek van de Weerdsingel en de Oude Gracht — dichtbij de toegang naar de Vecht. Tien jaar nadat deze tekening zou zijn gemaakt, in 1840, is dit bolwerk afgebroken en werd plaats gemaakt voor de Keulse Kraan.

Op de tekening is de Morgenster vanuit het noordwesten, vanaf de overkant van de Weerdsingel, weergegeven. In de verte zijn de huizen aan de oostzijde van de Oude Gracht te zien. Een copie of variant van de tekening is in het bezit van de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht (Jaarboek Oud-Utrecht 1977, p.99, afb.4). In het Centraal Museum bevindt zich een schilderij door Bruno van Straaten (1786-1870), waarop het bolwerk de Morgenster, gezien vanuit het noorden, is afgebeeld. Daar ziet men links tegenover het bolwerk aan de andere kant van de Oude Gracht de Weerdpoot en in de verte de Domtoren (Utrecht, Centraal Museum, inv.nr.2907, Cat.1952, nr. 273).

De tekening stond in de veilingcatalogus van A.J. van Huffel als een 'zeer fraaie tekening' vermeld. Het heldere zomerlicht dat diepe schaduwen en glimmende weerspiegelingen in het water veroorzaakt, brengt in de voorstelling een warme en vrolijke sfeer.

Cornelis Thim, genaamd: Le Colonel Thim

Rotterdam 1755 - 1813 Utrecht

Schilder en tekenaar van zee- en riviergezichten. Van beroep zeeofficier. Autodidact.



100 Schepen op kalm water

Pen in bruin, gewassen met penseel in grijs; 220 x 310 mm. Verso: gesigneerd en gedateerd met pen: *Korn: Thim fecit 1805*.

Herkomst: Antiquariaat B. Israël, Arnhem (1958). Inv.nr.: A 966.
Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.115; Utrecht 1959-1960, nr.66.

De tekening is het werk van een amateur, die een speciale benadering van het traditionele motief van een zeegezicht heeft, omdat hij zeeman was. De wazige sfeer van de zee met daarboven het hoge firmament en het spel van het licht ziet hij heel helder en geeft het weer met wat naïeve, echter zuivere, middelen. De schepen met de zeelieden beschrijft hij zeer nauwkeurig tot in de meest minitieuze details, een onderwerp, waarvan hij zelf veel afweet.

Jacob van der Ulft

Gorkum 1627 - 1689 Noordwijk

Schilder, tekenaar en etser; vermoedelijk leerling van D. Govaertsz. Een groot aantal tekeningen 'Gezigten in Italië naar het leven geteekend door J. van der Ulft' doen aan een reis naar Italië denken, maar volgens Houbraken is hij daar nooit geweest en copieerde hij veelvuldig J. de Bisschop en andere kunstenaars. Van der Ulft vervaardigde landschappen, stadsgezichten en zeehavens, gestoffeerd met kleine figuren in de trant van S. della Bella. Tussen 1661 en 1679 was hij afwisselend schepen, burgemeester, ontvanger en weesvader van de stad Gouda.



101 Bij de stadspoort

Pen en penseel in bruin, gewassen in bruin; 155 x 200 mm. Op de oude opzet onder de tekening een opgeplakt stuk van de afgesneden bladrand met in pen geschreven nummer: *8A* en in pen waarschijnlijk met andere hand: *v.d. Ulft*.

Herkomst: Verzameling L. Houthakker, Amsterdam; Kunsthandel G. Meyer, Abbenbroek (2-2-1977). Inv.nr.: A 1592.

Jacob van der Ulft was een bekwaam tekenaar die in zijn, meestal met zon overgoten, landschappen en stadsgezichten van de sterke tegenstelling tussen licht en donker uitging. De donkere partijen in zijn tekeningen hebben een zekere doorzichtigheid behouden.

Aangezien Van der Ulft verschillende ambtelijke functies in het stadsbestuur van Gorkum bekleedde, is het waarschijnlijk dat hij nooit in de gelegenheid was naar Italië te gaan. Desondanks maken zijn voorstellingen met Italiaanse landschappen, antieke bouwvallen, Italiaanse stadsmarkten en pleinen en zeehavens een zeer natuurgetrou-

we indruk. De annotaties op de meeste van zijn bladen wekken de suggestie dat hij wel in Italië is geweest.

In de verzameling Fondation Custodia te Parijs bevindt zich een album met getekende gezichten op Rome en omgeving, waarvan een gedeelte 1675 is gedateerd (Wurzbach II, p.727 en Cat. Florence 1966, p.72, nr.49). Op de derde pagina van het album staat een opschrift met een andere hand: *'Gezigten naar het leven / in Italien / door van der Ulft / 58 stuks'*.

De voorstellingen in dit album zijn gecopieerd naar tekeningen van Jan de Bisschop die zich nu bevinden in de verzamelingen van de Prentenkabinetten te Amsterdam en Brussel en in de verzameling Fondation Custodia (cat. Florence 1966, p.20, nr.8). Jacob van der Ulft was kennelijk een bewonderaar van Jan de Bisschop en is na diens dood waarschijnlijk in bezit gekomen van een groot aantal tekeningen uit diens nalatenschap (Van Gelder, p.208). Het is nooit uitgesloten dat zijn tekeningen gecopieerd zijn naar Jan de Bisschop.

De voorstelling op deze tekening is moeilijk te identificeren. Het lijkt eerder een samenstelling van verschillende architectonische motieven dan een weergave van een bepaalde stad of een stadsdeel. Een tekening met soortgelijke, maar iets anders samengestelde architectonische motieven bevindt zich in het Kupferstichkabinett in Berlijn (inv.nr.5370) en is door Bock-Rosenberg (p.202) beschreven als *'Das Augustusforum mit Arco de' Pantani und (rechts) S. Basilio'*.



102* Landschap met trekschuit en gezicht op Den Haag.

Zwart krijt en vetkrijt; 245 x 429 mm. Op de passe-partout onder de tekening: *E. van de Velde / 1617*.

Herkomst: Verzameling van der Poest Clement, veiling Den Haag, Van Stockum, 2.VII.1963, nr. 60 (verworven 1964). Inv.nr.: A 1281.

Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.8 (met afb.); Leeuwarden 1966, nr.5; Parijs, *La vie en Hollande au XVIII^{ème} siècle*, 1967, nr.67; Bonn 1968, nr.139 (met afb.); Rheydt 1971, nr.78; Amsterdam 1975-1976, nr.125.

Esaias' vroegst gedateerde landschapets is van 1614 en zijn vroegst gedateerde tekeningen zijn van 1616. De tekening met de trekschuit werd waarschijnlijk gemaakt nadat de kunstenaar zich in 1618 in Den Haag had gevestigd. De St. Jacobskerk is gezien vanuit het zuidwesten, maar het is de vraag of de tekening een topografisch juiste situatie weergeeft of dat zij is samengesteld uit afzonderlijke motieven. Ook op een tekening in het Rijksprentenkabinet (inv.nr.A 95) is op de achtergrond dezelfde kerk weergegeven.

Het gebruik van vetkrijt is uitzonderlijk, meestal tekende Esaias met zwart krijt en penseel, als ook wel met de pen.

Esaias van de Velde

Amsterdam omstreeks 1591 - 1630 Den Haag

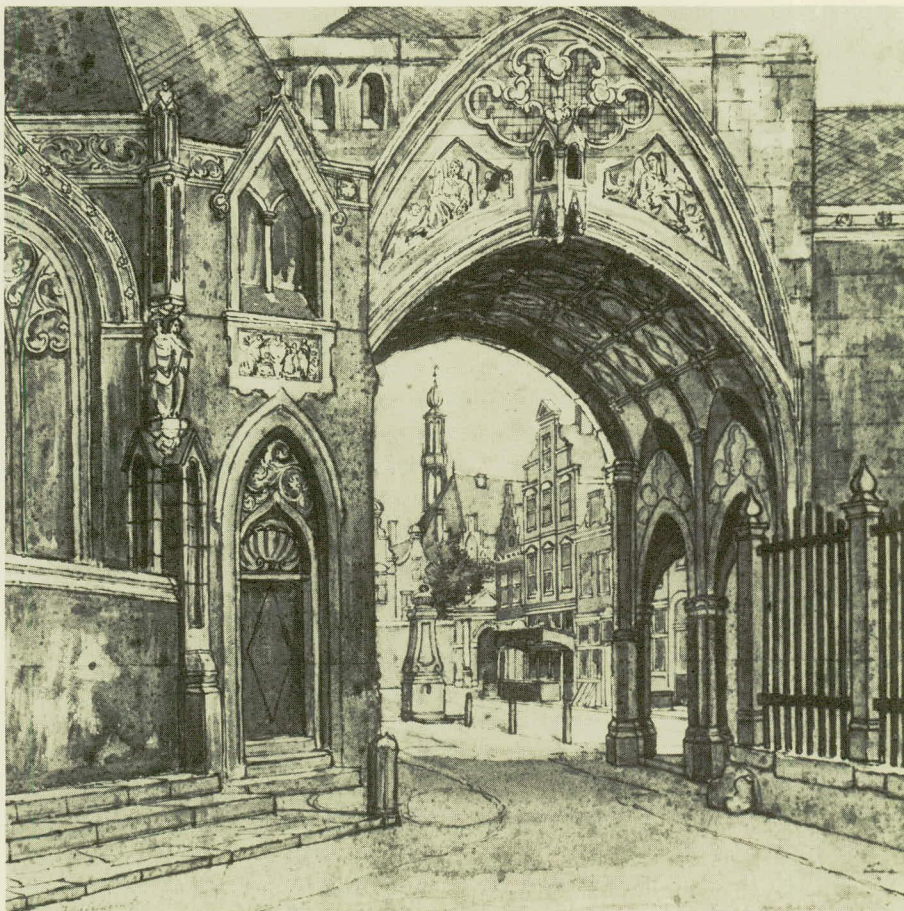
Landschap- en figuurschilder en tekenaar, zoon van de Antwerpse schilder Anthony van de Velde. Waarschijnlijk leerling van D. Vinckboons te Amsterdam. In 1612 trad hij tegelijk met W. Buytewech (wiens invloed hij onderging) en H. Seghers tot het Haarlemse Gilde toe. In 1618 vertrok hij naar Den Haag, waar J. van Goyen zijn belangrijkste leerling werd.

Van de Velde stoffeerde ook werk van anderen. Zijn tekeningen en etsen zijn van groot belang geweest voor de ontwikkeling van het landschap in de eerste decennia van de 17de eeuw.

Jan Hendrik Verheyen

Utrecht 1778 - 1846 Utrecht

Schilder van stadsgezichten, interieurs en portretten; leerling van de rijtuigdecorateur N. Osti te Utrecht. Lid van het 'Genootschap Kunstliefde' aldaar. Navolger van de 17de eeuwse schilders J. van der Heyden en J. Berkheyde.



103 Gezicht door een stadspoort Verso: Gezicht op een stadgracht

Pen en penseel in zwart en bruin, gewassen in bruin en grijs en aquarel; Verso: potlood; 371 x 289 mm. Links onder gesigneerd in pen: *J.H. Verheyen f.*; verso: in potlood: *J.H. Verheyen*.
Herkomst: Verzameling Dr. J. den Hartogh, Zeist (1962). Inv.nr.:A 1047.

Jan Verheyen legde zich in zijn beginperiode toe op het weergeven van de stadsgezichten van zijn geboortestad. In zijn verdere ontwikkeling ging hij steeds minder uit van de zichtbare werkelijkheid. Voorstellingen met enkele aan de werkelijkheid ontleende details, maar tot een onwaarschijnlijk gefantaseerd geheel van architectonische motieven verwerkt, gingen geleidelijk aan in zijn werk overheersen.

Een poort, waardoor men op een zonovergoten hoek van een oude stad kon kijken, werd een van zijn meest geliefde motieven.

Op deze tekening is een laatgotische poort te zien, die de toegang vormt naar een plein; het geheel doet denken aan een zuidnederlandse stad.

Typerend voor de tekeningen van Verheyen is de overdekte put, in het midden van het plein, zoals die in zuidelijke landstreken voorkomt.

In het Centraal Museum in Utrecht bevindt zich een schilderij door Verheyen uit 1819 met een eveneens gefantaseerd gezicht door een stadspoort; bedrijvige figuren echter verlevendigen daar de voorstelling (inv.nr.11235, Cat. Utrecht 1951-1961, nr. 102; de tekening die als voorstudie voor dit paneel diende, is afgebeeld door Van Lutterveld, p.37, afb.5).

Theodorus (Dirk) Verrijk

Haarlem 1734 - 1786 Den Haag

Voornamelijk topografisch tekenaar, ook is er geschilderd behang van hem bewaard in de pastorie te Groot Zundert. Hij tekende vooral in Holland en Brabant en maakte in 1767 een reis naar Parijs; het schetsboek, waarin hij onderweg tekende, bevindt zich in het Gemeente Museum te Arnhem. Verrijk copieerde ook bestaande topografische werken. K.F. Bendorp bracht enkele van zijn tekeningen in prent.



104 Herberg aan het water met stad in de verte

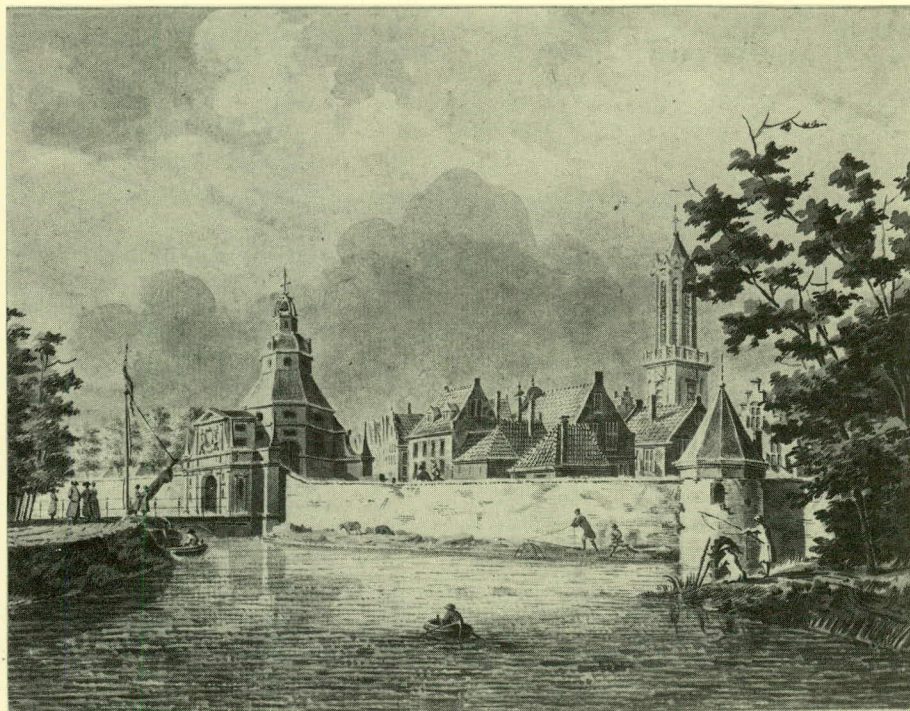
Pen in bruin en aquarel; 360 x 236 mm. Rechts onder het midden in de tekening (op het pad) gesigneerd: *T. Vereyk INV- et fecit*.

Herkomst: Particuliere verzameling, Amsterdam (1955). Inv.nr.: A 329.

Tentoonstellingen: Utrecht 1959-1960, nr.70.

Verrijck heeft veel gereisd in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden; in enkele honderden tekeningen heeft hij vastgelegd wat hij tijdens zijn tochten zag. Zijn zakelijk opgevatte en vrolijk aandoende tekeningen (vaak in kleur), met speelse en bedrijvige stoffage, berusten gedeeltelijk op de weergave van wat hij zag, gedeeltelijk op fantasie (Schulte, p.93-127). Van de riviergezichten in zijn werk is het moeilijker vast te stellen welke streek ze voorstellen dan van de dorpsgezichten, buitenplaatsen, kastelen, stadspoorten en bolwerken.

De voorstelling van de voor ons liggende tekening is waarschijnlijk samengesteld uit verschillende door de kunstenaar geziene en genoteerde motieven. De stad in het verschiep zou Amersfoort kunnen zijn. Het landschap, de kerk links op het middenplan, de herberg rechts op de voorgrond, evenals de schepen op het water en de kleding van de figuren doen Noord-Nederlands aan.



105 Wittevrouwenpoort buiten Utrecht, toegeschreven

Pen en penseel in zwart, gewassen in grijs, papier aan de linker zijde afgesneden; 173 x 234 mm.

Verso: geannoteerd in andere hand met potlood: *Wittevrouwenpoort buyten U*; watermerk: Ielie zonder wapen en letters.

Herkomst: Kunsthandel M. Israël, Amsterdam (1962). Inv.nr.: A 1035.

De Wittevrouwenpoort, zoals die hier op de tekening is weergegeven, is gebouwd tussen 1650 en 1653. Vermoedelijk was de Haagse architect Pieter Post de ontwerper van dit groots opgezette gebouw (Cuperus, p.110-116, Briët). De classicistische kenmerken zijn vooral duidelijk in de naar voren uitspringende middenpartijen aan de voor- en achterkant van de poort. Hij diende ter vervanging van de Middeleeuwse poort, die in 1648-1649 werd afgebroken. Toch is de vorm daarvan bekend, onder andere door een ets van H. Saftleven. De voorstudie van de oude Wittevrouwenpoort voor deze ets is opgenomen in deze catalogus (nr.93).

In 1858 werd de stad Utrecht gemoderniseerd; de poort werd gesloopt en op deze plek bevindt zich thans de Wittevrouwenbrug.

De poort op de tekening is vanuit het noordoosten over de Singelgracht heen weergegeven. Rechts erachter, boven de lage huizen, rijst de Domtoren op. Een soortgelijk gezicht op de Wittevrouwenpoort, getekend door P.J. van Liender, is in deze catalogus als nr.68 opgenomen.

In november 1972 verscheen bij Kunsthandel Nijstad in Amsterdam een andere tekening door D. Verrijck, waarop de poort ook afgebeeld stond van over de Singelgracht, maar nu vanuit het zuidoosten gezien (Cat. Collection of paintings and drawings, Amsterdam 1972, nr.91, afb.91, pen gewassen in grijs, gehooft in wit, 258 x 400 mm, gesigneerd links boven het water: *D. Verrijck*. Tegenwoordig is de tekening in het bezit van F.W. Knight te Voorburg).

Gezien de annotatie op de achterzijde, is de tekening bij de linkerrand afgesneden. De compositie van de tekening is door dit ingrijpen wat vervormd: de poort is meer links komen te staan en het beeld houdt plotseling op in het midden van een boomgroep.

Claes Jansz. Visscher

Amsterdam omstreeks 1587 - 1652 Amsterdam

Tekenaar en etser; begon zijn werkzaamheden met het maken van prenten naar werk van anderen, vooral van D. Vinckboons. Hij werd een belangrijk uitgever van prenten: landschappen, portretten en landkaarten. Bij deze laatsten zijn dikwijls de randversieringen (in de vorm van stadsgezichten bijvoorbeeld) van zijn hand. Verder tekende hij landschappen en dorpsgezichten.



106* De weg naar Sloten

Pen in bruin; 123 x 190 mm. Geannoteerd: *op de wegh nae Sloten, 1693 en overtoom*.
Herkomst: Kunsthandel H. Marcus, Amsterdam/Düsseldorf (1963). Inv.nr.: A 1198.
Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.7; Bonn 1968, nr.146; Rheydt 1971, nr.80; Amsterdam 1975-1976, nr.130.

Deze tekening werd gemaakt naar het noorden gezien in de richting van Amsterdam, waar de weg naar Sloten nog langs de Schinkel loopt, met in de verte de Overtoom. Ook andere dorpen om Amsterdam werden door Visscher getekend en in prent gebracht. De thans bekende gedateerde tekeningen van Cl. Jansz. Visscher zijn van 1607 en 1608 (Maria Simon, Claes Jansz. Visscher, diss., Freiburg i.Br., 1958, p.57), terwijl een groep andere door Simon omstreeks 1610 wordt gedateerd.

De datum 1639 op onze tekening is dus een uitzonderlijk gegeven en kan als uitgangspunt dienen voor een groep late tekeningen (bijvoorbeeld Simon nr.24, 45, 64 en een tekening in Kopenhagen, als E. v.d. Velde, met een ophaalbrug). In deze tekeningen zijn geen sporen meer van Vlaamse invloeden. De tekenstijl onderscheidt zich van de vroegere door een minder schetsmatige lijnvoering en een strakkere opbouw en vormgeving.

Simon de Vlieger

Rotterdam 1601 - 1653 Weesp

Schilder, tekenaar en etser; mogelijk leerling van W. van de Velde de Oude en J. Porcellis. Was werkzaam te Delft (lid van het Gilde in 1634), Amsterdam, Rotterdam en tenslotte Weesp. Hoewel De Vlieger hoofdzakelijk marineschilder was, schilderde hij ook portretten en genrestukken, tekende en etste landschappen (strandgezichten) en dieren en ontwierp kartons voor tapijten, orgelluiken en gebrandschilderde ramen. W. van de Velde de Jonge en J. van de Capelle waren zijn leerlingen.



107* Het Haagse Bos

Zwart krijt, pen, penseel met zwart en grijs, met wit gehoogd, op blauw papier; 436 x 589 mm.
Midden boven: *'t haachse bosch*; rechtsboven stuk ingezet blauw papier.
Herkomst: Collectie R. Ph. Goldschmidt, veiling Frankfurt a/M, 4/5.X.1917, nr.632; Kunsthandel B. Houthakker, Amsterdam (1967). Inv.nr.: A 1288.
Tentoonstellingen: Bonn 1968, nr.147 (met afb.); Rheydt 1971, nr.81; Amsterdam 1975-1976, nr.131.

De tekening, een van de monumentaalste die men van Van Vlieger kent, stond vroeger op naam van Anthonie Waterloo, maar werd door Beckerath en Hofstede de Groot aan De Vlieger toegeschreven. Zijn boslandschappen vertonen ook verwantschap met die van Roelant Roghman.

Het Haagse bos, ten noordoosten van Den Haag, is vooral in de 17de eeuw een trekpleister voor kunstenaars geweest. In deze collectie bevindt zich een tweede tekening van dit bos van de hand van Joris van der Haagen (Cat. Amsterdam 1975-1976, nr.51).

E.A. van der Voort

18de eeuw

Over zijn leven is niets bekend.



108 Den Hommel bij Utrecht

Pen en penseel in zwart en grijs, gewassen in grijs; 242 x 379 mm. Gesigneerd, gedateerd en geannoteerd in pen links en midden onderaan op de oude opzet: *E:A:V: D Voort fecit. 1787; Den Hommel. bij Utrecht.* Watermerk: lelie.

Herkomst: Particuliere verzameling, Amsterdam (1953). Inv.nr.: A 60.

Tentoonstellingen: Utrecht 1959-1960, nr.73.

Den Hommel, ook wel het Hommeltje genoemd, was een dorp met een brug en een herberg in een mooie streek aan de Leidse Rijn, zuidwestelijk van Utrecht. Het lag bij de zuidostrand van het landgoed Oog-in-Al (aangelegd door Everard Meyster in de

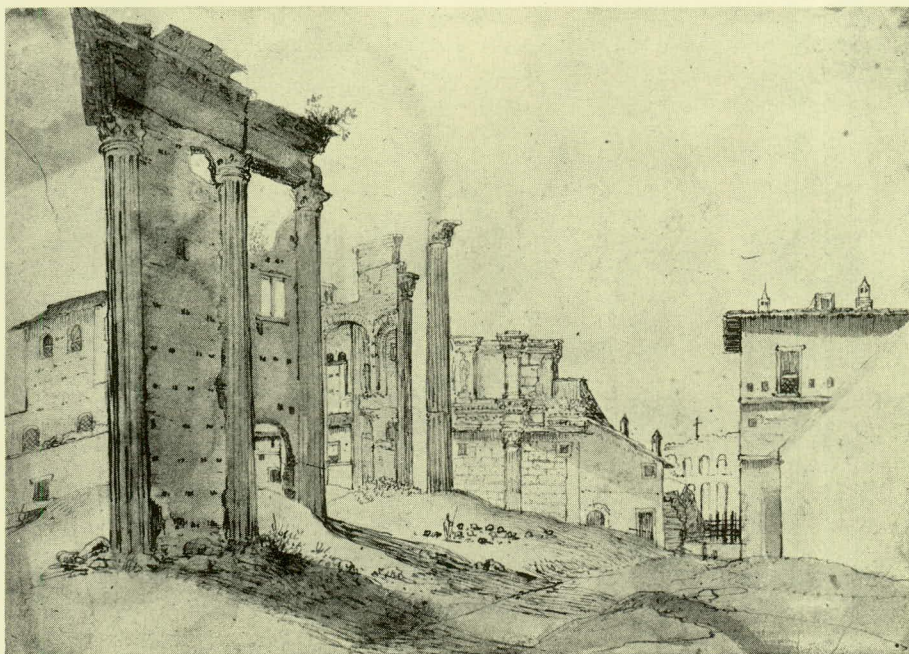
17de eeuw) en bij de zuidwestrand van het landgoed Welgelegen. In de 20ste eeuw werden beide landgoederen aangekocht door de gemeente Utrecht en veranderd in stadswijken. Op de plaats waar vroeger de herberg Den Hommel was, staat tegenwoordig een modern restaurant, dichtbij een overdekt- en openlucht zwembad, dat ook de naam Den Hommel heeft gekregen.

In de 18de eeuw werd het idyllische plaatsje door verschillende tekenaars en etsers weergegeven, onder andere in 1765-1769 door P.J. van Liender (Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst, F 7.31.1.).

Cornelis Hendricksz. Vroom, toegeschreven

Haarlem 1591-1592 - 1661 Haarlem

Landschapschilder en tekenaar; zoon en waarschijnlijk leerling van de zeeschilder Hendrick Cornelisz. Vroom. Volgens G. Keyes is hij vóór 1616 in Italië geweest. In 1621 wordt Vroom als schilder te Haarlem vermeld, in 1635 was hij lid van het Gilde aldaar. Bij zijn tijdgenoten stond Vroom in hoog aanzien. Hij schilderde veelal bosgezichten, die aanvankelijk invloeden van A. Elsheimer vertonen. Verder werd hij beïnvloed door het werk van P. Breughel, H. Goltzius en P. Bril. Hij was een belangrijk voorbeeld voor zijn leerling J. Ruisdael, maar op zijn latere werken heeft Ruisdael zelf veel invloed gehad.



109 Romeinse ruïnes met de gebouwen van het Forum van Nerva

Pen en penseel in bruin, gewassen in bruin, roze, oker en koraalrood; 202 x 298 mm.

Herkomst: Veiling Mak van Waay, Amsterdam (25 november 1971, nr.687(4) als Hollandse School van de 19de eeuw). Inv.nr.: A 1511.

Deze tekening, die als 'Hollandse School, 19de eeuw' werd aangekocht, is oorspronkelijk aan Willem II van Nieulandt toegeschreven. Op grond van vergelijkingen met tekeningen van Cornelis Vroom — aan wie G. Keyes zijn proefschrift wijdde — schrijft hij de tekening toe aan deze Haarlemse landschapschilder en -tekenaar.

Soortgelijke elementen als op deze voorstelling treft Keyes aan in de volgende tekeningen: 'Ruïnes van een vroeg gotische kerk' (Berlijn, Kupferstichkabinett, inv.nr.D2 n3, folio 14 van het eerste 'Romeinse Schetsboek', door Maarten van Heemskerck; Keyes, p.213, cat.nr.D6, afb.78); 'Het graf van Cecilia Metella op de Via Appia', (Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit; Keyes, p.221, cat.nr.D17, afb.79); 'Jagers in een heuvellandschap' (Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr.22:15;

Keyes, p.212, cat.nr.D3, afb.39); 'Bos- en veldpaadje' (Londen, Victoria & Albert Museum, inv.Dalton 977-1900; Keyes, p.224, cat.nr.D22, afb.39).

De tekeningen uit Berlijn en Leiden lijken op onze tekening, vooral in de bewerking van de architectuur, in de wijze waarop de vegetatie ten opzichte van de architectuur is afgebeeld, de arceringen en de uitwerking van licht en schaduw.

Het Amsterdamse en Londense blad bevatten ieder een zeer karakteristiek detail in de vorm van een kudde schapen. Zo'n kudde komt ook voor op het middenplan van onze compositie met het Forum van Nerva.

De voorstelling is niet 'naar het leven' getekend; de ruïnes — links op de voorgrond de tempel van Minerva en op het middenplan het gebouw 'Collonnacce' — zijn anders geplaatst dan in werkelijkheid in het oude Rome. Waarschijnlijk dienden tekeningen of prenten als voorbeeld voor deze compositie. Hiervan zijn de volgende tekeningen afgebeeld in 'Römische Veduten' door Egger: pl.40: Anonymus Escorialensis, vóór 1500, opgegeven als copie naar de originele tekening van Domenico Ghirlandaio (Escorial); pl.41: Maerten van Heemskerck, rond 1533-1534 (Berlijn, Kupferstichkabinett); pl.42: Jan Breughel (Chatsworth, Verzameling de Duke of Devonshire).

Bovendien komt het Forum van Nerva voor op een ets van Hiëronymus Cock uit de serie van voorstellingen van 25 Romeinse ruïnes. De serie is gedateerd 1551 (Hollstein IV, p.182-183, nrs.22-47).

De tempel van Minerva heeft paus Paulus V in 1611 laten afbreken; ook de Collonnacce is verdwenen.

Cornelis de Wael, toegeschreven

Antwerpen 1592 - 1667 Rome

Schilder, tekenaar, etser en kunsthandelaar; leerling van zijn vader Jan de Wael. Samen met zijn broer, de schilder Lucas de Wael, vertrok hij omstreeks 1611 naar Italië. Aanvankelijk woonde hij te Genua, later, tot zijn dood toe in Rome. Hij was bevriend met A. van Dijck en Rubens. De Wael schilderde voornamelijk gevechtstaferelen, op zee of met ruiters, straatscènes en bijeenkomsten met elegante figuren, meestal op klein formaat.



110 Studieblad met figuren

Zwart krijt en pen in bruin; 265 x 175 mm.

Herkomst: Verzameling Warwick; Kunsthandel G. Meyer, Abbenbroek (1976). Inv.nr.: A 1576.

Deze tekening is toegeschreven aan Cornelis de Wael. Op de schilderijen en tekeningen van deze kunstenaar staan veel mensen afgebeeld; ze maken een elegante, verfijnde en enigszins gemaniëerde indruk. Nederlandse volksfiguren komt men in zijn werk nauwelijks tegen. Bovendien wordt zijn oeuvre gekenmerkt door composities met een uitgesproken vertellend karakter. Hiertoe behoren de drieënvijftig tekeningen van zijn hand in een schetsboek (Londen, British Museum; Hind 1923, II, p. 151, pl.LXXVIII).

Dit blad met losse figuren en met kleine groepjes, vervaardigd in twee verschillende technieken, blijft enigszins een raadsel. De met zwart krijt getekende figuren bovenaan zijn net zo in composities van C. de Wael terug te vinden. De vlotte tekenstijl met de energieke arceringen, die de figuur met de twee handen beneden op het blad karakteriseert, wijst ook in die richting; dit is echter niet het geval met de andere typen, zoals de schaatser, de twee kinderen, de moeder met het kindje en de staande man achter haar.

Anthonie Waterloo

Rijssel 1610 - 1690 Utrecht

Landschaptekenaar, etser en schilder; waarschijnlijk autodidact. Over zijn leven is weinig bekend. Het wisselende karakter van de landschappen op zijn tekeningen doet een groot aantal reizen door onder andere Duitsland, Frankrijk en Italië vermoeden. Naast deze landschappen maakte hij veel topografische tekeningen van zijn geboortestreek en van de omgeving van Utrecht, Leeuwarden en Amsterdam. Waterloo schilderde weinig; op dit gebied is hij niet zo belangrijk.



111 Zuidelijk landschap met vesting

Zwart krijt, penseel, gewassen in grijs; 418 x 322 mm. Rechts onder gemonogrammeerd en gedateerd: *AW* (door elkaar) *i.f.60*. Watermerk: zotskap, lijkt op Churchill, nr.364 uit 1702. Herkomst: Kunsthandel B. Houthakker, Amsterdam (1962). Inv.nr.:A 1275. Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.22; Leeuwarden 1966, nr.17; Bonn 1968, nr.154.

Dit blad is een fraai voorbeeld van een landschapcompositie, die opgebouwd is uit compacte blokken en waarvan de boompartijen doorweven zijn met licht. De voorstelling lijkt op die in de tekening 'De brug te Francheville' uit een particuliere verzameling, die traditioneel wordt toegeschreven aan twee kunstenaars: Waterloo voor het landschap en Asselijn voor de figuren op de brug (Cat. Rotterdam, 1976-1977, p.93, nr.155, pl.59).



112 Berglandschap met rivier en dorp

Verso: Rivierdal in een berglandschap

Zwart krijt, penseel in grijs, gewassen in grijs en geelbruin, gehoogd in wit; 260 x 308 mm. Rechts onder gemonogrammeerd: *A.W.*

Herkomst: Kunsthandel Knuf, Amsterdam (1955). Inv.nr.:A 332.

Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.127; Utrecht 1959-1960, nr.75.

De meeste tekeningen van Waterloo waren kennelijk bedoeld als autonome kunstwerken, gereed voor de verkoop. Dit is ook het geval met onze tekening: de afgesloten compositie, de wijde, luchtige opbouw in de diepte, het licht en de schaduwnuanceringen, de karakteristiek van de bomen — bomen spelen een belangrijke rol in het werk van Waterloo — en de levendige stoffage dragen bij aan het schilderachtige totale effect.



113 Boslandschap, toegeschreven

Pen in zwart en bruin, gewassen in bruin, gehoogd in wit, aquarel; 163 x 213 mm.
Herkomst: Kunsthandel Wolvekamp, Utrecht (1959). Inv.nr.: A 568.

De tekening toont de buitengewoon ambachtelijke bekwaamheid van de kunstenaar: hij houdt namelijk de waterverf transparant in de schaduwpartijen om een indruk van diepte te wekken, terwijl hij deze in de lichte partijen met witte dekverf dempt. Op die manier bereikt hij in de lichte partijen een stralend effect. De tekening doet door haar technische verfijndheid zo modern aan, dat twijfels rijzen over de toeschrijving. Hierbij komt nog dat de aquareltechniek als uitzonderlijk beschouwd kan worden in het oeuvre van Waterloo.

In juni 1975 zijn er twee soortgelijke tekeningen verschenen op de kunstveiling bij Mak van Waay Amsterdam, (veilingcatalogus 246, p.39, nrs.114, 115, afb. op de kleurenfrontispice p.8 en 4). Eén tekening stelt een boslandschap voor en op de achterzijde is een schets hiervoor te zien met de datering: *jan. 1629*. De samenstellers van de catalogus vermoeden op grond van dit vermelde jaartal dat beide aquarellen in Waterloo's vroege periode ontstaan zijn. Beide tekeningen komen uit de verzameling William Pitcairn Knowles (L.2643) en werden al eerder geveild bij F. Muller te Amsterdam op 25 juni 1895 (nr.732).

Soortgelijke tekeningen, allen uit ongeveer dezelfde periode, verschenen verder in Londen bij Christie's (veiling van 30 maart 1976, cat.nrs.125 en 126) en in hetzelfde jaar bij Colnaghi aldaar op een tentoonstelling (Dutch and Flemish Drawings 16th-19th Century 1976, cat.nr.22 met een afbeelding). De samenstellers van de catalogus

van Colnaghi namen aan dat alle tot dusver op de markt verschenen tekeningen behoorden tot een serie die ofwel uit het reisschetsboek van Waterloo afkomstig was ofwel was ontstaan in opdracht van iemand, als souvenir aan verre landen. Onze tekening verschilt van deze groep door zijn afmetingen en het liggende formaat. Ook technisch schijnt ze niet helemaal in overeenstemming te zijn met de andere tekeningen.

Jan Baphst Weenix

Amsterdam 1621 - omstreeks 1660 Utrecht

Schilder, tekenaar en etser; leerling van J. Micker en A. Bloemaert te Utrecht en van N. Moeyaert te Amsterdam. Trouwde in 1638 de dochter van G.C. d'Hondecoeter en vertrok in 1642 via Parijs naar Italië. Van 1643-1647 verbleef hij in Rome, waar hij J. Asselijn, N. van Berchem en K. Dujardin ontmoette en opdrachten uitvoerde voor kardinaal G.B. Panfili (de latere Paus Innoncentius X). Zijn bentnaam was 'Ratel'. Na zijn terugkeer eerst woonachtig te Amsterdam; in 1649 hoorde hij echter, met C. van Poelenburgh, J. Both en W. de Heusch, tot de voormannen van het Utrechtse Gilde. Weenix schilderde voornamelijk Campagna-landschappen met rustieke stoffage en havengezichten met pseudo-klassieke architecturen. Zijn zoon Jan Weenix was zijn leerling.



114* Italiaans landschap met een ruïne van een poortgebouw

Rood krijt; 176 x 240 mm. Links beneden in 17de-eeuws handschrift met de pen: *d'oude Wenings*.
 Herkomst: Kunsthandel Boerner, Düsseldorf (1957). Inv.nr.: A 698.
 Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.128; Utrecht 1959-1960, nr.76; Nijmegen 1965, nr.33;
 Bonn 1968, nr.55; Amsterdam 1975-1976, nr.135.

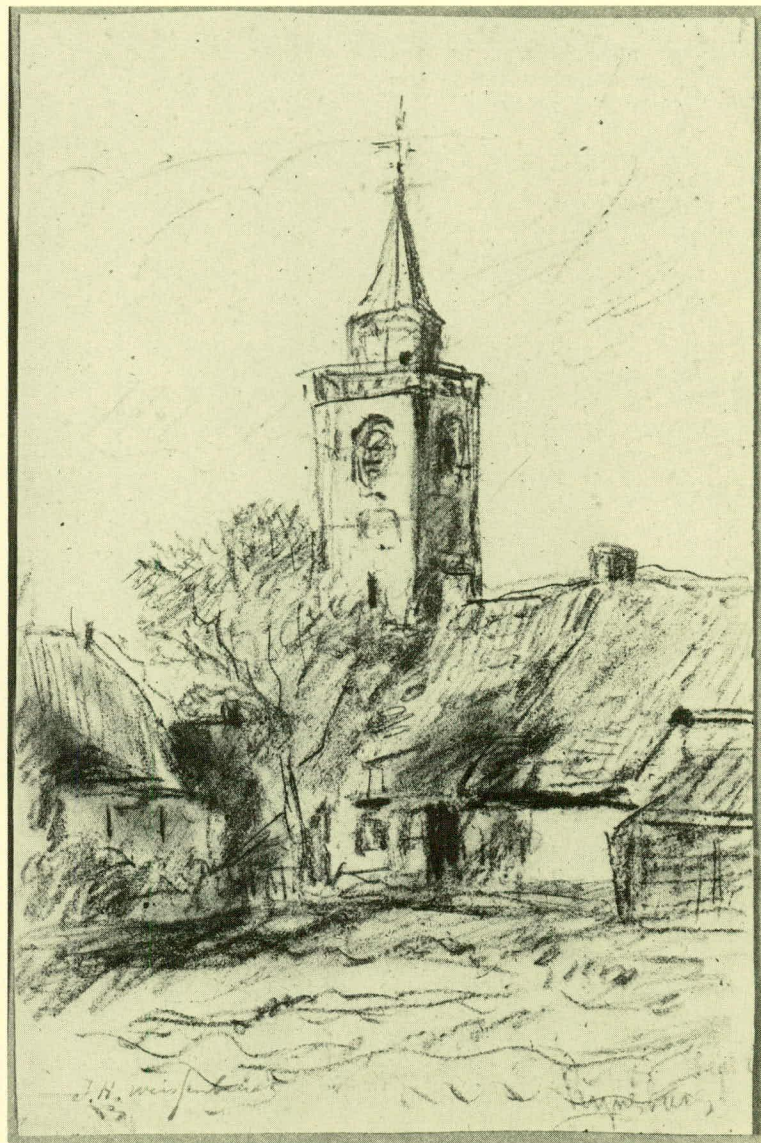
Weenix' landschaptekeningen, die hij zowel in zwart als in rood krijt uitvoerde, tonen vanaf de vroegst gedateerde (Albertina; Schönbrunner & Meder VIII: 1641) een sterke invloed van de zogenaamde 'Praerembrandtisten', Amsterdamse historie- en land-

schapschilders, die zowel in Holland als in Italië, de jongere generatie hebben beïnvloed. Zijn Amsterdamse leermeester Moeyaert behoorde ook tot die groep, evenals Jan Pynas. Zijn na zijn terugkeer in Holland getekende roodkrijtlandschappen, waarvan dit een karakteristiek en goed gedocumenteerd voorbeeld is, hebben een sterk persoonlijke factuur. Er is hier in de loofbehandeling verwantschap met Jan Asselijn, met wie hij samenwerkte in een schilderij (Akademie der bildenden Künste, Wenen; Steland-Stief no.217), dat vrij unaniem omstreeks 1650 wordt gedateerd.

Hendrik Johannes ('J.H.') Weissenbruch

Den Haag 1824 - 1903 Den Haag

Schilder, tekenaar, etser en lithograaf; leerling van J.J. Löw, aan de Haagse Academie van B.J. van Hove, en van A. Schelfhout. Jan Hendrik (zoals hij zich noemde), die aanvankelijk in de schaduw van zijn neef Jan stond, vormde zich als landschapsschilder door bestudering van 17de-eeuwse meesters en door diepgaand contact met de natuur. Zijn eerste schilderijen waren duingezichten, later werkte hij bij voorkeur in het waterland bij Noorden. Maakte op 78-jarige leeftijd zijn eerste buitenlandse reis naar Fontainebleau en Barbizon. Onder zijn leerlingen waren T.E.A. de Bock en zijn zoon Willem.



115 Kerk te Rijnsburg

Houtskool, bruin papier; 397 x 264 mm. Links onder gesigneerd met pen: *J.H. Weissenbruch*; rechts onder geannoteerd met krijt: *Rijnsburg sept.*

Herkomst: Verzameling D. Nijland, Amsterdam; veiling Mak van Waay, Amsterdam (mei 1973, Cat.216, cat.nr.760). Inv.nr.: A 1286.

Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.122 (als bruikleen).

Dezelfde kerk, die hier is afgebeeld, komt voor op de aquarel van P.C. La Fargue uit 1764 (nr.43 van deze catalogus). Weissenbruch heeft de kerk getekend vanuit de Valkenburgerweg, die vroeger 'Het Wissel' heette en waardoor de tram naar Katwijk reed. Na 1820 kreeg de kerk toren een andere spits; bij vergelijking met de aquarel uit 1764 is het verschil te zien.

De opvatting van het motief is bij Weissenbruch totaal anders dan bij La Fargue, die vooral naar topografische nauwkeurigheid streefde. Weissenbruch is als plein-airschilder van de Haagse School gegrepen door de effecten van de wisseling van licht en schaduw. Details ziet hij over het hoofd, het gaat bij hem om de sfeer van het totaal.

Nicolaas Wicart

Utrecht 1748 - 1815 Utrecht

Schilder en tekenaar van landschappen en riviergezichten. Over zijn leven is weinig bekend. Was acht jaar werkzaam als porseleinschilder voor de porseleinfabriek te Loosdrecht.



116 Dorp 't Goij bij Houten in de provincie Utrecht

Pen en penseel in grijs, aquarel; 250 x 360 mm. Verso: geannoteerd met pen: 't Dorp 't Goij; in een andere hand met potlood: Wicart.

Herkomst: Kunsthandel C. Boerner, Düsseldorf (1952). Inv.nr.: A 125.

Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.33; Utrecht 1959-1960, nr.77.

De tekening stelt een van de vele landschapgezichten voor die Nicolaas Wicart in de provincie Utrecht heeft gemaakt. Ze zijn allen zodanig aangepast aan een decoratief compositiepatroon, dat ze op elkaar lijken. De tekenaar koos meestal een plaats tegenover de eerste dorpsuizen aan een weg die naar het dorp leidde. Tussen het rijke geboomte en het struikgewas door zag hij dan boerderijen, schuren en kerktorens. De dorpsbewoners vormen een levendig element in zijn idyllische dorpsaferelen. Heel vaak ziet men op de voorgrond een waterplas met een bootje waarin zich hengelaars bevinden. Dit soort voorstellingen leenden zich goed voor het decoreren van porselein.

De tekening, waarin de kunstenaar geen topografische nauwkeurigheid beoogt, dateert uit het eind van de 18de of uit het begin van de 19de eeuw. In de eerste helft van de 18de eeuw werd het oude dorp 't Goij reeds door Jacob van Liender en Jan de Beyer weergegeven. Hun beider tekeningen dateren uit 1749 (J. v. Liender met een annotatie op de achterzijde: 't Gooy, een oud Dorp in de Provincie van Utrecht, nabij: Schalkwijk, Utrecht Rijksarchief; J. de Beyer met een annotatie: Het Dorp 't Goij: 3 August; 1749, Den Haag, Koninklijk Huisarchief, inv.nr.AT 179; Romers, p.52, nr. 410; de ets door H. Spilman naar deze tekening gemaakt bevindt zich in Utrecht, Rijksarchief).

Caspar van Wittel, genoemd Vanvitelli

Amersfoort 1653 - 1736 Rome

Schilder en tekenaar; leerling van M. Withoos. In 1672 vertrok hij naar Italië, waar hij zich in Rome bij A. Genoels aansloot. Hij werd Bentlid onder de naam 'Toorts' of 'Piktoorts'. Zijn vroegst bekende werk in Rome vormen de illustraties bij een boek door C. Meyer over de bevaarbaarheid van de Tiber. In 1686 werd hij lid van de 'Virtuosi al Pantheon'. Van Wittel vervaardigde voornamelijk topografisch nauwkeurige stadsgezichten waarin het Italiaanse landschap vaak een belangrijke rol speelt. Uit zijn stadsgezichten van onder andere Bologna, Florence en Venetië blijkt dat hij ook wel door Italië gereisd heeft. In 1700 riep de Hertog van Medina Coeli hem naar Napels. In 1711 werd hij lid van de 'Accademia di San Luca' te Rome.



117* Burcht aan een rivier in een bergachtig landschap

Verso: Gezicht op een stad in een berglandschap

Pen in bruin, met wit gehoogd en grijs gewassen op lichtblauw geaquarelleerd papier; 280 x 375 mm.

Herkomst: Kunsthandel C. Deirkauf, Utrecht (1962). Inv.nr.: A 1161.

Literatuur: Didier Bodart, Dessins de la collection Thomas Ashby à la Bibliothèque Vaticane, Vaticaanstad 1975, p.50, nr.146.

Tentoonstellingen: Amsterdam 1975-1976, nr.147.

De toeschrijving aan Van Wittel, die de tekening droeg, werd bevestigd door Dr. Didier Bodart. Dr. Bodart herkende in de tekening een navolging van een tekening van Grimaldi (thans in de Biblioteca Vaticana, coll. Ashby, cat.1975, nr.146, 191 x 262 mm) en in de tekening op de keerzijde eveneens een navolging van Grimaldi, maar met een meer persoonlijke weergave van de boomslog. De tekenstijl van de voorzijde is zeer verwant aan die van Abraham Genoels, bij wie Van Wittel zich in Rome allereerst aansloot. Een tweede navolging, in het Teylensmuseum (K.VIII. 23), die evenwel dichter bij het voorbeeld staat, werd door Dr. Bodart aan Genoels toegeschreven.

Pieter Christoffel Wonder

Utrecht 1780 - 1852 Amsterdam

Schilder, tekenaar en etser van portretten en genrestukken. Leerling van de Academie te Düsseldorf. Vanaf 1804 is Wonder werkzaam te Utrecht op een verblijf van 1823 tot 1831 in Londen na. Met J. Kobell behoorde hij tot de stichters van het 'Genootschap Kunstliefde' in 1807, waarvan beiden ook de eerste directeurs waren. Ook was Wonder lid van de Koninklijke Academie te Amsterdam. W.P. Hoevenaar en C. Kramm waren zijn leerlingen.



118 Studie van een zittende vrouw schuin van achteren gezien

Penseel, gewassen in bruin over schets in potlood: 242 x 194 mm. Verso: gemonogrammeerd in potlood: *P.C.W. ft.*

Herkomst: Particuliere verzameling, Dordrecht (1959). Inv.nr.: A 872.

Tentoonstellingen: Utrecht 1959-1960, nr.80; Zeist 1960, nr.75.

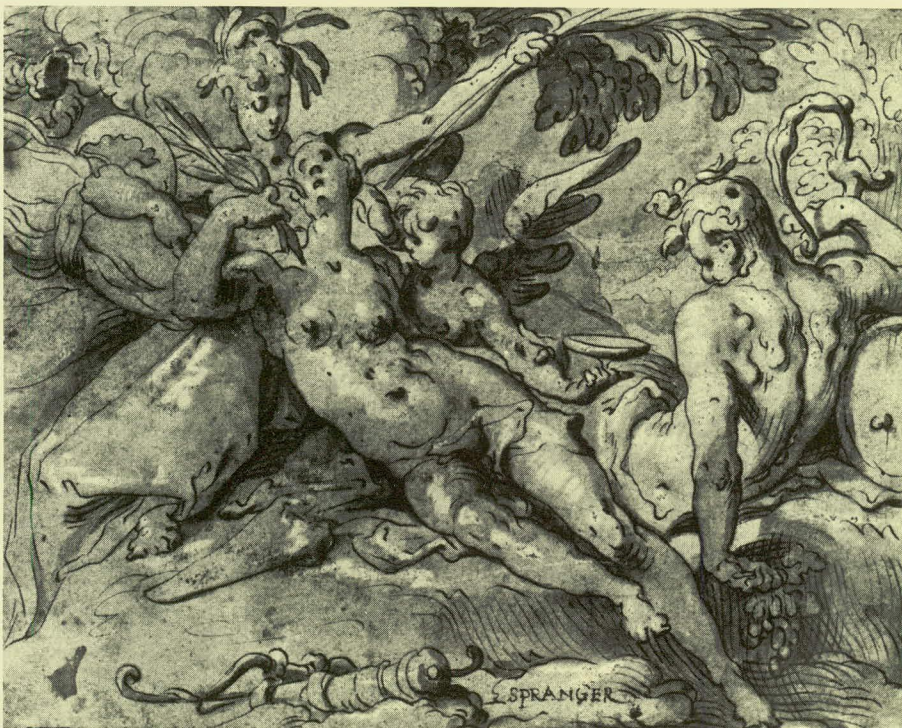
P.C. Wonder leefde in de bloeitijd van de academische schilder- en tekenkunst. De Düsseldorfse Academie, waarvan hij leerling is geweest, vormde een belangrijk centrum van dit academisme (zie voor 'academisme' de tekst bij nr.63 van deze catalogus). Tegenover de degelijke en traditionele opvattingen in sommige van zijn portretten en genretaferelen stond zijn gevoeligheid voor de charmante Biedermeiersfeer. Hierdoor onderscheidt zijn werk zich gunstig van andere academisten.

Dit is ook het geval met deze tekening. Met enkele penseelstreken weet de kunstenaar een levendig silhouet van een vrouw in Biedermeierkleding te treffen.

Joachim Wttewael

Utrecht 1566 - 1638 Utrecht

Schilder en tekenaar; leerling van zijn vader en van J. de Beer. Vertrok in 1586 voor vier jaar naar Italië en Frankrijk, waarna hij zich in Utrecht vestigde en in 1592 in het Gilde wordt vermeld. In 1596 maakte hij de ontwerpen voor twee glasramen in de St. Janskerk te Gouda. Wttewael werkte onder invloed van zijn stadgenoot, A. Bloemaert. In zijn hoofdzakelijk bijbelse en mythologische voorstellingen is hij een vertegenwoordiger van het late Utrechtse maniërisme.



119* Venus, Ceres en Bacchus ('Sine Cerere et Baccho friget Venus')

Pen en penseel in bruin, gehoogd met witte dekverf; 145 x 193 mm. Midden onderaan onjuiste inscriptie: *SPRANGER*.

Herkomst: Dr. J. Schouten, Delft; Kunsthandel C. Deirkauf, Utrecht (1963). Inv.nr.: A 947. Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.5; Bonn 1968, nr.164; Rheydt 1971, nr.89; Amsterdam 1975-1976, nr.149.

In een landschap bevinden zich Ceres, met een sikkels en een schoof, en Venus en Cupido met een schaal. Rechts zit Bacchus, steunend op een vat en een schenkan. Op de voorgrond liggen Cupido's boog en pijlenkoker. Het onderwerp komt uit Terentius' 'Eunuch', in de 'Uytlegghingh op den Metamorphosis' van Ovidius door Karel van Mander (1604), geciteerd: *Want Venus is coudt, wanneer zij/noch Liber (Bacchus) noch Ceres heeft by*. De tekening is een duidelijk voorbeeld van de maniëristische tekenstijl, zoals die onder invloed van Bartholomeus Spranger (zijn naam is ten onrechte op de tekening geschreven) aan het eind van de 16de eeuw in zwang was gekomen.

Thomas Wijck

Beverwijk 1616 - 1677 Haarlem

Schilder, tekenaar en etser; leermeester onbekend. Werd in 1642 lid van het Gilde te Haarlem, waar hij vermeld wordt in de jaren 1656 en 1660. Omstreeks 1660 verbleef hij enige tijd in Engeland, waar hij onder andere topografische schilderijen van Londen vervaardigde. Houbraken suggereert een verblijf in Italië ('teekeningen, door hemzelf in Italien naar 't leven afgeteekent'). Behalve uit Italiaanse landschappen bestaat zijn oeuvre uit interieurs (meest werkplaatsen van alchemisten), stadsgezichten en havengezichten. J. van Huchtenburg was zijn leerling.



120* Binnenplaats van een Romeins paleis

Penseel, bruin gewassen over potloodschets; 152 x 233 mm. Links gesigneerd: *T Wyck* (de letters T en W als monogram). Op de keerzijde in 17de-eeuws handschrift: *Tomas Wijck*.

Herkomst: Verzameling W.F. Piek, veiling Amsterdam 1.VII.1897, nr.283; veiling Mak van Waay, Amsterdam 23.XI.1971, nr.677. Inv.nr.: A 1510.

Tentoonstellingen: Amsterdam 1975-1976, nr.151.

Op de voorgrond onder een overwelfende boog een man met een beladen pakezel. De tekening is ontstaan als één in een reeks 'Romeinse' gezichten, waarvan het Rijksprentenkabinet er één van gelijke afmetingen bezit (A 1542), die afkomstig is uit de collectie Jacob de Vos. Al deze kleinere Romeinse gezichten hebben een liggend formaat. Ze kenmerken zich door de tegenstelling tussen donkere voorgrondspartijen en lichte achtergronden. Zij waren zeer geliefd bij de verzamelaars: Ploos van Amstel heeft er één waarop dezelfde pakezel als stoffage voorkomt, in prent gebracht (Ploos van Amstel 35). Josi, in zijn beschrijving van de prenttekeningen van 1821, vermeldt dat deze tekening een pendant had, en dat beide afkomstig waren uit de verzameling Métayer (Amsterdam 16.XII.1799). Hij vermeldt dat Wijck dit soort tekeningen ook maakte met penseel en O.I. inkt, maar toch de voorkeur gaf aan 'bistre'.

Na het tot stand komen van de catalogus hebben we gemeend enkele bloemen-, vruchten en dierentekeningen uit deze verzameling in de tentoonstelling op te nemen vanwege de grote liefde van de eigenaar voor deze onderwerpen.

Hieronder volgt een beknopte beschrijving van de toegevoegde tekeningen.

1 Bartholomeus Abrahamsz. Assteyn (1607-1669)

Rood/witte tulp genaamd Admiraal secretaris

Gouache; 283 x 192 mm; inv.nr.: A 986. Tentoonstellingen: Bonn 1968, nr.7; Rheydt 1971, nr.2; Amsterdam 1975-1976, nr.10.

2 Cornelis van Hardenbergh (1755-1843)

Schetsblad met drie papegaaien

Potlood en aquarel; 145 x 208 mm; inv.nr.: A 866. Tentoonstellingen: Utrecht 1959-1960, nr.28

3 Herman Henstenburgh (1667-1726)

Stilleven met vruchten

Gouache, perkament; 350 x 281 mm; inv.nr.: A 1560. Tentoonstellingen: Amsterdam 1975-1976, nr.54

4 Cornelis Johannes van Hulstijn (1812-na 1887)

Rups van de nonvlinder

Aquarel; 242 x 203 mm; inv.nr.:A 1311. Tentoonstellingen: Amsterdam 1975-1976, nr.58

5 Jan van Huysum (1686-1749)

Vaas met bloemen

Pen in bruin, gewassen met penseel in bruin en grijs over schets in zwart krijt; inv.nr.:A 1328. Tentoonstellingen: Bonn 1968, nr.64

6 Dirk van Lokhorst (1818-1893)

Dode spreeuw

O.l. inkt en aquarel, gehoogd in wit; 317 x 277 mm; inv.nr.:A 933

7 Hendrik Reekers (1815-1854)

Anemomen, Blauwe Druifjes, een Roos en Wikke

Aquarel; 340 x 260 mm; inv.nr.: A 126. Tentoonstellingen: Arnhem 1958, nr.87; Leeuwarden 1966, nr.38; Amsterdam 1975-1976, nr.101

8 Johannes Reekers (1790-1858)

Vruchten

Aquarel; 197 x 242 mm; inv.nr.:A 1155. Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.93; Bonn 1968, nr.112; Rheydt 1971, nr.62; Amsterdam 1975-1976, nr.102

9 Aert Schouman (1710-1792)

'Een tekexter levensgroot als een bonten 'exter' 1769

Aquarel; 204 x 251 mm; inv.nr.:A 1370

10 Aert Schouman (1710-1792)

Twee trompetvogels en een kapucijn-aap in een West-indisch landschap

Aquarel en enig goudverf; 285 x 365 mm; inv.nr.:A 794. Tentoonstellingen: Dordrecht 1960,

nr.95; Nijmegen 1965, nr.60; Leeuwarden 1966, nr.63; Bonn 1968, nr.123; Rheydt 1971, nr.70; Amsterdam 1975-1976, nr.115

11 Jan Jansz. van der Vinne (1734-1805)

Passiebloem

Aquarel; 428 x 277 mm; inv.nr.A 1611

12 Vincent Jansz. van der Vinne (1736-1811)

Claudius Civilis

Aquarel; 430 x 270 mm; inv.nr.A 1314

13 Alida Withoos (1660-na 1715)

Onbekende bloem

Gouache; 367 x 237 mm; inv.nr.: A 1294. Tentoonstellingen: Leeuwarden 1966, nr.65; Amsterdam 1975-1976, nr.144

14 Pieter Withoos (1654-1693)

Vlinders en insecten

Gouache; 242 x 352 mm; inv.nr.:A 1009. Tentoonstellingen: Nijmegen 1965, nr.47; Leeuwarden 1966, nr.80; Bonn, 1968, nr.163; Rheydt 1971, nr.88; Amsterdam 1975-1976, nr.146

Verder werd aan de tentoonstelling een tekening toegevoegd, die de verzamelaar, nadat de tekst van de catalogus gereed was, heeft aangekocht:

Willem I van Nieulandt

Antwerpen omstreeks 1580 — 1626 Rome

Ruïnes van Palatijn

Pen in bruin, gewassen in bruin; 213 x 324 mm.

Rechts onder gemonogrammeerd in pen: *WV* (ineen). Verso: geannoteerd in andere hand met zwart krijt: *guilelmo van nieulant*.

Herkomst: Kunsthandel B. Houthakker, Amsterdam (27-2-1978)

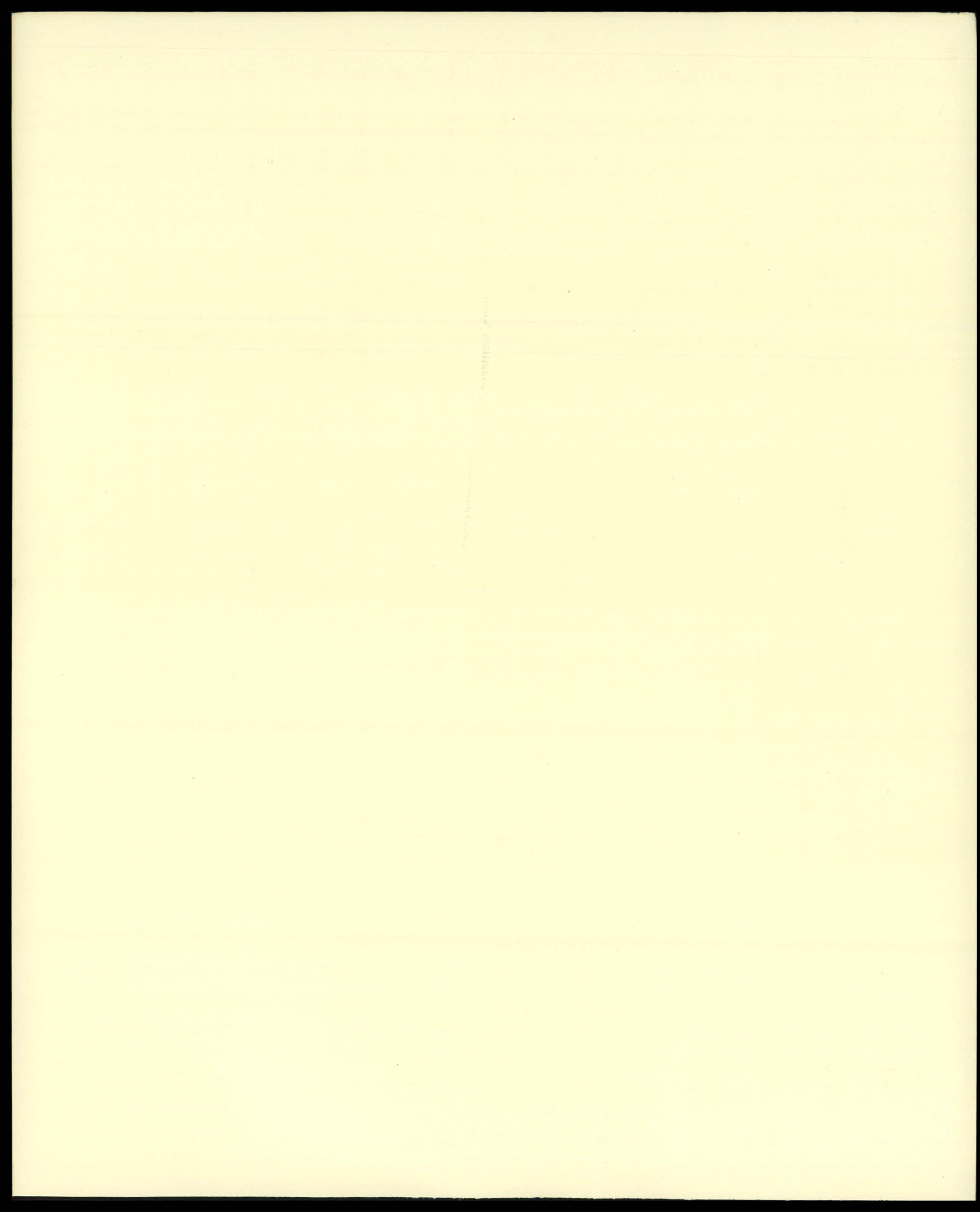
Tentoonstellingen: Master Drawings exhibited by Bernard Houthakker, Amsterdam 1973, cat.nr.28.

Literatuur

- Akerlaken-Brandt, van A.M. van Akerlaken-C.D.J. Brandt: Korte beschrijving van de Pieterskerk te Utrecht, Utrecht, 1948
- Bartsch I-XXI A. Bartsch: Le Peintre-Graveur, Wenen, 1802-1821
- Bauch K. Bauch: Beiträge zum Werk der Vorläufer Rembrandts III. Drei Gemälde des Jakob Pynas, Oud Holland LIII, 1936, p. 79-88
- Benesch O. Benesch: Die Zeichnungen der niederländischen Schulen des XV. und XVI. Jahrhunderts, Wien, 1928
- Bernt I-II W. Bernt: Die niederländischen Zeichner des 17. Jahrhunderts, München, 1957-1958
- Bernt, Painters I-III W. Bernt: The Netherlandish Painters of the Seventeenth Century, New York, 1970
- Bock-Rosenberg E. Bock-J. Rosenberg: Die Zeichnungen niederländischer Meister im Kupferstichkabinett zu Berlin, Berlin, 1930
- Briquet C.M. Briquet: Les Filigranes, dictionnaire historique des marques du papier, New York, 1966
- Broglie, de R. de Broglie: Chantilly, Paris, 1964
- Burke J.D. Burke: Jan Both Paintings, Drawings and Prints, proefschrift, New York en Londen, 1976
- Chiarini M. Chiarini: Ipotesi sugli inizi di Cornelis van Poelenburgh, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, 23, 1972, p. 203-212
- Churchill W.A. Churchill: Watermarks in paper, Amsterdam, 1935
- Dattenberg H. Dattenberg: Niederrheinaussichten holländischer Künstler des 17. Jahrhunderts, Düsseldorf, 1967
- Egger I-II H. Egger: Römische Veduten, Wenen, 1932
- Faggin G.T. Faggin: Per Paolo Bril, Paragone, 1965, p. 21-35
- Frimmel, von T. von Frimmel: Kleine Galeriestudien, neue Folge, Wenen, 1894
- Gelder, de J.J. de Gelder: Honderd tekeningen van oude meesters in het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden, Rotterdam, 1920
- Gelder, van J.G. van Gelder: Jan de Bisschop 1628-1671, Oud Holland LXXXVI, 1971, p. 201-288
- Giltay J. Giltay: Guiliam Du Bois als tekenaar, Oud Holland XCI, 1977, nr. 3, p. 144-163
- Gorissen F. Gorissen: Kalender für das Klever Land auf das Jahr 1965
- Hind I-IV A.M. Hind: Catalogue of Drawings by Dutch and Flemish Artists . . . in the British Museum, Londen, 1915-1931
- Hoffmann V. Hoffmann: Das Schloss von Ecouen, Berlin, 1970
- Hollstein I-XIX F.W.H. Hollstein: Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700, Amsterdam, 1947
- Houbraken I-III A. Houbraken: De Groote Schouburgh der Nederlantsche Konstschilders en Schilderessen, Amsterdam, 1718-1721
- Hülsen-Egger C. Hülsen-H. Egger: Die römischen Skizzenbücher von Maarten van Heemskerck, Wenen, 1913
- Jaarboek Oud-Utrecht Jaffé M. Jaffé: Van Dijcks Antwerp Sketchbook I, Londen, 1966
- Jeltes H.F.W. Jeltes: Gerard Bilders, Een schildersleven in het midden der 19de eeuw, 's-Gravenhage, 1947
- Kabinet van Oudheden Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Oudheden, door Matthaeus Brouërius van Nidek, R.G. en Isaak Le Long. En in 300 verscheide Printtafereelen vertoont door Abraham Rademaker, vijfde deel, Dordrecht, 1771
- Kamenskaja T. Kamenskaja: Unveröffentlichte Zeichnungen Abraham Bloemaerts in der Ermitage, Oud Holland LIV, 1937, p. 145-163.
- Keyes G. Keyes: Cornelis Vroom, Marine and landscape artist, proefschrift, Utrecht, 1975
- Knab E. Knab: De genio loci, Miscellanea J.Q. van Regteren Altena, Amsterdam, 1969, p. 133-137 en p. 326-332
- Knoef J. Knoef: D. Kerkhoff, Oud Holland LI, 1934, p. 24-28
- Knoef, Compositie-element J. Knoef: Een compositie-element in onze midden 19de eeuwse schilderkunst, Oud Holland LXVIII, 1953, p. 59-73
- Knoef, Maandblad J. Knoef: Landschaptekeningen van A.G. Bilders, Maandblad voor Beeldende Kunsten 15, 1938, p. 335-342
- L. F. Lugt: Marques de Collections (Dessins-Estamps), Amsterdam, 1921;
- L., suppl. supplément, Den Haag, 1956
- Lemonnier H. Lemonnier: La galerie de Psyché au château de Chantilly, Gazette des Beaux Arts, mei 1928, p. 257-267
- Loffelt A.C. Loffelt: Johannes Warnardus Bilders, Het Schildersboek, Elsevier, Amsterdam, zonder datum, p. 67-101
- Lugt, Louvre I-III F. Lugt: Musée du Louvre, Inventaire général des Dessins des Ecoles du Nord, Ecole hollandaise, Parijs, 1929-1933
- Lugt, 1950 F. Lugt: Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts, Paris, Inventaire général des Dessins des Ecoles du Nord, Ecole hollandaise, Parijs, 1950
- Luttervelt, van R. van Luttervelt: Willem Albertus Haanebrink, Oud Holland LXI, 1946, p. 196-204
- Luttervelt, van, Maandblad R. van Luttervelt: Jan Hendrik Verheyen, Maandblad voor Beeldende Kunst 23, 1947, p. 30-41
- Magne L. Magne: Décor de verre, Paris, 1913
- Marius G.H. Marius: De Hollandsche Schilderkunst in de negentiende eeuw, 's-Gravenhage 1920
- Nieuwstraten J. Nieuwstraten: De ontwikkeling van Herman Saftlevens kunst tot 1650, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 16, 1965, p. 81-117

Paradigmata	Paradigmata graphices variorum artificium per Joh. Episcopium. Hagae Cornitum, 1ste uitgave door Jan de Bisschop, Den Haag, 1671, 102 platen	Tümpel	A. Tümpel: Claes Cornelisz. Moeyaert, Oud Holland LXXXVIII, 1974, nrs. 1-2, p. 1-168
Popham	A.E. Popham: Catalogue of Drawings by Dutch and Flemish Artists in the British Museum, Londen, 1932	Vasari	G. Vasari: Le vita di Marcantonio, 1568, 5de deel
Regteren Altena, van	J.Q. van Regteren Altena: Hoe teekende Jan Steen? , Oud Holland LX, 1943, p. 97-117	Wurzbach, von	A. von Wurzbach: Niederländisches Künstler-Lexikon, Wenen en Leipzig, 1906
Regteren Altena, van, Herman van Brussel	J.Q. van Regteren Altena: Herman van Brussel als figuurschilder, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 21, 1970, p. 309-317	Zwollo	A. Zwollo: Hollandse en Vlaamse Vedutenschilders te Rome, 1675-1725, Assen, 1973
Romers	H. Romers: J. de Beyer, Oeuvre-catalogus, Den Haag, 1969	Catalogi	
Schatborn	P. Schatborn: Een toeschrijving aan Govaert Flinck, Bulletin van het Rijksmuseum 22, 1974, nrs. 2-3, p.111-120	Cat. Amsterdam 1968	Dierentekeningen door de eeuwen heen, Rijksprentenkabinet Amsterdam, 1968
Scholten	H.J. Scholten: Musée Teyler, Catalogue raisonnée des Dessins des Ecoles française et hollandaise, Haarlem, 1904	Cat. Amsterdam 1972	Catalogue of a Collection of Paintings and Drawings formed by the late Mr. Henry M. Knight, Nijstad, Amsterdam, november 1972
Schulte	A.G. Schulte: Het topografisch werk van Dirk Verrijck, Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 71, nov. 1972, afl. 4, p. 93-127	Cat. Amsterdam 1975-1976	De verzameling van H. van Leeuwen, Rijksprentenkabinet Amsterdam, 1975-1976
Schulz	W. Schulz: Zur Frage von Lambert Doomers Aufenthalt in der Schweiz, Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, 1970, Bd. 27, Heft 1, p. 5-20	Cat. Arnhem 1958	Tekeningen Collectie H. van Leeuwen, Gemeentemuseum Arnhem, 1958
Staring	A. Staring: Izaak de Moucheron als ontwerper van gevels en tuinen, Oud Holland LXV, 1950, p. 85-104	Cat. Bonn 1968	Niederländische Zeichnungen des 17. bis 19. Jahrhunderts aus der Sammlung Hans van Leeuwen, Utrecht, Rheinisches Landesmuseum Bonn, 1968
Stechow	W. Stechow: Dutch Landscape Painting of the Seventeenth Century, Londen, 1968	Cat. Brussel 1961	Hollandse tekeningen uit de Gouden Eeuw, Keuze uit openbare en particuliere Nederlandse verzamelingen, Albert I Bibliotheek Brussel, 1961
Stechow, Oud Holland	W. Stechow: Significant Dates on some Seventeenth Century Dutch Landscape Paintings, Oud Holland LXXV, 1960, p. 79-92	Cat. Brussel 1968-1969	Landschaptekeningen van Hollandse meesters uit de 17de eeuw, Brussel-Rotterdam-Parijs-Bern, 1968-1969
Stelling-Michaud	I. Stelling-Michaud: Die Via Mala im Jahre 1655 wie sie Jan Hackaert sah und zeichnete, Anzeiger Schweizerischer Altertumskunde, XXXVIII, 1936, p. 261-273	Cat. Brussel 1972-1973	Zeventiende-eeuwse Hollandse en Vlaamse tekeningen. Uit de Hermitage te Leningrad en uit het Museum Poesjkin te Moskou, Brussel-Rotterdam-Parijs, 1972-1973
Stone	M.H. Stone: Michiel Coxcie in Rome, proefschrift, New York, 1957	Cat. Delft 1958-1959	Johannes Bosboom, Museum Het Prinsenhof Delft, 1958-1959
Struick	J.E.A.L. Struick: De Stadhuisbrug tussen winkel en raadhuis, Utrecht, 1974	Cat. Dordrecht 1963	Nederlandse landschappen uit de zeventiende eeuw, Dordrechts Museum Dordrecht, 1963
Stubbe	W. Stubbe: Hundert Meisterzeichnungen aus der Hamburger Kunsthalle, 1500-1800, Hamburg, 1967	Cat. Düsseldorf 1967	Weihnachtsausstellung, Alte Handzeichnungen vor 1880, C.G. Boerner, Düsseldorf, 1967
Terasse	Ch. Terasse: Le château d'Ecouen, Paris, 1925	Cat. Florence 1966	Artisti Olandesi e Fiamminghi in Italia, Florence, 1966
Thiemen	F.W.S. Thiemen: De drie schikgodinnen. Jacob de Wit (1696-1754) en Izaak de Moucheron (1667-1744), Openbaar Kunstbezit, 1969, p. 9 en 9a	Cat. Den Haag 1977-1978	Wijnands Nuyten, romantische werken, Gemeente Museum Den Haag, 1977-1978
Tirion	I. Tirion: Het Verheerlijkt Nederland, Amsterdam, 1745-1790	Cat. Laren 1962	Oude tekeningen uit de Nederlanden, Verzameling prof. E. Perman, Stockholm, Singer Museum Laren, 1962
Trautscholdt	E. Trautscholdt: Zu einer Bildniszeichnung des Adrian van Ostade, Miscellanea J.Q. van Regteren-Altena, Amsterdam, 1969, p. 152-154 en p. 342	Cat. Leeuwarden 1966	Tentoonstelling oude tekeningen uit drie eeuwen Collectie Hans van Leeuwen, Museum Prinsessehof Leeuwarden, 1966

- | | |
|------------------------------|--|
| Cat. Londen 1976 | Dutch and Flemish Drawings 16th-19th Century, P. and D. Colnaghi, Londen, 1976. |
| Cat. Londen 1976, B. Koetser | Catalogue Brian Koetser Gallery, Londen, 1976 |
| Cat. Nijmegen 1965 | Tekeningen uit de Collectie Hans van Leeuwen, Waag Nijmegen, 1965 |
| Cat. Rotterdam 1976-1977 | Kabinet van tekeningen, 16de en 17de eeuwse Hollandse en Vlaamse tekeningen uit een Amsterdamse verzameling, Rotterdam-Parijs-Brussel, 1976-1977 |
| Cat. Utrecht 1928 | Historische Catalogus, Centraal Museum Utrecht, 1928 |
| Cat. Utrecht 1952 | Catalogus der Schilderijen, Centraal Museum Utrecht, 1952 |
| Cat. Utrecht 1959-1960 | Catalogus tentoonstelling tekeningen, Genootschap Kunstliefde Utrecht, 1959-1960 |
| Cat. Utrecht 1951-1961 | Keuze uit tien jaar aanwinsten, 1951-1961, Centraal Museum Utrecht, 1961 |
| Cat. Utrecht 1965 | Nederlandse 17de eeuwse italianiserende landschapschilders, Centraal Museum Utrecht, 1965 |
| Cat. Utrecht 1974 | Landschap in Utrecht, tentoonstelling ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Staatsbosbeheer, Centraal Museum Utrecht, 1974 |
| Cat. Utrecht 1978 | Jacobus, Pieter Jan en Paul van Liender en de stad Utrecht. Achttiende-eeuwse topografische tekenaars, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, 1978 |
| Cat. Zeist 1960 | Tentoonstelling 'Twee eeuwen tekenkunst' in het Slot te Zeist, Kunststichting Zeist, 1960 |



Colofon

Uitgave: Centraal Museum Utrecht
Teksten: L. Brozek-Dolezal, J.C. de Graaf-Oorthuys, L.C.J. Frerichs, P. Schatborn
Redactie en
vormgeving: M.J. Veldkamp
Typewerk: A.C.J. de Greef-Hogendoorn
Foto's: Centraal Museum Utrecht: Huls Kamp's Fotobedrijf
Druk: Drukkerij Elinkwijk b.v. Utrecht

